

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Vol 41 (2013)

Αφιέρωμα: Από τη σκοπιά του φύλου: όψεις της κρίσης

41 | Δεκέμβριος 2013

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Δίγλωσση περιοδική έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Κουτσιαράς (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γρηγόρης Μολύβας (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Σεραφείμ Σεφεριάδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρας (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)

Συντονισμός έκδοσης Νίκος Κουτσιαράς - Γρηγόρης Μολύβας

Επιστημονική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Γιάννης Βούλγαρης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Αλέξης Ηρακλείδης, Πάνος Καζάκος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομυλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Νίκος Κουτσιαράς, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Λίνα Λούβη, Χρήστος Λυριντζής, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Γρηγόρης Μολύβας, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου †, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Άλκης Ρήγος, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκαλάς, Κώστας Υφαντής, Αργύρης Φατούρος †, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπανελάης

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αιόλου 42-44, 10560, Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. Τηλ.: 210-3689540. e-mail: info@hpsa.gr και www.hpsa.gr. Γραμματεία: Βασίλης Ρόγγας

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 10 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (50 Ευρώ).

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συμμετέχει στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine (<http://www.eurozine.com>)

eurozine

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 41, Δεκέμβριος 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ: ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ /
FROM THE POINT OF VIEW OF GENDER:
ASPECTS OF THE EXISTING CRISIS

- Μ. Παντελίδου Μαλούτα** Από τη σκοπιά του φύλου: όψεις της κρίσης 9
- Μ. Κακεπάκη** «Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου»: έμφυλες
διαστάσεις της συλλογικής και ατομικής δράσης στην Αθήνα της κρίσης 35
- Μ. Στρατηγάκη** Η πολιτική ισοτιμία των φύλων στη δίνη της οικονομικής
κρίσης 60
- Δ. Σαμίου** Κρίσεις και κρίσιμες στιγμές του φεμινιστικού γίνεσθαι 84
- Ι. Αθανασάτου** Φύλο, υποκειμενικότητα, ζωή στο όριο: αναζητώντας τον
φεμινισμό την εποχή της κρίσης 103
- Ε. Varikas** Today, more than ever: A comment on the so called "secondary"
issues facing the Left in a period of crisis 113
-
- Α. Πεχλιβανίδης** Από τον πατέρα στον πολίτη. Από την τεολογική στην
ιστορική προσέγγιση της μετάβασης στο *Defensor Pacis* του Μαρσίλιου
της Πάδουας 117
- Δ. Ν. Καλογιάννης** Η ιδιότητα του πολίτη από την Αρχαιότητα έως τη
σύγχρονη ευρωπαϊκή εκδοχή της: ιστορική εξέλιξη, χωροχρονικές
εκφάνσεις και συνοδευτικές αξίες 140
- ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ
- Δ. Χριστόπουλος** Λίνα Βεντούρα (επιμ.), *Μετανάστευση και κοινωνικά
σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού* 165

ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

Δομή Ισότητας ΕΣΕΕ

Πράξη: «Ενίσχυση και υποστήριξη γυναικών
για τη συμμετοχή τους
στην εμπορική επιχειρηματικότητα
και τον εμπορικό συνδικαλισμό»

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

2007-2013

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Με την συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΟΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΠΟΥ ΥΛΟΠΟΙΕΙ Η ΔΟΜΗ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

Δομή Ισότητας

Η Δομή Ισότητας της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ελληνικού Εμπορίου ξεκίνησε την λειτουργία της τον Σεπτέμβριο 2013 στο πλαίσιο της πράξης «Ενίσχυση και υποστήριξη γυναικών για τη συμμετοχή τους στην εμπορική επιχειρηματικότητα και στον εμπορικό συνδικαλισμό».

Το έργο εντάσσεται στο Ε.Π. «Διοικητική Μεταρρύθμιση 2007-2013» της Ειδικής Υπηρεσίας Εφαρμογής Συγχρηματοδοτούμενων Προγραμμάτων της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εσωτερικών και συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Το συγκεκριμένο έργο επιδιώκει την πληροφόρηση και ευαισθητοποίηση του κοινού καθώς και την ένταξη της οπτικής του φύλου στις συλλογικές διαδικασίες, με απώτερο σκοπό την ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων στο εργασιακό και συνδικαλιστικό πεδίο του εμπορίου.

Δημιουργία Ιστοσελίδας

στην οποία οι ενδιαφερόμενοι/ες μπορούν να ενημερώνονται για θέματα εμπορικού/επιχειρηματικού και συνδικαλιστικού ενδιαφέροντος καθώς και για τις υπόλοιπες δράσεις του προγράμματος. Στο πλαίσιο αυτής της ενημέρωσης θα αναρτηθούν στην ιστοσελίδα κατάλογοι βασικών ερωτήσεων/απαντήσεων για συγκεκριμένες θεματικές

ενότητες (λογιστικά/φοροτεχνικά, εμπορικό δίκαιο, ασφαλιστικά/εργασιακά, συνδικαλιστικά).

Πλατφόρμα Δικτύωσης

η οποία προβλέπεται να λειτουργήσει μέσω της ιστοσελίδας και θα επιτρέπει στα εγγεγραμμένα μέλη να επικοινωνούν μεταξύ τους για ανταλλαγή απόψεων, εμπειριών και καλών πρακτικών.

Δικτύωση και Διακρατική Συνεργασία

με γυναίκες επιχειρηματίες από το χώρο του εμπορίου, γυναικείες ΜΚΟ, δομές ισότητας άλλων φορέων και αντίστοιχες Πανερωπαϊκές δομές, με σκοπό την ανταλλαγή απόψεων και καλών πρακτικών για ζητήματα επιχειρηματικότητας και ίσος μεταχείρισης γυναικών και ανδρών στο χώρο του συνδικαλισμού.

*Για περισσότερες πληροφορίες
μπορείτε να απευθύνεστε*

Διεύθυνση: Μητροπόλεως 42
Αθήνα, Τ.Κ. 105 63

Τηλ.: 210 32 59 186 και 210 32 59 181

καθημερινά 9.00 π.μ. - 4.00 μ.μ.

Fax: 210 32 59 229

Ιστοσελίδα: www.isotita.esee.gr

E-mail: isotita@esee.gr

*Το παρόν τεύχος εκδίδεται
με την ευγενική χορηγία
της Εθνικής Τράπεζας*

Αφιέρωμα

ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ: ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

**FROM THE POINT OF VIEW OF CENDER:
ASPECTS OF THE EXISTING CRISIS**

Επιμέλεια αφιερώματος: Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

1. Από τη σκοπιά του φύλου: όψεις της κρίσης, *Μ. Παντελίδου Μαλούτα*
2. «Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου»: έμφυλες διαστάσεις της συλλογικής και ατομικής δράσης στην Αθήνα της κρίσης, *Μ. Κακεπάκη*
3. Η πολιτική ισότητα των φύλων στη δίνη της οικονομικής κρίσης, *Μ. Στρατηγάκη*
4. Κρίσεις και κρίσιμες στιγμές του φεμινιστικού γίγνεσθαι, *Δ. Σαμίου*
5. Φύλο, υποκειμενικότητα, ζωή στο όριο: αναζητώντας τον φεμινισμό την εποχή της κρίσης, *Ι. Αθανασάτου*
6. Today, more than ever: A comment on the so called "secondary" issues facing the Left in a period of crisis, *E. Varikas*

ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ: ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα*

Στο εισαγωγικό κείμενο του αφιερώματος οριοθετείται το πεδίο συνεξέτασης φύλου και κρίσης με την επισήμανση ότι οι δύο έννοιες –οικείες και καθημερινές με συνέπεια η εννοιολογική αποσαφήνισή τους να μην προβάλλει ως αναγκαία– παρουσιάζουν μεταξύ τους πολλαπλές συγγενείες ως παράγοντες ανισότητας, με το φύλο να διαφαίνεται ως επιβαρυντικό στοιχείο στην κρίση η οποία από πολλές απόψεις έχει σαφή έμφυλο χαρακτήρα. Η εννοιολογική διερεύνηση που τις αφορά προβάλλει ως εντελώς απαραίτητη προϋπόθεση για τη διέξοδο από συνθήκες που προσβάλλουν τη δημοκρατία και ακυρώνουν βάναυσα την (όποια υπάρχουσα) οικουμενικότητα της ιδιότητας του πολίτη. Κι αυτό ενώ, όπως υποστηρίζεται, πρόσθετο στοιχείο κοινότητας των δύο εννοιών είναι και το ότι δυναμικά μπορούν και οι δύο να αποτελέσουν πεδίο αμφισβήτησης και ανατροπών, με τη σκοπιά του φύλου να διαφαίνεται σήμερα ως εγγενής σε κάθε ριζοσπαστικό όραμα εξόδου από την κρίση και τις αιτίες που τη γέννησαν.

Οι δύο βασικές έννοιες που βρίσκονται στο τίτλο του αφιερώματος αυτού της *ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης*, το *φύλο* και η *κρίση*, έχουν ως βασικό χαρακτηριστικό ότι και οι δύο είναι οικείες και καθημερινές, θεωρούνται κοινότοπες ακόμη και «αυτονόητες», συνεπώς η εννοιολογική αποσαφήνισή τους δεν προβάλλει ως αναγκαία. Όσον αφορά την «κρίση», είναι πράγματι συνηθέστατη η αναφορά σ' αυτή στον δημόσιο λόγο τα τελευταία 20 χρόνια,¹ με επίκεντρο ιδίως την πολιτική και το πολιτικό σύστημα, αλλά και τους θεσμούς, τον «νομικό πολιτισμό», τις αξίες κλπ.² Πόσω μάλ-

* Η Μάρω Παντελίδου Μαλούτα είναι Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης στο ΕΚΠΑ.

1. Χ. Βερναρδάκης, «Η σημερινή κρίση και οι παλαιότερες “κρίσεις”», στο συλλογικό, *Κρίση και πολιτικό σύστημα*, εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2013, σ. 19-23.

2. Κάτι αντίστοιχο θα μπορούσαμε να πούμε και για τον φεμινισμό και τη δική του «κρί-

λον τώρα που, λόγω των εξελίξεων στην οικονομία και το χρηματο-πιστωτικό σύστημα και τις πολιτικές που τις αφορούν, η κρίση γίνεται για ευρύτατα κοινωνικά στρώματα καθημερινή εμπειρία και κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο. Όσο για τον επιστημονικό λόγο στην ευρωπαϊκή πολιτολογική βιβλιογραφία ήδη από τη δεκαετία του 1980 η «κρίση» αποτελεί κοινό τόπο με σημείο αναφοράς την προϊούσα απαξίωση της πολιτικής, την κομματική αποταυτοποίηση των πολιτών και τη γενικότερη μείωση της πολιτικής συμμετοχής. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η έννοια της κρίσης παραπέμπει αυθόρμητα σε ένα σημείο τομής στην κυρίαρχη/καθιερωμένη τάση, που θεωρούσαμε δεδομένη, ή σε επιδείνωση μιας κατάστασης κυρίως λόγω της εκδήλωσης εσωτερικών αντιθέσεων με βάση μιαν αξιολογική αποτίμηση του τι είναι καλύτερο. Έτσι προβάλλεται η κρίση και έτσι βιώνεται, ανεξάρτητα αν σύμφωνα με άλλη αντίληψη στην ουσία της δεν αποτελεί καθόλου «κατάσταση εξαίρεσης»,³ αλλά πρωτίστως λειτουργεί ως παράγοντας που «μεταμορφώνει μια δομική και συνεχή κανονικότητα σε κάτι που θυμίζει έκτακτο συμβάν...» νομιμοποιώντας και αυτόν τον τρόπο περαιτέρω την κανονικότητα.⁴ Η σημερινή κρίση λειτουργεί όντως παραδειγματικά σε σχέση με αυτή την υπόθεση.

Κι ενώ κοινωνικά προσλαμβάνεται ως απόκλιση από την «κανονική» πορεία και συνεπώς ως έκτακτη κατάσταση, η κρίση αποτελεί μάλλον «θεμελιώδη διάσταση της δικαιοκράτειας τάξης»⁵ η οποία επιτρέπει (και νομιμοποιεί) ενδεχομένως ακραίες αντιδράσεις και πολιτικές που είναι πάντως απολύτως εναρμονισμένες ιδεολογικά με τις κυρίαρχες τάσεις κι έτσι γίνονται σε τελική ανάλυση «αποδεκτές». Κι αυτό διότι δεν αντιφάσκουν με βασικές θεωρητικές συνιστώσες του κοινωνικού προτύπου που προάγεται: εκδηλώσεις ρατσιστικής και σεξιστικής βίας, αυτοτελείς ή στη διαπλοκή τους, αποτελούν προφανώς παραδείγματα για το παραπάνω, δίπλα σε ακραία ταξικές πολιτικές οι ο-

οπ» από τη δεκαετία του 1990. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Για το φεμινισμό της κρίσης: από τη διαφορά των φύλων στη(ν) (πολυποίκιλη) γυναικεία υποκειμενικότητα», *Δίπλη*, τχ. 8, 1995/96, σ. 101-119.

3. W. Benjamin, *On the concept of history*, Classic House Books, Λονδίνο 2009.

4. Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης». Κριτικές και αντιστάσεις*, Σαββάλας, Αθήνα 2012, σ. 56-57.

5. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 57 η συγγραφέας παραπέμπει στους P. Tintero Clough - C. Willse (επιμ.), *Beyond biopolitics: Essays on the governance of life and death*, Duke University Press, Durham 2011, σ. 3. Γενικότερα, η Αθανασίου προσεγγίζει κριτικά το ζήτημα της κρίσης ως κατάστασης έκτακτης ανάγκης και με αναφορά στον G. Agamben (*Η μορφή της ζωής*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2002) ως παράγοντα που επιτρέπει στην εξουσία να αναστείλει τους περιοριστικούς για την ίδια νόμους.

ποιές ανααιρούν δικαιώματα και κατακτήσεις (που θεωρούσαμε δεδομένες και αδιαπραγμάτευτες) σε όλους τους τομείς και πρωτίστως σε αυτόν των εργασιακών σχέσεων. Παράλληλα η εφαρμογή των πολιτικών αυτών προβάλλεται ως εν πολλοίς αναπόφευκτη ή ακόμη και ως φυσική αντίδραση σε μια κατάσταση στην οποία συνυπάρχουν (εμφανίζονται να) είναι τα θύματά της.⁶ Έτσι συντελείται σταδιακά μια διαδικασία «αποδημοκρατικοποίησης της κοινωνίας» σύμφωνα με τη γλώσσα του E. Balibar,⁷ η οποία μάλιστα είναι εμφανώς ένα πεδίο συνάντησης για τις έννοιες της «κρίσης» και του «φύλου».

Πέρα από το γεγονός πως το φύλο είναι παρόν «παντού», σε όλες τις κοινωνικές διεργασίες⁸ –και είναι σημαντικό το *από ποια θέση* στο σύστημα έμφυλων σχέσεων βιώνει κανείς όλες τις άλλες μορφές ανισότητας, αλλά και την κρίση–, ένα πρόσθετο κεφαλαιώδες σημείο που συνδέει τις δύο έννοιες είναι όντως η προβληματική σχέση τους με τη δημοκρατία, αλλά και με τις κοσμοθεωρητικές προϋποθέσεις της υλοποίησής της: τόσο η (παρούσα) κρίση και ιδιαίτερα η διαχείριση που της επιφυλάσσεται, όσο και το φύλο ως σύστημα ιεράρχησης υπογραμμίζουν emphaticά το «παράδοξο» της (έστω άρρηκτης, αλλά πάντως μαζικής) έργω αποδοχής της κυριαρχίας και της υποτέλειας σε έναν κόσμο που υποτίθεται πως βασίζεται στην ισότητα (έστω τυπική) των δικαιωμάτων. Σ' έναν κόσμο όπου –με βάση τη νεότερη πολιτική σκέψη στην οποία στηρίζεται (τύποις έστω) η σύγχρονη θέσμιση κανόνων– γίνεται αποδεχτή η ίση αξία όλων και το ίσο δικαίωμα όλων στη ζωή, με βάση την κοινή ανθρώπινη ιδιότητα.

Ι. Σε κάθε περίπτωση στις διάχυτες αντιλήψεις η έννοια της κρίσης μοιάζει προφανής, προβάλλεται ως αυτονόητη και αυταπόδεικτη, ενώ εννοιολογείται με έντονα συναισθηματικούς ενίοτε και εθνικιστικούς όρους κάτι που καθόλου δεν διευκολύνει την εμπάθυνση και τον αναστοχασμό όσον αφορά την ουσία και τα αίτια της ούτε ευνοεί μιαν οπτική αξιακής ανασυγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων που βάλλονται. Τόσο λόγω της βιωματικής εμπειρίας που την κάνει οικεία, όσο και λόγω της συνεχούς αναφοράς σε αυτήν ως προφανή, δεν ευνοείται η διερεύνηση του βαθύτερου *γιατί* της παρούσας οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης η οποία, μέσω της διαχείρισης που της

6. Πρβλ. την έννοια της «ετερονομίας» στον Κ. Καστοριάδη (C. Castoriadis, *L'institution imaginaire de la société*, Seuil, Παρίσι 1999) από την άποψη της υποταγής σε μια εξωκοινωνική αλήθεια.

7. E. Balibar, *Citoyen-sujet et autres essais*, PUF, Παρίσι 2012.

8. C. West - D.H. Zimmerman, «Doing gender», *Gender and Society*, τόμ. 1, τχ. 2, 1987, σ. 125-151.

επιφυλάχτηκε, μετεξελίχθηκε ραγδαία και σε πρόδηλα πολιτική καθώς και σε κρίση δημοκρατίας. Τα αίτια παραμένουν στο πεδίο των μύθων, με τη συλλογική ενοχοποίηση των θυμάτων να αναδεικνύει παράλληλα τις προϋπάρχουσες ιδεολογικο-πολιτικές προϋποθέσεις της κρίσης, που συνδέονται και με τις ήδη υπάρχουσες αδυναμίες της δημοκρατίας. Συνεπώς, ενώ η σημερινή κρίση αφορά τον ίδιο «τον ιστορικό πυρήνα της σχέσης οικονομικού και πολιτικού»⁹ και ενώ (απλώς) μεγεθύνει και χειροτερεύει τις ούτως ή άλλως ηθικά απεχθείς συνιστώσες της νεο-φιλελεύθερης κοσμοαντίληψης, δεν συνιστά συνήθως ούτε λόγο συνολικής απόρριψης του υπάρχοντος συστήματος που την εκτρέφει ούτε παράγοντα που ευνοεί την ελπίδα για ένα καλύτερο αύριο, έστω ως επιστροφή στο (όχι καλό, αλλά πάντως απείρως καλύτερο από το τώρα) παρελθόν. Διότι, εάν η νεο-φιλελεύθερη «αντιμεταρρύθμιση» είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα –τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1990 και την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων με την οποία δεν είναι άσχετη– και αν «το παρελθόν ήταν λάθος» (αφού όλες και όλοι φταίξαμε και τώρα πρέπει να τιμωρηθούμε, σύμφωνα με το κυρίαρχο αφήγημα), τότε βεβαίως *δεν μπορούμε να ελπίζουμε σε τίποτα* με δεδομένο ότι η (προβαλλόμενη ως νομοτελειακά) επερχόμενη κατάσταση μοιάζει να αποκλείει την ελπίδα.

Πέρα από το συγκεκριμένο περιεχόμενο της αντιμετώπισης της κρίσης, που προβάλλει δικαιώματα και κατακτήσεις, το γεγονός και μόνο ότι προβάλλεται ως μονόδρομος αντιτίθεται στη δημοκρατία η οποία εξ ορισμού προϋποθέτει επιλογές. Και είναι πρόσθετο παρεπόμενο της κρίσης, που επιδρά αρνητικά στη δημοκρατία, το ότι τα μέτρα προωθούνται ως τεχνοκρατική αναγκαιότητα, κάτι που φαινομενικά τα απο-πολιτικοποιεί, με αποτέλεσμα και σε μέρος όσων απορρίπτουν τη διαχείριση της κρίσης προς όφελος του χρηματο-πιστωτικού συστήματος και των αγορών, αυτό να το κάνουν από την αμυντική σκοπιά της *λίγο καλύτερης θέσης στο ίδιο γνωστό παιχνίδι* του ανταγωνισμού, της εισόδου της αγοράς παντού, των μεταρρυθμίσεων που προβάλλονται ως πανάκεια ανεξαρτήτως περιεχομένου και κατεύθυνσης, της λογικής της απαξίωσης κάθε τι δημόσιου και συλλογικού υπέρ ενός ιδεατού ιδιωτικού που εξ ορισμού θα είναι καλύτερο, και που τελικά θα είναι υποτίθεται προς όφελος όλων. Με τις πολλές και τους πολλούς βεβαίως στο περιθώριο, πολιτικά αφοπλισμένους/ες, αδρανείς, Χωρίς επίσης να έχει απαντηθεί το ερώτημα, *εκσυγχρονισμός και αναδιάρθρωση με στόχο τι είδους κοι-*

9. Κ. Τσουκαλάς, «Για την κρίση», συνέντευξη στη Μ. Πετρονότη, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος: *Η Ελλάδα σε κρίση, Α' -Β'*, 2011, σ. 13-36, ιδιαίτερα σ. 18.

ωνική συμβίωση; Διότι βεβαίως υπάρχουν διαφορετικοί «εκσυγχρονισμοί» και διαφορετικές μεταρρυθμίσεις που χρωματίζονται όχι από τη διαδικασία αλλαγών καθεαυτή, όπως συχνά ακούμε, αλλά από το περιεχόμενό τους και την απάντησή στο ερώτημα: *αλλαγές και μεταρρυθμίσεις που υπηρετούν ποιες αξίες και είναι προς όφελος ποιων*; Πουθενά δε δεν είναι πιο σαφής αυτή η διάκριση στην έννοια του εκσυγχρονισμού απ' ό,τι στον τομέα των πολιτικών για την έμφυλη ισότητα, που αποκτά παραδειγματικό χαρακτήρα για το πώς μέτρα «εκσυγχρονισμού» που θεσμοθετούνται με στόχο τις γυναίκες –σαν να αφορά το αντικείμενό τους μόνο τις γυναίκες (όπως για παράδειγμα αυτά για τον «εναρμονισμό οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής»)– *δεν ακυρώνουν* τη γυναικεία υποτέλεια. Απλώς διευκολύνουν τις γυναίκες στο να ασκήσουν τους (έτσι) πάντα δικούς τους παραδοσιακούς ρόλους.¹⁰ Άλλος, άλλου τύπου «εκσυγχρονισμός», δηλαδή *άλλες πολιτικές*, αντισηξιστικές, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν όντως ουσιαστικά υπέρ της έμφυλης ισότητας, αν στόχευαν στην ακύρωση των παραδοσιακών προτύπων φύλου και παρενέβαιναν στην άσκηση των αντίστοιχων ρόλων. Αλλά βεβαίως θα έπρεπε να εμφορούνται και από άλλες αξίες και να βασίζονται σε άλλη εννοιολόγηση του φύλου, πέρα από την ιεραρχική, διχοτομική και φυσικοποιημένη εκδοχή του, που αποκλείει και στο πεδίο αυτό την επιλογή.

Γίνεται συνεπώς όλο και περισσότερο φανερή η κοινότητα που συνδέει το φύλο, ως βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας που διαπερνά όλες τις πλευρές της κοινωνικής συμβίωσης, με την «κρίση», ως ακραία μορφή αυτού που προϋπήρχε (και που επίσης επιδρά σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα). Κοινότητα που αφορά τις προβληματικές σχέσεις και των δύο εννοιών με τη δημοκρατία λόγω των ανισοτήτων που καλλιεργούν, τον φαινομενικά προφανή χαρακτήρα τους που δεν ευνοεί τον αναστοχασμό και την αμφισβήτηση, την προβολή τους ως μονόδρομου που αποκλείει επιλογές, τη βία –συμβολική και μη– με την οποία είναι σύμφυτες. Αλλά συγχρόνως και κοινότητα όσον αφορά τη δυνατότητά τους να λειτουργήσουν (δυνητικά) ως ενδεχόμενα πεδία μεταβολών και «εκσυγχρονισμού». Το τελευταίο, που είναι εξαιρετικά σημαντικό ως υπόθεση, καταδεικνύει και τη βαρύτητα της ιδεολογικής ενατένισης της πραγματικότητας που βιώνουμε ως έμφυλα υποκείμενα σε συνθήκες κρίσης.

Αν έπρεπε στο σημείο αυτό να σχηματοποιήσουμε τις επιπτώσεις της κρί-

10. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Η “ανισότητα των φύλων” ως πρόβλημα πολιτικής: άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης», στο Β. Καντά - Β. Μουτάφη - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 257-273.

σης στο επίπεδο της ιδεολογίας, θα έλεγα ότι πρωτίτως η κρίση αμφισβητεί βεβαιότητες¹¹ που μεταπολεμικά χτίστηκαν σταδιακά και επίπονα. Με πρώτη βεβαιότητα το ότι *τα πράγματα πάνε συνεχώς προς το καλύτερο*. Τα παιδιά μας θα ζήσουν καλύτερα από εμάς, που ζήσαμε καλύτερα από τη γενιά των γονιών μας. Οι εικόνες της Ελλάδας του 1950 που βλέπουμε σε μαυρόασπρες φωτογραφίες ή σε παλιές ταινίες, με τη φτώχεια και τη μιζέρια αποτυπωμένες στα πρόσωπα, στα ρούχα, στα κτίρια, πρόβαλλαν πριν από την κρίση αμετάκλητα παρωχημένες και εξέφραζαν την πραγματικότητα γειτονικών χωρών που θεωρού(σα)με συγχρόνως πολύ κοντά και πολύ μακριά από εμάς. Η βεβαιότητα αυτή περί συνεχούς προόδου συνειρήθη. Στο δε επίπεδο του δημόσιου λόγου η αναφορά στην «πρόοδο» που αφορά όλους/ες αντικαταστάθηκε από την αναφορά στην οικονομική «ανάπτυξη», πίσω από την οποία προφανώς βρίσκεται πρωτίτως η ικανοποίηση συγκεκριμένων ατομικών και κατηγοριακών συμφερόντων.¹² Όλο και περισσότερο δε ο αγώνας για το ατομικό όφελος στο πλαίσιο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ανάγεται στη μόνη στάση ζωής που νομιμοποιείται και που είναι κοινωνικά αποδεκτή ως λογική. Ο «...ορθολογισμός της ... ιδιοτελούς κερδοφορίας αναδεικνύεται ως μόνη γενικά αποδεκτή μορφή έλλογης δράσης», σημειώνει ο Κ. Τσουκαλάς.¹³ Συγχρόνως, επειδή είναι κυρίαρχο το νεοφιλελεύθερο ιδεολόγημα, όπου υποστηρίζεται ότι «δεν υπάρχει άλλη λύση» στην πολιτική που ακολουθείται, η συντριβή της βεβαιότητας οδηγεί και στη συντριβή της ελπίδας –στην οποία αναφέρθηκα παραπάνω– αφού πρακτικά μεταφράζεται και σε «δεν υπάρχει ελπίδα για καλύτερη ζωή». Με το «καλύτερη» να μη νοείται μόνο οικονομικά, παρότι ένα εξασφαλισμένο αποδεκτό –με τα μέτρα της εποχής– οικονομικό επίπεδο ζωής για όλους/ες είναι απολύτως απαραίτητο ως προϋπόθεση για τη δημοκρατία: δημοκρατικό δικαίωμα το αποκαλεί η φιλόσοφος C. Pateman.¹⁴ Καλύτερη και πλουσιότερη ζωή ως προς την αυτοπραγμάτωση των υποκειμένων, στο πλαίσιο μιας συλλογικής ζωής επωφελοφούς και εμπλουτιστικής για όλους/ες, όπου βεβαίως υπάρχουν επιλογές. Κάτι που δεν μπορεί παρά να αφορά αμεσότητας και την έμφυλη διάσταση

11. Για το ζήτημα των βεβαιωτήτων βλ. Z. Bauman, *Και πάλι μόνοι: η νητική μετά τη βεβαιότητα*, Έρασμος, Αθήνα 1998, και Κ. Τσουκαλάς, «Για την κρίση», *ό.π.*, καθώς και του ίδιου, *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας*, Θεμέλιο, Αθήνα 2012.

12. Βλ. στο ίδιο.

13. Κ. Τσουκαλάς, «Για την κρίση», *ό.π.*, σ. 17.

14. C. Pateman, *Participation and democratic theory*, Cambridge University Press, Cambridge 1970.

της υποκειμενικότητας καθώς και την έκφραση των αντίστοιχων ταυτοτήτων.

II. Η έννοια του φύλου μοιάζει εξίσου καθημερινή, γνώριμη και προφανής με την «κρίση», ενώ η εμπειρία του φύλου βιώνεται εξαρχής κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης με βάση προϋποθέσεις που παραπέμπουν στη φαινομενικά αυτονόητη δυαδικότητά του. Οικείο συστατικό της υπόστασης («είμαι» το φύλο μου), αλλά και αντιφατική παράμετρος της υποκειμενικότητας το φύλο αποτελεί στοιχείο ταυτότητας –είναι μάλιστα το πρώτο που αποδίδεται με τη γέννηση– αλλά και ρευστό και μεταβαλλόμενο σημείο ταυτίσεων. Όριο στη βιωμένη πραγματικότητα αλλά και στα όνειρα και τη φαντασία των υποκειμένων, το φύλο δεν είναι ωστόσο απλώς κάτι που έχει κάποιο υποκείμενο ή μια στατική περιγραφή του τι είναι, αλλά «αποτελεί μία από τις νόρμες που καθιστούν εξαρχής βιώσιμο το υποκείμενο».¹⁵ Κοινωνικά δε το φύλο αποτελεί σύνολο επιταγών, που λειτουργεί με βάση μια κοινωνικά διαμορφωμένη (και γι' αυτό μεταλλάξιμη) αντίληψη του τι επιτάσσει η φύση.¹⁶ Παράλληλα συνιστά κυρίαρχη κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία ταξινόμησης και ιεράρχησης των υποκειμένων,¹⁷ διότι η διχοτομική πρόσληψη (γυναίκες/άνδρες), εξαιρετικά ισχυρή στη δυτική σκέψη, εξ ορισμού κατατάσσει τα υποκείμενα και, κατατάσσοντάς τα, τα ιεραρχεί.¹⁸ Επιδρά δε σε όλες τις πλευρές της ζωής, αφού κυριαρχεί στην καθημερινότητα ως κεντρική κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία: καθορίζει διαδρομές ζωής, σχέσεις και πρακτικές, οργανώνει τη σεξουαλικότητα των υποκειμένων, αποτελώντας έτσι ένα από τα σταθερότερα σημεία αναφοράς στη λογική της νεωτερικότητας, που παράλληλα όμως αμφισβητείται και επαναδιατυπώνεται συνεχώς. Κι αυτό τόσο σε ατομικό επίπεδο, ως συνέπεια των μεταβολών στη θέση στον κύκλο της ζωής, όσο και κοινωνικά, λόγω των αλλαγών που σημειώνονται στο σύστημα έμφυλων σχέσεων και συνακόλουθα στην ιδεολογία που το αφορά. (Έτσι και το φύλο είναι δυναμικά παράγοντας αμφισβήτησης βεβαιωτήτων). Η διπολικότητα, η οποία αποτελεί τη βασική αρχή συγκρότησής του και εκφράζεται κοινωνικά μέσω του «γυναικείου» και του «ανδρικού» που αλληλοαποκλείονται, εγκαθιδρύει παράλληλα και την κυριαρχία της (αναγκαστι-

15. J. Butler, *Bodies that matter*, Routledge, Λονδίνο 1996, σ. 43.

16. Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παπαδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Καστανιώτης-Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1992, σ. 11-98.

17. R.W. Connell, *Το κοινωνικό φύλο*, πρόλ. Δ. Κογκίδου - Φ. Πολίτης, Επίκεντρο, Αθήνα 2006.

18. Βλ. Ch. Delphy, *Classer, dominer: Qui sont les "autres"?*, La fabrique, Παρίσι 2008.

κής) ετεροφυλοφιλίας, πρόσθετο παράγοντα περιορισμού, ιεράρχησης και αποκλεισμού, αλλά και πεδίο αμφισβήτησης και ανατροπών. Συνέπεια των παραπάνω στο πολιτικό πεδίο αποτελούν αφενός οι διαφορές που παρατηρούνται στην πολιτικότητα γυναικών και ανδρών και αφετέρου η άκριτη αποδοχή της αντίληψης ότι ο (πολιτικός) αποκλεισμός των γυναικών είναι απόρροια της «έμφυλης διαφοράς». Παρότι αντίθετα το πρόβλημα έγκειται στην έμφυλη κοινωνική διαφοροποίηση που γεννά τον αποκλεισμό, ο οποίος με τη σειρά του δομεί τις «διαφορές» και όχι βέβαια το αντίστροφο.¹⁹

Είναι γεγονός ότι στον χώρο των κοινωνικών επιστημών και ειδικά στην κοινωνική ανθρωπολογία (αλλά πολύ λιγότερο στην πολιτική επιστήμη) είναι πλέον γενικά αποδεκτό ότι το φύλο έχει πολιτισμικό περιεχόμενο και κωδικοποιεί μια *κοινωνική* σχέση ιεράρχησης –αφού τον «προορισμό» ως προς τις έμφυλες ταυτότητες τον δημιουργεί η κουλτούρα (δηλαδή η κοινωνία) και όχι η βιολογία—²⁰ και ότι οι όποιες παραπομπές στη βιολογία έχουν νομιμοποιητική αξία για λανθάνουσες ή έκδηλες *κοινωνικές* υποθέσεις, στον βαθμό που και οι βιολογικές ερμηνείες έχουν ιδεολογικό περιεχόμενο.²¹ Η εξέλιξη της θεωρίας του φύλου μάλιστα οδήγησε στην υπόθεση ότι η αναλυτική διάκριση βιολογικό-κοινωνικό φύλο δεν είναι πλέον λειτουργική, αφού οι διαφορές φύλου που αποτυπώνονται στα σώματα «είναι κοινωνικά ανόπτες μέχρις ότου οι κοινωνικές πρακτικές τις μετατρέψουν σε κοινωνική πραγματικότητα».²² Παράλληλα η διάκριση αυτή επιτρέπει στο σώμα και τη βιολογία να παραμένουν εκτός θεωρίας, ευνοώντας μια φυσικοποιημένη πρόσληψη του φύλου ως βάση για τις πολιτισμικές εκφράσεις του. Εξ ου και η ταύτιση που γίνεται αβίαστα μεταξύ έμφυλων και σεξουαλικών ταυτοτήτων που θεωρείται πως συνδέονται άμεσα διαμέσου της υποτιθέμενης φυσικότητας της ετεροφυλοφιλικής επιλογής.²³ Και ενώ γνωρίζουμε ότι η «φυ-

19. Πρβλ. Ε. Βαρίκα, «Γυναικείο ζήτημα ή ζήτημα της δημοκρατίας;», στο Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 508-526, ιδιαίτερα σ. 514, όπου αποκαλεί αυτοεκληπρούμενη προφητεία την ιδέα ότι «η πολιτική διαφοροποίηση των φύλων προκύπτει από τη διαφορά τους».

20. J. Butler, *Gender trouble*, Routledge, Λονδίνο 1990, σ. 8.

21. Βλ. Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», *ό.π.*, όπου συνοψίζονται οι σύγχρονες παραδοχές περί φύλου με αναφορά και στη σημαντική εισφορά της φεμινιστικής θεωρίας.

22. Βλ. τον πρόλογο των Δ. Κογκίδου - Φ. Πολίτη στο R.W. Connell, *Το κοινωνικό φύλο*, *ό.π.* σ. 5, όπου οι συγγραφείς αναφέρονται και στη σκέψη της J. Butler, *Gender trouble*, *ό.π.*

23. Β. Καντούα, *Δυνάμει φίλες, δυνάμει ερωμένες*, Πολύχρωμος Πλανήτης, Αθήνα 2010, σ. 28, 136.

οικότητα» τόσο του φύλου, όσο και της σεξουαλικότητας αποτελούν ιδεολογική κατασκευή που αφορά κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας και ανισότητας,²⁴ η άρρητη αποδοχή της φυσικότητας αυτής έχει καταστροφικές συνέπειες και για τις ενδεχόμενες αλλαγές που σχεδιάζονται στο πολιτικό πεδίο όσον αφορά το σύστημα έμφυλων σχέσεων. Αυτές τις σχέσεις κυριαρχίας και ανισότητας συνεχίζει να υπηρετεί η σχετική πρόσληψη του φύλου, ακόμη και όταν δεδηλωμένος στόχος είναι η καταπολέμηση της έμφυλης ανισότητας, στον βαθμό που αυτή επιδιώκεται μέσω πολιτικών που αποδέχονται τη διχοτομία του φύλου ως δεδομένη και αδιαπραγμάτευτη αρχή.²⁵ Κάτι που υποδηλώνεται στα ελληνικά και μέσω του καθιερωμένου πληθυντικού («ισότητα των φύλων»), σε πείσμα του οξύμωρου χαρακτήρα της επιδίωξης να αναχθούν σε ισότιμα όσα εκ προοιμίου έχουν οριστεί και ιεραρχηθεί ως άνισα.

Αν όμως στην περίπτωση της «κρίσης» η κοινοτοπία στη χρήση υποσκάπτει την ευριστική ικανότητα της έννοιας και ενίοτε και τη διαμόρφωση οραμάτων ουσιαστικής υπέρβασής της, όσον αφορά το φύλο είναι η βιωματική διάστασή του στην κυρίαρχη και παντοδύναμη *φυσικοποιημένη* εκδοχή της αυτή που προβάλλει ως εντελώς αναγκαία την αναίρεση της καθιερωμένης άρρητης εννοιολόγησής του, ώστε τα υποκείμενα να αποδεσμευτούν από μια πρόσθετη «δουλεία»: το φύλο αποτελεί *κοινωνική* κατασκευή και τρόπο κοινωνικής ιεράρχησης που χωρίζει τα υποκείμενα σε ανώτερα και κατώτερα, ενώ ως *σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων* είναι καθοριστικό για τις συνθήκες διαβίωσης όλων τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο.²⁶ Προβάλλει δε ως περιγραφικό («είσαι κορίτσι, άρα είσαι Α και Β», που σημαίνει όμως «είσαι κορίτσι άρα *πρέπει* να είσαι Α και Β»), κάτι που δείχνει ότι το φύ-

24. M. Wittig, *The straight mind and other essays*, Harvester, Βοστώνη 1992, σ. 12.

25. Στο θέμα αναφέρομαι διεξοδικά στο *Το φύλο της δημοκρατίας*, Σαββάλας, Αθήνα 2002 και στο «Η "ανισότητα των φύλων" ως πρόβλημα πολιτικής», *ό.π.*

26. Για την εμβάθυνση στο φύλο ως αναλυτική κατηγορία βλ. την εισαγωγή των επιμελητριών στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες: γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, καθώς και πολλά άρθρα του τόμου, ιδιαίτερα το Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*, σ. 285-327 και το Γκ. Μπος, «Ιστορία των γυναικών και ιστορία του φύλου: όψεις μιας διεθνούς συζήτησης», *ό.π.*, σ. 411-450. Βλ. επίσης την εισαγωγή του Ε. Παπαταξιάρχη, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», *ό.π.*, ο οποίος αναφέρεται στο ιστορικό της «ανακάλυψης» του φύλου από τις κοινωνικές επιστήμες, αλλά και Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην ιστοριογραφία: ένα δυο πράγματα που ξέρω για αυτό», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 94, 2006, σ. 38-42 και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας*, *ό.π.*, και της ίδιας, *Πολιτική συμπεριφορά: θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, Σαββάλας, Αθήνα 2012.

λο λειτουργεί στην πράξη κανονιστικά. Επιπλέον ως παράμετρος της κοινωνικής ζωής το φύλο έχει παραδειγματικό χαρακτήρα σχετικά με το πώς μπορεί, σε συνθήκες νομικής ισότητας που φαινομενικά περιλαμβάνουν όλες και όλους, να λειτουργήσουν αποκλεισμοί στη βάση μιας ουσιαστικά μη αναστρέψιμης ιδιότητας των πολιτών, όπως είναι το φύλο τους. Σύστημα σχέσεων και «πρωταρχικός τρόπος νοσηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας»,²⁷ κοινωνική κατασκευή, αλλά και «επιτελεστικό με την έννοια ότι (το φύλο) συγκροτεί σαν αποτέλεσμα το υποκείμενο ακριβώς εκείνο που φαίνεται να εκφράζει»,²⁸ το φύλο προσλαμβάνεται και βιώνεται στην καθημερινότητα με βάση μια αυστηρή διπολικότητα που χωρίζει τα υποκείμενα σε γυναίκες και άνδρες. Το πρόβλημα είναι ότι η δυνητική πολλαπλότητα της ανθρώπινης εμπειρίας και των κοινωνικών της εκφράσεων πρέπει να χωρέσει σε ένα διπολικό καλούπι, μια καθολική, αλληλοαποκλειόμενη και αυτοαναπαράγόμενη δυαδική αντίθεση, που επιτρέπει περιοριστικά και αποκλειστικά να «είσαι» ή το ένα ή το άλλο, όπως αυτά ορίζονται, τίποτα ενδιάμεσα και τίποτα άλλο.

Παράλληλα η δυαδικότητα αυτή μοιάζει να συγκροτεί την «πιο καλά θεμελιωμένη κοινωνική φαντασίωση», όπως υποστηρίζει ο P. Bourdieu,²⁹ με τη V. Bryson να υπογραμμίζει επιπλέον και ότι η αμιγής βιολογική διαφορά φύλου αποτελεί νομική φαντασίωση.³⁰ Όσο για εμάς, κοινωνικούς επιστήμονες, το φύλο δεν αποτελεί αναγκαστικά ξεχωριστό αντικείμενο έρευνας ούτε ξεχωριστό πεδίο, αλλά κυρίως κρίσιμη συνιστώσα και εργαλείο ανάλυσης κάθε αντικείμενου έρευνας³¹ και ως τέτοιο –ως οπτική που καθορίζεται από συγκεκριμένη θέση σε ένα πρωταρχικό σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων– είναι πρωτίστως γόνιμο. Μια οπτική που όταν συνυπολογίζεται «ευθύς αμέσως προκύπτει η ανάγκη να επανεξεταστούν εκ βάθρων όλα τα κοινωνιολογικά προβλήματα»,³² όπως βεβαίως και τα πολιτολογικά, τα πολιτικά και οικονομικά. Με αυτή την έννοια η διερεύνηση όψεων της κρίσης από τη σκοπιά του φύλου, που επιχειρείται εδώ, φιλοδοξεί να εμπλουτίσει την προβληματική μας τόσο για την κρίση, όσο και για το ίδιο το «φύλο», την εννοι-

27. Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*, σ. 306.

28. J. Butler, *Gender trouble*, *ό.π.*

29. P. Bourdieu, *La domination masculine*, Seuil, Παρίσι 1998.

30. V. Bryson, *Feminist debates*, Macmillan, Λονδίνο 1999, σ. 87.

31. Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.* Βλ. και Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην ιστοριογραφία: ένα δυο πράγματα που ξέρω για αυτό», *ό.π.*

32. Ch. Baudelot - R. Establet, «Τάξεις όλων των φύλων», στο Μ. Maruani (επιμ.), *Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες: Τι γνωρίζουμε σήμερα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, σ. 55.

ολόγηση και τη λειτουργία του σε πρωτόγνωρες συνθήκες και ενδεχομένως να μας προϊδεάσει σχετικά με τη σημασία της ενασχόλησης μ' αυτό στο πλαίσιο ευρύτερων (οραμάτων ή/και στρατηγικών) κοινωνικο-πολιτικών ανακατατάξεων και μεταβολών που στοχεύουν σε άλλη αξιακή συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων. Οράματα που με αφορμή την κρίση, η οποία ευνοεί και αναθεωρήσεις, επαναδιατυπώνονται συμπεριλαμβάνοντας νέους φορείς, νέες ευαισθησίες, αλλά και προβάλλοντας νέες συλλήψεις.

III. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η συσχέτιση της κρίσης με το φύλο εστιάζεται πρωτίστως στη λειτουργία του δεύτερου ως βασικής αρχής οργάνωσης της κοινωνίας, η οποία καθορίζει ποιος θα απολαμβάνει τι και ποιος θα έχει πρόσβαση σε τι,³³ καταδεικνύοντας έτσι τον αντιδημοκρατικό χαρακτήρα του. Το ενδιαφέρον προκύπτει αβίαστα αν εμβαθύνουμε στα χαρακτηριστικά της υπάρχουσας κρίσης και επισημάνουμε ότι η κρίση, στην ουσία της πολιτική, μέσω της διαχείρισης που της επιφυλάχτηκε συγκεκριμενοποιείται όλο και περισσότερο σε κρίση δημοκρατίας. Γνωρίζουμε δε την τεταμένη σχέση δημοκρατίας και φύλου, στον βαθμό που η πρώτη «εδραιώθηκε» και φαινομενικά λειτούργησε βασιζόμενη στην έμφυλη διχοτομία, η οποία όμως, εξ ορισμού ιεραρχική, υπονομεύει τη δημοκρατία και την κάνει να προβάλλει ως «παρωδία του εαυτού της».³⁴ Το φύλο, όπως όλα τα πρότυπα συμπεριφοράς που παραπέμπουν σε μια ιεράρχηση, παρά τη «φυσικότητα» με την οποία επενδύεται, οδηγεί σε κοινωνικές διακρίσεις κατά τρόπο που όχι μόνο δεν προωθεί τη δημοκρατία, αλλά τη διαστρεβλώνει και τελικά την ακυρώνει: διότι δεν μπορούν βεβαίως να συνυπάρξουν στον δημόσιο χώρο ως ισότιμοι/ες πολίτες της δημοκρατίας, γυναίκες και άνδρες που (είναι διαμορφωμένοι έτσι ώστε να) έχουν μεταξύ τους βαθύτατα άνισες σχέσεις στον ιδιωτικό. Η δημοκρατία για να λειτουργεί εξ ορισμού χρειάζεται ισότιμους, μορφωμένους, αυτόνομους πολίτες, συνεπώς οφείλει να στοχεύει συνεχώς στη διαμόρφωσή τους. Κάτι που προσεγγίζεται μόνο μέσω μέτρων πολιτικής που εδράζονται στην ανάπτυξη ενός ουσιαστικού (αντισυνεχιστικού) κράτους πρόνοιας, δηλαδή στη συστηματική προσπάθεια καταπολέμησης όλων των διακρίσεων και όλων των ανισοτήτων, προσπάθεια στην οποία (πρέπει να) περιλαμβάνεται και η κατάργηση των κυρίαρχων έμφυλων προτύπων .

Ο P. Bourdieu προτείνει να ορίζουμε τη δημοκρατία *όχι καταφατικά*, με σημείο αναφοράς το τι δυνητικά προσφέρει –τυπική κατοχύρωση ισότητας

33. Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*

34. C. Pateman, *The sexual contract*, Polity Press, Cambridge 1988.

δικαιωμάτων, πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες για όλους/ες-, αλλά μάλλον *αρνητικά*. Ως μια συνεχής, ατέρμονη, ενεργητική ιστορική διαδικασία με στόχο να γίνουν οι κοινωνικές σχέσεις *όσο γίνεται λιγότερο άνισες* και εκμεταλλευτικές, οι κοινωνικοί θεσμοί *λιγότερο άδικοι*, η κοινωνική κατανομή πόρων και επιλογών *λιγότερο μη ισορροπημένη*.³⁵ Αν αντιληφθούμε έτσι τη δημοκρατία είναι προφανές ότι πάσχει περισσότερο σε συνθήκες κρίσης, αφού όλες οι παράμετροι που αναφέρθηκαν βρίσκονται σε ανάσχεση ή και σε αντίστροφη πορεία. Το ίδιο προφανές είναι και ότι σε συνθήκες εκτός ή προ κρίσης, όταν δεν γίνονται συνεχείς προσπάθειες καταπολέμησης και της έμφυλης ανισότητας, τότε η δημοκρατία πάσχει περαιτέρω. Κάτι που δείχνει ότι το φύλο στην κρίση είναι διπλά επιβαρυντικό: τόσο ως παράγοντας υποτέλειας *per se*, όσο και ως μορφή ανισότητας που τέμνεται με όλες τις άλλες και τις κάνει στη διαπλοκή τους χειρότερες, και μάλιστα σε συνθήκες που είναι ακόμη πιο δυσμενείς από τις «κανονικές». Ας σημειωθεί δε ότι αυτό ισχύει παρότι το φύλο είναι σχεδόν απόν ως αίτημα στις διεκδικήσεις και τα γεγονότα διαμαρτυρίας³⁶ σε συνθήκες κρίσης, και παραμένει δυσδιάκριτο στις νέου τύπου νεανικές «εξεγέρσεις» (με ή χωρίς εισαγωγικά) που με διαφορετικό τρόπο, χαρακτηριστικά και συνδλωμένες σημειώνονται στην περιοχή μας και ευρύτερα. Η απουσία αυτή³⁷ ανάγει σε θεμιτό το ερώτημα αν έχει θέση μια προβληματική σαν αυτή που επιχειρώ να προτείνω από τη σκοπιά του φύλου στην ανάλυση της κρίσης και στη διατύπωση προοπτικών για τη μετά την κρίση εποχή. Ή μήπως θα έπρεπε να αρκεστούμε στη διερεύνηση

35. Βλ. L. Wacquant (επιμ.), *Pierre Bourdieu and democratic politics*, Polity Press, Cambridge 2005, σ. 21, ο οποίος αναφέρεται στον P. Bourdieu και ως θεωρητικό των κοινωνικών προϋποθέσεων της δημοκρατίας.

36. Μια συζήτηση γύρω από το γιατί δεν εξηγούνται οι καταπιεσμένοι (και κατ' αναλογία εδώ οι καταπιεσμένες), θα ήταν τελείως εκτός της προβληματικής αυτής της εισαγωγής. Όσο για τον φεμινισμό και τη δική του «κρίση», αυτή σχετίζεται προφανώς με τα δομικά χαρακτηριστικά όλων των «νέων κοινωνικών κινήσεων», που τα κάνουν ευάλωτα τόσο στις αναποδιές, όσο και στις επιμέρους επιτυχίες. Βλ. C. Offe, «Reflection on the institutional self-transformation of movement politics», στο R.J. Dalton - M. Kuechler (επιμ.), *Challenging the political order*, Polity Press, Cambridge 1990. Πάντως αντιστρέφοντας τη διατύπωση της Δ. Σαμίου, στο κείμενό της στο ανά χείρας τεύχος, η οποία ορθά προσλαμβάνει τον φεμινισμό ως ένδειξη κρίσης της ανδροκρατίας, θα έλεγα ότι γίνεται φανερό από την (αναμενόμενη) απουσία φεμινιστικών διεκδικήσεων στην κρίση, πως η ανδροκρατία *δεν βρίσκεται σε κρίση*, σε συνθήκες κρίσης.

37. Βλ. όμως παρακάτω, I. Αθανασίου στο ανά χείρας τεύχος, σχετικά με ορισμένες αντιδράσεις σε συνθήκες κρίσης που είχαν έμφυλο περιεχόμενο στη διαπλοκή του φύλου με άλλες ταυτότητες.

του πώς επιδρά η κρίση σε γυναίκες και άνδρες, διερεύνηση που από μόνη είναι απολύτως θεμιτή και χρήσιμη; Πώς μπορεί να τεκμηριωθεί η σημασία και να νομιμοποιηθεί θεωρητικά η ευρύτερη αυτή προσέγγιση, όταν η οπτική του φύλου μοιάζει να είναι κατά κανόνα απούσα από τις διεκδικήσεις των ίδιων των φορέων πολιτικής δράσης και από τα γεγονότα διαμαρτυρίας που σημειώνονται σε πολλές χώρες με αφορμή την κρίση; Θα επανέλθω στο ερώτημα. Ωστόσο είναι απαραίτητο να επισημανθεί ήδη ότι γυναίκες είναι όλο και περισσότερο ορατές, δηλαδή *παρούσες*, σε τέτοιες εκδηλώσεις ακόμη και σε κοινωνίες με παραδοσιακότατο σύστημα έμφυλων σχέσεων. Και αυτό, από μόνο του είναι ίσως ισχυρότατη ένδειξη έμφυλης διεκδίκησης αντίστοιχη με τα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής. Επιπλέον στην Ελλάδα, όπως προκύπτει από τα στοιχεία που παραθέτει η Μ. Κακεπάκη στο κείμενό της σε αυτό το τεύχος, η χρονική συγκυρία της κρίσης φαίνεται πως κινητοποιεί σε ανάλογο βαθμό γυναίκες και άνδρες, ενώ οι νέες και οι γηραιότερες γυναίκες αντιμετωπίζουν μαζικότερα από τους αντίστοιχους άνδρες τη δράση τους σε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας «ως έναν νέο τρόπο να ακουστεί η φωνή [τους]».

Γιατί όμως να απομονώσουμε αναλυτικά το φύλο ως μορφή ανισότητας, αφού προφανώς δεν αποτελεί τη μοναδική, ούτε βέβαια τη γενικότερα αποδεκτή ως τέτοια, και γιατί να το συνεξετάσουμε με την κρίση; Μια εξαιρετικά συνοπτική απάντηση στο ερώτημα αυτό θα έπρεπε αρχικά να υπογραμμίσει (πέρα από το προφανές, δηλαδή το μέγεθος του φορέα της σχετικής ανισότητας, που είναι οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία), ότι η συνύπαρξη πολιτικής ισότητας και κοινωνικής ανισότητας είναι ιδιαίτερα προβληματική με σημείο αναφοράς το φύλο:³⁸ αφενός γιατί, σε αντίθεση με την κοινωνική τάξη και την ανισότητα που ανάγεται σε αυτή –η οποία είναι *θεωρητικά* δυνητικά αναστρέψιμη, μέσω ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας (αλλά και προφανώς πολύ περισσότερο μελετημένη)–, το φύλο, ως στοιχείο της ταυτότητας των υποκειμένων, δεν ακυρώνεται στις παρούσες συνθήκες και στην ουσία δεν μεταβάλλεται. Παρότι βεβαίως η αντίληψη για την κοινωνική σημασία του αλλάζει ιστορικά. Αφετέρου γιατί η ανισότητα και η υποτέλεια που ανάγονται στο φύλο παρουσιάζουν την ιδιομορφία ότι επηρεάζουν τα υποκείμενα σε όλα τα επίπεδα της ζωής τους, ακόμη και στα πιο προσωπικά, όπως είναι αυτό που συνδέεται με τη σεξουαλικότητα. Κυρίως δε διότι στη

38. Στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας*, ό.π., ασχολούμαι περισσότερο με το ερώτημα αυτό.

σύγχρονη κριτική θεωρία η σκοπιά του φύλου αποτελεί ιδιαίτερα γόνιμη οπτική από την οποία απορρέουν ριζοσπαστικές θεωρήσεις για την ιδιότητα του πολίτη και τη σύγχρονη δημοκρατία, θεωρήσεις οι οποίες ξεπερνούν τη διάκριση γυναίκες-άνδρες, για να αναφερθούν στο έμφυλο υποκείμενο και συνεπώς στο αφετηριακό σημείο κάθε κριτικής για τη δημοκρατία.³⁹ Και αυτό μας ενδιαφέρει πολύ ενόψει της διαμόρφωσης μιας προοπτικής εξόδου από την κρίση.

IV. Σε περίοδο σαν αυτή που βιώνουμε βλέπουμε ότι αφενός η κρίση έχει φύλο, από την άποψη τόσο των έμφυλων παραδοχών «που αποτελούν υπόστρωμα των χρηματοπιστηριακών και μακρο-οικονομικών πολιτικών», όσο και από αυτή της «έμφυλη(ς) σύνθεση(ς) όσων παίρνουν τις αποφάσεις...»⁴⁰ και αφετέρου η διαχείριση που της γίνεται αυξάνει τις κοινωνικές ανισότητες, δεν διευκολύνει καθόλου τη θεσμοθέτηση μέτρων που να ανακουφίζουν ιδιαίτερα ορισμένες από αυτές και παράλληλα κάνει τον αγώνα κατά της έμφυλης ανισότητας να μοιάζει με πολυτέλεια. Βλέπουμε επίσης ότι το φύλο διαφοροποιεί, εντείνει για τις γυναίκες τις συνθήκες κρίσης ή με άλλα λόγια η κρίση είναι χειρότερη για τις γυναίκες, αλλά συγχρόνως «το φύλο γίνεται άρατο στην κρίση».⁴¹ Όταν η φτώχεια, η ανέχεια και η απελπισία είναι τόσο μαζικές, ποιος νοιάζεται αν είναι λίγο πιο μαζικές για τις γυναίκες; Και ενώ σταθερά οι γυναίκες πρωταγωνιστούν στην ανεργία, στις κατώτερες θέσεις στην εργασιακή ιεραρχία, στις πρόσκαιρες και επισφαλείς μορφές απασχόλησης, το ότι στην κρίση το ποσοστό ανεργίας τους αυξάνει με λιγότερο ταχείς ρυθμούς από αυτό των ανδρών⁴² δεν υποδηλώνει τίποτα άλλο παρά τη χαμηλότερη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας και τις προϋπάρχουσες διακρίσεις οι οποίες τις «προστατεύουν» από το να πρωταγωνιστούν και

39. Στο ίδιο.

40. Βλ. S. Walby, «Gender and the financial crisis», paper prepared for the UNESCO project Gender and the financial crisis, 4.2009. <http://www.lancs.ac.uk/fass/sociology/profiles/34/> όπως αναφέρεται από την Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 115, 2011, σ. 17-26, ιδιαίτερα σ. 19. Η ανακρίσιμη άποψη αυτή της S. Walby, σε συνέδριο της UNESCO για τις έμφυλες επιπτώσεις της κρίσης, αποτελεί τη σημαντικότερη αναφορά για το θέμα μέχρι σήμερα.

41. Βλ. Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς», *ό.π.*

42. Για τη μείωση στο «χάσμα απασχόλησης» γυναικών και ανδρών σε πολλές χώρες μετά το 2008 λόγω της κρίσης και γενικότερα για τις συνέπειες της κρίσης στην έμφυλη ισοτιμία στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ βλ. Μ. Karamessini - J. Rubery (επιμ.), *Women and Austerity. The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*, Routledge, Λονδίνο 2013.

στους ρυθμούς απώλειας της δουλειάς τους. (Τι ειρωνεία!). Είναι μάλιστα εξαιρετικά ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι, ενώ δεν είναι πολύ μακριά η εποχή οπότε στο πλαίσιο του ελληνικού «νομικού πολιτισμού» η μαρτυρία δύο γυναικών άξιζε όσο η μαρτυρία ενός άνδρος, φαίνεται ότι κάτι αντίστοιχο συμβαίνει σήμερα με την ανεργία. Πώς αλλιώς θα λειτουργήσει η προτροπή για ύπαρξη τουλάχιστον ενός εργαζομένου σε κάθε οικογένεια με δεδομένες τις σχετικές στερεότυπες αντιλήψεις, από το να καταδειχθεί πως η εργασία των ανδρών είναι πιο σημαντική από την αντίστοιχη των γυναικών; Εξάλλου όλα τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα καταγράφουν ως πλειοψηφούσα την αντίληψη ότι σε συνθήκες ανεργίας οι άνδρες πρέπει να έχουν προτεραιότητα στην ανεύρεση εργασίας. Με βάση στοιχεία του 5ου γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS), για παράδειγμα, φαίνεται ότι 44,3% του ελληνικού δείγματος συμφωνεί με την άποψη ότι «οι άνδρες έχουν μεγαλύτερο δικαίωμα στη δουλειά όταν οι θέσεις εργασίας είναι λίγες», ενώ 33% διαφωνεί, με τους άνδρες βεβαίως να συμφωνούν πολύ περισσότερο από τις γυναίκες (52,5%, έναντι 37,7%).

Η δημοκρατία όμως αναμφίβολα πλήττεται και από την ανακοπή στην πορεία θεσμοθέτησης μέτρων καταπολέμησης της έμφυλης ανισότητας, από τις προσπάθειες αναπροσανατολισμού ευρωπαϊκών πόρων για το φύλο προς άλλες πιο «επείγουσες» ανάγκες⁴³ και βεβαίως από την αναβίωση ενός πρωτόλειου προτύπου επιθετικού ανδρισμού, που νομιμοποιείται πλέον και μέσω της αποκάλυπτης παρουσίας του στο κοινοβούλιο της κρίσης –όσο και εάν, είναι αλήθεια, από το ελληνικό κοινοβούλιο ποτέ δεν εξέλειπε ο σεξισμός, ενδημικός στην ελληνική κοινωνία και πολιτεία. Το φύλο έτσι γίνεται και δίοδος μέσω της οποίας η κρίση καταβάλλει πρόσθετα κτυπήματα στη δημοκρατία.

Πράγματι η εμφάνιση ακραίων πολιτικών μορφωμάτων που εκφράζονται κυριαρχικά μέσω του ρατσισμού και του σεξισμού, αλλά και της βίας, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία του νέου πλαισίου που διαμορφώθηκε μετά τις εκλογές της κρίσης (Μάιος και Ιούνιος 2012) και την τομή την οποία φαίνεται να σηματοδοτούν στην εκλογική ιστορία της Μεταπολίτευσης. Το ότι απεχθή πολιτικά μορφώματα αποκτούν οντότητα και τυπική θεσμική

43. Η Μ. Στρατηγάκη, σε άρθρο της στην εφημερίδα *Τα Νέα*, 8.3.2013, περιγράφει πως οι δημόσιες πολιτικές, αντί να πολλαπλασιάζονται στις τρέχουσες συνθήκες, υποβαθμίζονται δραστικά για πρώτη φορά από την ίδρυση της ΓΓΙ, με άλλοθι την οικονομική κρίση, παρότι λεφτά (κοινωνικά) υπάρχουν τα οποία αν δεν απορροφηθούν χάνονται. Βλ. και παρακάτω το άρθρο της Μ. Στρατηγάκη στο ανά χειράς τεύχος.

νομιμοποίηση διευκολύνεται από το γεγονός πως εκεί μπορεί να διοχετευτεί μέρος της οργής και της δυσαρέσκειας ορισμένων πολιτών, ενώ επιπλέον οι σχετικοί φορείς εκφράζονται μέσω μιας ανεπεξέργαστης και παρωχημένης κουλτούρας προκλητικού ανδρισμού, που υποβόσκει στην ελληνική κοινωνία και όπως φαίνεται χρειάζεται και πολιτικές διεξόδους. Οι Ε. Αβδελά και Α. Ψαρρά⁴⁴ ορθότατα επισημαίνουν ότι οι σύγχρονες εκδοχές του ναζισμού «δεν αποτελούν το κλειδί που θα μας επιτρέψει να αντιληφθούμε γιατί ένα 7% του εκλογικού σώματος στήριξε τη Χρυσή Αυγή». Αυτό είναι μάλλον ενδεικτικό της ανθεκτικότητας και της αναζωπύρωσης λόγω κρίσης «κάποιων “βαθιών δομών” της ελληνικής κοινωνίας οι οποίες είχαν αφοπλιστεί πολιτικά» κατά τις πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης. Οι δύο συγγραφείς εννοούν τον αντισημιτισμό, τον ρατσισμό, τον εθνικισμό, «την απαξίωση του πολιτικού προσωπικού –που φλερτάρει με τον αντικοινοβουλευτισμό» και τον σεξισμό. Δομές που αφορούν τρόπους πρόσληψης και διαχείρισης της ετερότητας και συγκροτούν ένα συμπαγές σε μεγάλο βαθμό πλέγμα.⁴⁵ Ο τρόπος διαχείρισης της κρίσης ευνοεί την αύξηση της πολιτικής έκφρασης σχετικών στάσεων, κάτι που πιστοποιείται δημοσκοπικά με την εξέλιξη στα ποσοστά υπέρ του πολιτικού αυτού χώρου.

Αν σε σχέση με το παραπάνω επικεντρωθούμε στο φύλο και συνακόλουθα στον σεξισμό, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η προβολή μιας κανονιστικής ανδρικής ταυτότητας έντονης αρρενωπότητας, χαρακτηριστικό του προαναφερθέντος πολιτικού χώρου (στην εκλογική πελατεία του οποίου, ας μην ξεχνάμε, υπεραντιπροσωπεύονται νέοι άνδρες) αποκλείει πεδία ετερότητας. Αποκλείοντας όμως ρητά ή άρρητα άλλους τρόπους να είναι κανείς άνδρας (αποκλεισμός που πηγαίνει πολύ πέρα από την ομοφοβία), αποκλείει παράλληλα και άλλους τρόπους να είναι κανείς, σκέτο. Έτσι η όξυνση της ξενοφοβίας και του ρατσισμού είναι απολύτως αναμενόμενες. Κι ενώ έχουμε από καιρό διαπιστώσει και εμπειρικά την έκταση της απόρριψης του «άλλου» που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική κουλτούρα,⁴⁶ η κρίση ενέτεινε την

44. Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, «Απόκρυφες πτυχές της μελανής ψήφου», *Ενθέματα της Αυγής*, 1.7.2012.

45. Στο ίδιο.

46. Βλ. Θ. Μαλούτας - Μ. Παντελίδου Μαλούτα - Ε. Βαρίκα - Κ. Δοξιάδης - Γ. Κανδύλης, «Η απόρριψη του “άλλου” ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας. Επεξεργασία σχετικών δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας για την Ευρώπη και την Ελλάδα», στο Π. Καφετζής - Θ. Μαλούτας - Ι. Τσίγγανου, *Πολίτες – Κοινωνία – Πολιτική*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2007, σ. 63-98.

τάση ενοχοποίησης των ξένων για σχεδόν όλα τα δεινά, ενοχοποίηση που συχνά επιτρέπει στο «διαφορετικό» να αναχθεί και σε πόλος εκτόνωσης του θυμού και της αγανάκτησης. Η άσκηση σωματικής βίας σε βάρους μεταναστών για παράδειγμα προβάλλεται και γίνεται συχνά ανεκτή ως παραβατικότητα β' κατηγορίας, αφού αφορά μη πολίτες που ως εκ τούτου συχνά προσλαμβάνονται και ως «άνθρωποι β' κατηγορίας». Όσο για τον λόγο περί γυναικών που συνοδεύει αυτή την αντίληψη περί «ανδρισμού» και πολυπολιτισμικής συνύπαρξης, αυτός είναι διττός: παρατηρείται να συνυπάρχει εμφανέστατος «μισογυνισμός με ταυτόχρονο εγκώμιο της γυναικείας “φύσης”, “χειραφέτηση” των γυναικών», που στρατεύονται στον σχετικό πολιτικό χώρο, με παράλληλο «περιορισμό τους στα “γυναικεία” καθήκοντα».⁴⁷ Πέρα από την παρατηρούμενη συνέπεια –ο ακραίος «ματσό» ανδρισμός συνυπάρχει με ρατσισμό, αλλά και μισογυνισμό με εξιδανίκευση «γυναικείων ιδιοτήτων»– όλ' αυτά ασφαλώς αποτελούν ουσιώδες πιασγύρισμα στην πορεία προς τον «εκδημοκρατισμό της δημοκρατίας». Όπως γενικότερα αποτελούν εμπόδιο για τη δημοκρατία όλες οι αμυντικές ταυτότητες, πίσω από τις οποίες συχνά θωρακίζονται ιδιαίτερα σε συνθήκες κρίσης υποκείμενα και ομάδες που αισθάνονται ότι για κάποιον λόγο απειλούνται από τις εξελίξεις και έτσι «επιστρέφουν» σε ταυτότητες που θεωρούνται βασικές ή πρωταρχικές («είμαι άνδρας», «είμαι Έλληνας») και οι οποίες βιώνονται απορριπτικά προς άλλες αντίστοιχες.

Όσο για τις διαπροσωπικές έμφυλες σχέσεις είναι εύλογο το ερώτημα τι συμβαίνει σε συνθήκες κρίσης και γενικευμένης ανεργίας. Τι επιφυλάσσει στο παραδοσιακό πρότυπο ανδρισμού που είναι στραμμένο προς τα επιτεύγματα; Πώς βιώνεται η κρίση από διαφορετικές εκφάνσεις του ανδρισμού, τα πλεονεκτήματα του οποίου μπορεί ενίοτε να συνιστούν «παγίδα» για τους φορείς του, όπως υποστηρίζει ο P. Bourdieu,⁴⁸ οι συνέπειες της παγίδας όμως επιβαρύνουν πρωτίτως τις γυναίκες; Μεταλλάσσονται οι «ανδρισμοί» στις παρούσες συνθήκες;⁴⁹ Τα ζευγάρια λειτουργούν πιο συνεργατικά; Έχουν αμφισβητήσει στην πράξη, έστω εξ ανάγκης, την αυστηρή έμφυλη κατανομή ρόλων; Και τι σημαίνει αυτό για το μέλλον των έμφυλων σχέσεων; Τα πρότυπα «ματσό» ανδρισμού που επιδιώκουν ακραίες μορφές γυναικείας υποτέλειας, υφίστανται πλήγμα; Ακυρώνονται ή τουλάχιστον υποχωρούν

47. Α. Ψαρρά, «Τιμωροί με φύλο στον Άγιο Παντελεήμονα», *Ενθέματα της Αυγής*, 29.1.2012.

48. Βλ. P. Bourdieu, *La domination masculine*, ό.π.

49. Βλ. R.W. Connell, *Masculinities*, Polity Press, Cambridge 2005.

στις νέες συνθήκες, οπότε ενδέχεται η σύντροφος να εργάζεται και ο σύντροφος να είναι άνεργος; Ή αντίθετα ενισχύονται, λειτουργώντας ως δίοδοι εκτόνωσης και αυτοεπιβεβαίωσης λόγω υπεραναπλήρωσης –τώρα μάλιστα που βρίσκουν και έκδηλη θεσμική νομιμοποίηση– προσβάλλοντας περαιτέρω τη δημοκρατία;

Ερωτήματα θέτω⁵⁰ που μόνο μετά από έρευνα μπορούν να απαντηθούν. Και μόνο η ιστορική εξέλιξη θα καταδείξει τι θα επικρατήσει στο πεδίο των έμφυλων σχέσεων ως απόρροια της κρίσης σε σχέση με το αν αμβλύνεται ή οξύνεται η δόμηση και η λειτουργία του φύλου ως παγιωμένης δυαδικής αντίθεσης. Το βέβαιο είναι ότι η κρίση επιδρά στο σύστημα έμφυλων σχέσεων και σε παραδοσιακές ισορροπίες, ενώ βεβαίως οι αλλαγές στην απασχόληση λόγω κρίσης μπορεί να οδηγήσουν σε νέες στρατηγικές γάμου/συμβίωσης/συγκατοίκησης και σε διαφορετικές δυνατότητες διαμόρφωσης της έμφυλης υποκειμενικότητας, λιγότερο καταπιεστικές, ενδέχεται όμως και να «βιωθούν ως νέα πεδία δράσης για υπάκουες κόρες και συζύγους».⁵¹ Συγχρόνως αναμφίβολα η κρίση επιβαρύνει πρόσθετα τις γυναίκες, διότι λόγω της δεδομένης κατανομής έμφυλων ρόλων, αυτές έχουν επιφορτιστεί και με τους ρόλους όσων φροντίζουν, εξυπηρετούν, επιδιώκουν να ευχαριστήσουν τους άλλους, στοιχεία βεβαίως αρνητικά για τη δημοκρατική συνύπαρξη, η οποία δεν μπορεί να υπάρξει μεταξύ φορέων άνισων και ιεραρχικά κατανεμημένων ρόλων. Ρόλοι οι οποίοι μάλλον μόνο φαινομενικά συγκλίνουν στην κρίση που βάλλει εναντίον όλων, ενώ ενδέχεται αντίθετα να βιώνονται ως ακόμη εντονότερα αποκλίνοντες,⁵² αφήνοντας πάλι στις γυναίκες την πρωταρχική ευθύνη να «τα βγάλουν πέρα» με τη δύσκολη καθημερινότητα της επιβίωσης.

50. Βλ. Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς», *ό.π.*, σ. 23 η συγγραφέας διατυπώνει πρόσθετα ερωτήματα, όπως κατά πόσο υπάρχει αύξηση στις εγκυμοσύνες που να συνδέεται με την κρίση και την ανεργία των γυναικών, αλλά και κατά πόσον έχει αυξηθεί η απασχόληση γυναικών που έχασαν τη δουλειά τους, σε οικονομικές επιχειρήσεις, με ό,τι σημαίνουν τα παραπάνω για τις γυναικείες διαδρομές ζωής.

51. Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*, σ. 319.

52. Δεν αναφέρομαι εδώ στους *κοινωνικούς ρόλους* ως εννοιολογικό εργαλείο στο πλαίσιο μιας αυστηρής δομολειτουργικής προσέγγισης, όπως προτάθηκε από τον Talcott Parsons το 1942 («Age and Sex in the Social Structure of the United States», *American Sociological Review*, τόμ. 7, τχ. 5, σ. 604-616). Εξάλλου ο σεξισμός του σχετικού αναλυτικού υποδείγματος και οι «φυσικοποιημένες» άρρητες αναφορές του είναι ολοφάνερες πλέον. Χρησιμοποιώ την έννοια αποχρωματισμένη από τη θεωρητική της γενεαλογία, ως κοινωνιολογική κατηγορία που αναφέρεται στους τρόπους τους οποίους μαθαίνουν κοινωνικά γυναίκες και άνδρες να ενεργούν με βάση τις προδιαγραφές των έμφυλων προτύπων.

Έχει δίκιο ο Μαρκ Μαζάουερ,⁵³ που επισημαίνει με αφορμή την Ιταλία και αναφερόμενος στο ενδεχόμενο στροφής προς τον λαϊκισμό σε συνθήκες κρίσης, ότι: «Όσοι κηρύσσουν τη λιτότητα δεν συνειδητοποιούν ότι συμβάλλουν στην κρίση της δημοκρατίας». Βεβαίως, συμφωνώ. Αλλά προσθέτω ότι δεν είναι μόνο αυτός ο κίνδυνος για τη δημοκρατία από την κρίση και τη λιτότητα. Ούτε ο φαύλος κύκλος λιτότητας και ανεργίας που εγκαθιδρύεται και οδηγεί σε αυξανόμενη φτώχεια και ανέχεια. Ουσιαστικότερος ακόμη για τη δημοκρατία είναι ο κίνδυνος που αφορά την ακύρωση της (όποιας, ατροφικής, υπάρχουσας) οικουμενικότητας της ιδιότητας του πολίτη. Η λιτότητα δεν επιτρέπει ακόμη περισσότερο τη συνύπαρξη των πολιτών ως ισότιμων, διότι βάζει εναντίον τους άνισα, και σε αυτή την προσβολή της οικουμενικότητας της ιδιότητας του πολίτη οι γυναίκες κατέχουν πρωταγωνιστικό ρόλο ως θύματα. Είναι δε προφανές ότι οι ανισότητες φύλου, όπως όλες οι μορφές ανισότητας, αφορούν τη δημοκρατία, αφού είναι απόλυτα συνδεδεμένες πρακτικά και συμβολικά με τη δυνατότητα να λειτουργήσουν οι πολίτες συμμετοχικά⁵⁴ και να συμβιώσουν όσο γίνεται πιο δημοκρατικά, κάτι που είναι και ο απώτερος στόχος της πολιτικής. Η πολιτική στην αντίληψή μου απαντά πρωτίστως στο ερώτημα *πώς μπορούμε να συμβιώσουμε καλύτερα*; Με το καλύτερα να παραπέμπει πάντα, απαρέγκλιτα στο δημοκρατικότερα, κάτι που δεν μπορεί παρά να εμπεριέχει και την έγνοια για τους άλλους και για το δημόσιο συμφέρον, έγνοια που διαμορφώνεται και πραγματώνεται με την έμπρακτη, ισότιμη, ατομική και συλλογική συμμετοχή, αφού βεβαίως εξασφαλίζονται οι προϋποθέσεις για τη διαμόρφωσή της. Τόσο η κρίση, ως παράγοντας που κάνει μια κανονικότητα (και μάλιστα τη συγκεκριμένη νεοφιλελεύθερη) «να μοιάζει με έκτακτο συμβάν»⁵⁵ προβάλλοντας βανάουσα την ταξική δόμηση της κοινωνίας, όσο και εξ ορισμού το φύλο βρίσκονται σε απόλυτη αντίθεση με αυτό το «δημοκρατικότερα», ενώ συγχρόνως μπορούν δυνητικά να συγκροτήσουν και (συγκρουσιακά) πεδία για την προσέγγισή του.

V. Αν αποτιμήσουμε από αυτή την άποψη στοιχεία που σχετίζονται με την

53. Μ. Μαζάουερ, «Απειλή για τη Δημοκρατία η λιτότητα», *Financial Times* –αναπαράγεται στο *Left.gr*, 01/03/2013.

54. Οι διαφορές στη συμμετοχικότητα και την έμπρακτη πολιτική συμμετοχή ανάλογα με τη θέση στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων είναι πολλαπλά τεκμηριωμένες. Ενδεικτικά βλ. δεδομένα από την ελληνική πολιτική κουλτούρα στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά: θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, ό.π.

55. Βλ. Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»*. *Κριτικές και αντιστάσεις*, ό.π.

κρίση και αποτυπώθηκαν στις «εκλογές της κρίσης» και την περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής, μπορούμε κατ' αρχάς να υποστηρίξουμε ότι υπάρχουν ενδείξεις σχετικά με την ανακοπή της τάσης προς αυξανόμενη απομάκρυνση από τα κοινά, που συμβάλλει περαιτέρω στην απαξίωση της πολιτικής. Παρατηρείται επίσης μείωση στην «επιλογή» της ιδιώτευσης με βάση την οποία, όπως υποστηρίζει ο Τσουκαλάς, τα άτομα ωθούνται να παλέψουν «για τη βελτίωση της μοίρας του(ς) για ατομικό και μόνο λογαριασμό του(ς)». ⁵⁶ Τάσεις που χαρακτήριζαν την προηγούμενη περίοδο εντασσόμενες σε μια γενικότερη ευρωπαϊκή κατεύθυνση απομάκρυνσης από την πολιτική και το πολιτικό και έμφασης στην ατομικότητα και την ιδιώτευση. Αντίθετα τώρα υπάρχουν σαφείς ενδείξεις σχετικά με την αύξηση στη διάδοση της αντίληψης για τη βαρύτητα της συλλογικότητας και τη σημασία της από κοινού διαχείρισης του μέλλοντος όλων, στοιχεία προφανώς σημαντικά για τη δημοκρατία. ⁵⁷ Σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική θα πρέπει να υπογραμμίσουμε τη σημασία των πολλαπλών μαζικών εκδηλώσεων και των γεγονότων διαμαρτυρίας που παρατηρήθηκαν στη διάρκεια της κρίσης, κεντρική συνιστώσα των οποίων υπήρξε η επιθυμία «να πάρουμε τη ζωή στα χέρια μας». ⁵⁸ Γεγονότα τα οποία έχουν συχνά πρωτίστως ηθικό περιεχόμενο, ορισμένες φορές εκφράστηκαν με νέου τύπου συμμετοχικές πρακτικές, ενίοτε είχαν/έχουν πολιτικά αδιαμόρφωτο (ή ορισμένες φορές ακόμη και διφορούμενο) χαρακτήρα, ενώ μένει να αποτιμηθεί η συνολική πολιτική εισφορά τους στη διέξοδο από την κρίση. ⁵⁹ Είναι ωστόσο απαραίτητο να υπογραμμιστεί ότι στις συνθήκες της κρίσης κινητοποιήθηκαν συλλογικά και μαζικά κατηγορίες πολιτών που προηγουμένως δεν ήταν ενεργοί και (σε πολλές χώρες όπως και στην Ελλάδα) ιδιαίτερα νέοι/ες, δηλαδή μια κατηγορία ηλικιών που είχε κοινωνικοποιηθεί σε πλαίσιο όπου ευνοείτο η ατομικότητα, ο ανταγωνισμός, η έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος ως lifestyle επιλογή, αλλά και η απόρριψη του κα-

56. Κ. Τσουκαλάς, *Η επιπόνηση της ετερότητας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010, σ. 91.

57. Αναπτύσσω περαιτέρω το ζήτημα στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά: θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, ό.π.

58. Βλ. Κ. Ι. Καβουλάκος, «Κινήματα και δημόσιοι χώροι στην Αθήνα: χώροι ελευθερίας, χώροι δημοκρατίας, χώροι κυριαρχίας», στο Θ. Μαλούτας - Γ. Κανδύλης κ.ά., *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, ΕΚΚΕ/Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013, σ. 253. Ο συγγραφέας αναφέρεται στο «κίνημα των πλατειών» διευκρινίζοντας ότι δεν επιλέγει την αναφορά σε «αγανακτισμένους», διότι αυτή η ονομασία «αποδίδει στο αρχικό συναισθηματικό κίνητρο συμμετοχής... μεγαλύτερη σημασία από αυτή που...είχε», σ. 249.

59. Βλ. ενδιαφέρουσες σχετικές παρατηρήσεις στο Α. Φραγκουδάκη, *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

θιρωμένου πολιτικού συστήματος ακόμη και της πολιτικής γενικά ως κοινωνικής διαδικασίας.

Αν δεχτούμε δε ότι πέρα από τη (συγκυριακή;) κατεύθυνση της ψήφου πολύ πιο σημαντικό είναι να εντοπίσουμε ενδεχόμενες αλλαγές στο συνολικό όραμα κοινωνίας από το οποίο εμφορούνται οι ψηφοφόροι της κρίσης, και το οποίο δειλά μόνο διαφάνηκε στα αποτελέσματα και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα των τελευταίων εκλογών, μπορούμε νομίζω να υποστηρίξουμε ότι σε αυτά αποτυπώνονται όντως σημαντικές και ενδεχομένως αντιφατικές αλλαγές καθώς και νέα στοιχεία που αφορούν το αξιακό υπόβαθρο των εκλογικών επιλογών. Υπόβαθρο που συγκροτεί και τον πυρήνα της πολιτικής ταυτότητας των υποκειμένων. Τα νέα αυτά στοιχεία μάς υποψιάζουν σχετικά με αλλαγές που συνδέονται με το συνολικό όραμα κοινωνίας των πολιτών, ενώ η συγκυρία της κρίσης λειτουργεί γι' αυτές ως καταλύτης, κάτι που δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι και οι συνέπειες των αλλαγών αυτών θα είναι συγκυριακές, αφού η κρίση λειτουργεί ως ισχυρότατος κοινωνικοπολιτικός παράγοντας και ως καθοριστική διαμορφωτική εμπειρία. Πρόκειται για νέα πολιτισμικά δεδομένα, που αφενός διαλέγονται με πάγιες συνιστώσες της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και αφετέρου καταγράφουν σχηματικά δύο διαφορετικές αφηγήσεις για το πώς φτάσαμε ως εδώ και τι συμβαίνει στην κρίση, αλλά κυρίως σχετικά με το *σε τι προσβλέπουμε μετά από αυτή*. Διαμορφώνονται έτσι σημαντικά εμπειρικά, αλλά και κανονιστικά ερωτήματα που αφορούν την εξέλιξη της δημοκρατίας, ιδιαίτερα όταν ο πληθυστικός (*προσβλέπουμε*) παίρνει τη θέση του ενικού.

Γίνεται μάλιστα όλο και πιο φανερό λόγω της κρίσης ότι αυτό που χρειάζεται είναι μια δημοκρατική και όχι φιλελεύθερη αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη. Γιατί η φιλελεύθερη προσλαμβάνει την ιδιότητα αυτή ως ένα τυπικό στάτους, που επιτρέπει στον φορέα του να ψηφίζει για να προασπίσει ιδιωτικά συμφέροντα. Με μια έννοια ο πολίτης του φιλελευθερισμού ψηφίζοντας δεν βγαίνει καν από την ιδιωτική σφαίρα, η αυτονομία του πολιτικού διατηρείται απόλυτα και οι αντιπρόσωποι διατηρούν την αποκλειστική ευθύνη για τις πολιτικές αποφάσεις.⁶⁰ Αυτή η αντίληψη για τους πολίτες έρχεται σε σύγκρουση με τη θεωρία της δημοκρατίας, η οποία αντιλαμβάνεται τους πολίτες ως συμμέτοχους, συνυπεύθυνους στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, οι οποίοι δίνουν εντολή σε λογοδοτούντες εκπροσώπους με στόχο το δημόσιο

60. Βλ. γι' αυτή την προβληματική C. Pateman, *Democracy, feminism, welfare*, Routledge, Λονδίνο 2011, σ. 24.

συμφέρον, προφανώς από τη δική τους συγκεκριμένη σκοπιά. Γι' αυτό και χρειάζεται δημοκρατική και όχι φιλελεύθερη αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη, ώστε ο/η πολίτης να είναι συμμετέχων/η συνεχώς, καθημερινά και όχι καταναλωτής/τρια στην πολιτική αγορά αγαθών κάθε τέσσερα χρόνια. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτή την ιδιότητα του πολίτη διεκδίκησαν (ορισμένοι/ες) πολίτες στην κρίση. Ενδεχομένως κατά τρόπο χρονικά και χωρικά οριοθετημένο, πάντως μαζικά και συλλογικά απαίτησαν να έχουν λόγο στη διαμόρφωση της μοίρας τους. (Αυτό ακριβώς που ιστορικά διεκδικούν οι γυναίκες μέσω του φεμινισμού). Ορισμένοι/ες δε εφάρμοσαν συστηματικά αμεσο-δημοκρατικές διαδικασίες στο πλαίσιο του μικρόκοσμου της διαμαρτυρίας τους,⁶¹ υπογραμμίζοντας έτσι τον εγγενώς διττό χαρακτήρα της κρίσης στον οποίο αναφερθήκαμε και αναδεικνύοντας το σκέλος που αφορά την κρίση ως πεδίο αμφισβήτησης και ανατροπών.

VI. Και ενώ οι πολίτες στην Ελλάδα (και αλλού) μοιάζει όντως να επανακάμπουν στην πολιτική διαδικασία τα τελευταία χρόνια –χωρίς όμως να είναι πάντα σαφές τι είδους προτάγματα καθοδηγούν τα αιτήματά τους ούτε κυρίως τι είδους δημοκρατία θα (επιδιώξουν να) διαμορφώσουν με βάση αυτά– ένα είναι σαφές: η κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, προπομπός και παρεπόμενο συγχρόνως της παρούσας κρίσης, δεν θα ξεπεραστεί ουσιαστικά αν δεν προσεγγιστεί το χειραφετητικό περιεχόμενο της δημοκρατίας σε όλο του το εύρος. Όστε να περιλαμβάνει δηλαδή όλες τις κατηγορίες υποτελών και όλες τις μορφές υποτέλειας, στο πλαίσιο των οποίων οι διακρίσεις φύλου έχουν παραδειγματική υπόσταση: ας μην ξεχνάμε ότι το φύλο λειτουργεί και ως «πρωταρχικός τρόπος νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας».⁶² Εξάλλου καταπολέμηση της έμφυλης ανισότητας σημαίνει παράλληλα και συμβολή στην καταπολέμηση της φτώχειας, αλλά και προαγωγή των ανθρώπινων δικαιωμάτων,⁶³ κάτι που δείχνει και την κεντρικότητα του φύλου στην κοινωνική οργάνωση και συνακόλουθα στα οράματα μεταβολών που την αφορούν. Αλλά και κάτι που ενδεχομένως διακρίνεται, αγνά έστω, στην αίσθηση ασφυξίας που αποπνέουν συχνά τα φαινόμενα διαμαρτυρίας και οι «εξεγέρσεις» των νέων, για τους/ις οποίους/ες δεν μπορεί παρά και το φύλο να λειτουργεί σήμερα, σε ένα επίπεδο, ως πρόσθετος παράγοντας δυσφορίας.⁶⁴

61. Βλ. Ν. Sotirakopoulos - G. Sotiropoulos, «Direct democracy now!: The Greek *indignados* and the present cycle of struggles», *Current Sociology*, τόμ. 61, τχ. 4, 2013, σ. 443-456.

62. Τζ. Ου. Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης», *ό.π.*, σ. 309.

63. S. Walby, «Gender and the financial crisis», *ό.π.*, σ. 28.

64. Αλλά αυτό αποτελεί ερευνητική υπόθεση, προς διερεύνηση.

Οι όψεις της κρίσης που διερευνώνται στα άρθρα που ακολουθούν συγκλίνουν προς την ίδια συμπερασματική υπόθεση: ακριβώς επειδή η κρίση δεν αποτελεί αλλαγή ουσίας, αλλά ακραία μορφή του υπάρχοντος και του «κανονικού»,⁶⁵ η αναστοχαστική διαδικασία στην οποία αναπότρεπτα (πρέπει να) οδηγεί έχει ως ενδεχόμενη απόληξη και την επιλογή (της επιθυμίας) ριζικής αλλαγής στις συνθήκες κοινωνικής συμβίωσης που έχουν πλέον αποδείξει τον ηθικά μη αποδεκτό χαρακτήρα τους. Όποια αλλαγή όμως για να είναι ουσιαστικά ανατρεπτική πρέπει να συμπεριλάβει το φύλο και τις έμφυλες σχέσεις στις προτεραιότητές της, διότι δημοκρατική συμβίωση μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο εκεί όπου όλες και όλοι συναντώμεθα ως ίσοι.

Στα κείμενα που έπονται καταγράφεται ένα ευρύ φάσμα προσεγγίσεων στη θεματική του τεύχους. Η Μ. Κακεπάκη αρχικά προτείνει μια χαρτογράφηση των τρόπων πολιτικής αντίδρασης στην κρίση και των αντιλήψεων σχετικά με το *γιατί* της ενδεχόμενης αντίδρασης ανάλογα με το φύλο, επιχειρώντας να αποτυπώσει ενδοφυλετικές και διαφυλετικές διαφορές και ομοιότητας με βάση στοιχεία πρόσφατης έρευνας του ΕΚΚΕ. Παράλληλα, αξιοποιώντας δεδομένα παλαιότερων ερευνών, στοχεύει στον εντοπισμό των μεταβολών στην ατομική και συλλογική δράση που οφείλονται στην κρίση, αναδεικνύοντας την κοινότητα στις συμμετοχικές πρακτικές γυναικών και ανδρών – με τις πρώτες να υστερούν ποσοτικά μόνο στις θεσμοθετημένες πολιτικές πρακτικές – αλλά και τις αποχρώσεις στην αιτιολόγηση του *πώς* και του *γιατί* της πολιτικής εμπλοκής ανάλογα με το φύλο, στις συμμετοχικές διαδικασίες σε συνθήκες κρίσης.

Η Μ. Στρατηγάκη επικεντρώνεται στις συνέπειες της κρίσης στις πολιτικές για την έμφυλη ισότητα και αναδεικνύει τον ανδροκεντρισμό πολιτικού συστήματος και δημόσιας διοίκησης, που εντείνεται σε συνθήκες κρίσης, φωτίζοντας τους λόγους της πρόσφατης «δίωξης» των πολιτικών έμφυλης ισότητας. Η δίωξη αυτή, όπως υποστηρίζει η συγγραφέας, δεν δικαιολογείται από κοινωνικές ή οικονομικές αναλύσεις της σύγχρονης πραγματικότητας ούτε βασίζεται σε ορθολογικές αποφάσεις σχετικά με τις πρόσφατες ανάγκες δημοσιονομικής προσαρμογής. Η λειτουργία της δημόσιας διοίκησης και το πολιτικό σύστημα έχουν έντονα ανδροκεντρικά στοιχεία τα οποία έχουν καλλιεργήσει την (απολύτως μη τεκμηριωμένη) άποψη ότι η έμφυλη ισότητα σήμερα, παρά την ευρωπαϊκή στήριξη και χρηματοδότηση, δεν α-

65. Ο Κ. Τσουκαλάς, *Ελλάδα της λίθης και της αλήθειας*, ό.π., σ. 28, υποστηρίζει πως οι δυνάμεις που «έσπειραν το σημερινό χάος βρίσκονται σε κίνηση... εδώ και πολύ καιρό».

ποτελεί στόχο προτεραιότητας διότι έχει ήδη επιτευχθεί στην ελληνική κοινωνία.

Η Δ. Σαμίου αντιτιθέμενη στην πρακτική της μονοπόλωσης της «κρίσης» για την εννοιολόγηση της σημερινής οικονομικής κατάστασης της ύφεσης και της λιτότητας, επιδιώκει να αναδείξει άλλες πτυχές ενός όρου που είναι πολυσήμαντος, αναφερόμενη στο φύλο και τον φεμινισμό. Επισημαίνοντας ότι «οι φεμινισμοί» υπήρξαν πάντα παράγωγα ιστορικών στιγμών κατά τις οποίες έλαβαν χώρα κρίσιμες αλλαγές και ρήξεις με προγενέστερα καθεστώτα και ότι τα φεμινιστικά αιτήματα επαναδιατυπώθηκαν πολλές φορές στο πλαίσιο κρίσεων, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο ίδιος ο φεμινισμός συνιστά έκφραση των κρίσεων του ανδροκρατικού συστήματος έμφυλων σχέσεων, και αναφέρεται στις κρίσεις του ίδιου του φεμινιστικού κινήματος και στις πρόσφατες μεταλλάξεις του.

Η Ι. Αθανασάτου ασχολείται με τον χαρακτήρα του φεμινισμού την εποχή της κρίσης και επισημαίνει τον τρόπο με τον οποίο αυτός επανεγγράφεται στο πολιτικό. Λαμβάνοντας υπόψη την επιδείνωση της θέσης των γυναικών στην αγορά εργασίας και τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας καθώς και την ένταση της εμπορευματοποίησης των τρόπων αναπαράστασης των γυναικών στο σύγχρονο σύστημα των τεχνολογιών της εικόνας, επισημαίνει ότι το φύλο προσλαμβάνεται και εκφράζεται στη σύνθεσή του με άλλες ταυτότητες των υποκειμένων, με αποτέλεσμα ο φεμινισμός στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης να διεκδικεί αλλιώς, και να ασκεί πλέον σύνθετη κριτική στις έμφυλες σχέσεις.

Η Ε. Βαρίκα ανατρέχει στο κείμενό της στη γενεαλογία της ανισότητας στο πλαίσιο της νεωτερικότητας, αναφερόμενη σε διακρίσεις που παραπέμπουν στον ρατσισμό, τον αντισημιτισμό και τον σεξισμό, και υπογραμμίζει ότι αυτή εδράζεται στη φυσικοποιημένη «διαφορά». Φυσικοποίηση που επέτρεψε τη διάρρηξη της έννοιας της οικουμενικότητας του ανθρώπινου και συνακόλουθα επέτρεψε τη νομιμοποίηση της ανισότητας. Η παρατήρηση αυτή είναι βαρύνουσας σημασίας σήμερα, αφού σε συνθήκες κρίσης, «τώρα περισσότερο από ποτέ» πρέπει να ληφθεί υπόψη για την όποια ριζοσπαστική επίλυση του προβλήματος της κοινωνικής ανισότητας. Διότι εξ ορισμού η λύση αυτή οφείλει πρωτίστως να ξεπεράσει τη νεωτερική λογική που μετατρέπει την ισότητα «από στοιχείο σύνδεσης μεταξύ των συγκροτησιακών διαφορών της ανθρωπότητας, σε αρχή ασύμβατη με τη διαφορά».

Βλέπουμε τελικά ότι πέρα από τη σημαντική λειτουργία της έμφυλης ανάλυσης της κρίσης, η οποία «μας επιτρέπει να προβληματοποιήσουμε τις κυ-

ρίαρχες αφηγήσεις γι' αυτήν και συγχρόνως να ελέγξουμε την αναλυτική ισχύ της ίδιας (της) κατηγορίας του φύλου»,⁶⁶ η ανάλυση αυτή έχει και μια άλλη έκδηλα πολιτική λειτουργία: η σκοπιά του φύλου ωθεί προς συγκεκριμένα κατεύθυνση όσες και όσους προκρίνουν τον επαναπροσδιορισμό της πολιτικής ως συλλογικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, θεωρώντας την υπάρχουσα πολιτική ως *πθικά μη αποδεκτή* (αντίληψη που ενέτεινε η κρίση), και παράλληλα προσλαμβάνουν «ο ένας τον άλλο όχι ως εμπόδιο αλλά ως προϋπόθεση της ευημερίας μας».⁶⁷ Τους/ις ωθεί να διαμορφώσουν ένα πολιτικό «διά ταύτα» που να περιλαμβάνει σφαιρικότερη στόχευση ως προς την καταπολέμηση της κοινωνικής ανισότητας στην πορεία προς τη μετά την κρίση εποχή. Και επειδή, όπως ήδη σημειώθηκε, η κρίση βάλλει τον πυρήνα της σχέσης οικονομικού και πολιτικού με αποτέλεσμα οι ανατροπές να είναι θεμελιώδεις,⁶⁸ αυτό που χρειάζεται είναι ένα νέο όραμα *ανατροπής των ανατροπών* που να οδηγεί πέρα από το καθιερωμένο. Όραμα που εξ ορισμού δεν μπορεί να είναι μετριοπαθές και δεν μπορεί πλέον παρά να στοχεύει σε όλες τις μορφές ανισότητας, και όχι μόνο την ταξική, αναγνωρίζοντας τη διαπλοκή τους και την κεντρική σημασία του φύλου ως βασικής αρχής οργάνωσης της κοινωνίας με παραδειγματικό χαρακτήρα ως προς την ιεράρχηση των υποκειμένων.

Μόνον έτσι ενδέχεται να δοθεί τέλος στις συνθήκες στις οποίες δεν θεωρούνται ως αυτόνοπα και αναμενόμενα στοιχεία στην κοινωνική συμβίωση «οι δημοκρατικές αξίες, το δικαίωμα να σκέφτεσαι και να εκφράζεσαι ελεύθερα και η δυνατότητα να ζεις σε μια κοινωνία όπου όλα μπορούν να αμφισβητηθούν».⁶⁹ Τώρα δε που από ηθική άποψη η κοινωνική συμβίωση μοιάζει να έχει φτάσει στο αποχωρήτο, τώρα που είναι φανερό ότι ο «εκσυγχρονισμός» της υποτέλειας δεν αρκεί, οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που είναι υπέρ των αξιών που παραπέμπουν στην ουσιαστική δημοκρατία και την κοινωνική ισότητα οφείλουν να μην «ξεχάσουν» το σύστημα έμφυλων σχέσεων. Ο «εκδημοκρατισμός της δημοκρατίας», η εμφύσηση στην κοινωνική δικαιοσύνη και τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη θα πρέπει να αποδώσουν στην τελευταία έναν χαρακτήρα που θα αποκλείει όλους τους αποκλεισμούς (και μόνο αυτούς) και όσες «διαφορές» δομούνται ως σχέσεις υ-

66. Όπως υποστηρίζει η Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς», *ό.π.*

67. Z. Bauman, *Και πάλι μόνοι*, *ό.π.*, σ. 55.

68. Κ. Τσουκαλάς, «Για την κρίση», *ό.π.*, σ. 17-18.

69. C. Castoriadis, *La montée de l'insignifiance*, Seuil, Παρίσι 1996, σ. 107.

ποτέλειας.⁷⁰ Γι' αυτό ή θα έχουν (και) σαφή, θεσμοθετημένη αντισεξιστική διάσταση αντιμετωπίζοντας το φύλο στη διαπλοκή του με όλους τους άλλους παράγοντες ανισότητας ή δεν θα επιτευχθούν ποτέ: ουσιαστική διέξοδος από την κρίση και τις αιτίες που τη γέννησαν προς όφελος της κοινωνίας δεν μπορεί να γίνει νοητή (ούτε να επιτευχθεί ποτέ) χωρίς σύγχρονη ουσιαστική αντιμετώπιση και της έμφυλης ανισότητας.

70. Ch. Mouffe, «Post-Marxism: Democracy and identity», *Society and Space*, τόμ. 13, τχ. 3, 1995, σ. 259-266.

«ΕΙΝΑΙ ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΝΑ ΑΚΟΥΣΤΕΙ Η ΦΩΝΗ ΜΟΥ»:
ΕΜΦΥΛΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΗΣ
ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Μανίνα Κακεπάκη*

Στο άρθρο καταγράφονται οι μορφές κοινωνικής αντίδρασης και κινητοποίησης στην Αθήνα εν μέσω κρίσης, με βασικό ερευνητικό ερώτημα το κατά πόσο η μεταβλητή του φύλου συνιστά στοιχείο διαφοροποίησης. Τα δεδομένα προέρχονται από έρευνα που διεξήχθη την άνοιξη του 2012 σε αντιπροσωπευτικό δείγμα νοικοκυριών της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων και με τη χρήση κλειστού ερωτηματολογίου. Από την ανάλυση δεν προκύπτει στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ φύλου και μορφών δράσης, καθώς διαπιστώνεται ότι τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο γυναίκες και άνδρες υιοθετούν ανάλογες συμμετοχικές πρακτικές, με τις γυναίκες να εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά μόνο στις θεομικές πολιτικές πρακτικές. Παράλληλα διερευνώνται τα κίνητρα ανάληψης των εν λόγω δράσεων και ο τρόπος με τον οποίο νοηματοδοτείται η ανάληψή τους από τα έμφυλα υποκείμενα.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πολιτική συμμετοχή και οι ποικίλες μορφές της αποτελούν πεδίο έρευνας στον χώρο της πολιτικής επιστήμης εδώ και δεκαετίες. Εργασίες όπως αυτή των Barnes και Kaase¹ και των Verba, Nie και Kim² συνιστούν κλασικά παραδείγματα σχετικής συγκριτικής έρευνας. Οι εργασίες αυτές προώθησαν

* Η Μανίνα Κακεπάκη είναι δρ. Πολιτικής Επιστήμης του ΕΚΠΑ και ερευνήτρια στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. Η συγγραφέας ευχαριστεί θερμά την Κατερίνα Ηλιού, τον Γιάννη Καραγιάννη καθώς και τους/τις δυο ανώνυμους/ες αξιολογητές/τριες για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους σε προηγούμενες εκδοχές του άρθρου.

1. S. Barnes - M. Kaase κ.ά., *Political Action. Mass Participation In Five Western Democracies*, Sage, Beverly Hills-Καλιφόρνια 1979.

2. S. Verba - N.H. Nie - Jae-On Kim, *Participation and political equality: A seven nation comparison*, Chicago University Press, Σικάγο 1978.

συγκεκριμένες εννοιολογήσεις της πολιτικής συμμετοχής στις οποίες βασίστηκαν παράλληλα και συγκεκριμένες κλίμακες μέτρησής της. Σύμφωνα με τις σχετικές αντιλήψεις η πολιτική συμμετοχή ταυτίζεται ως επί το πλείστον με την εμπλοκή (engagement) στις εκλογές και σε δράσεις που αναπτύσσουν καθιερωμένες θεσμικές οντότητες στο πλαίσιο των δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων (πολιτικά κόμματα, ομάδες πίεσης κ.λπ.).³

Η αναγωγή της πολιτικής συμμετοχής ως έκφραση εμπλοκής σε θεσμοθετημένες διαδικασίες, όπως αυτή των εκλογών, αποτελεί περιοριστική οπτική εάν συυπολογιστούν οι σημαντικές μεταβολές που έχουν επέλθει ήδη από τη δεκαετία του 1970 στα κοινωνικά συστήματα αξιών και στα πρότυπα ατομικής και συλλογικής δράσης. Στις συνθήκες αυτές των «μετα-υλιστικών αξιών», όπως χαρακτηρίστηκαν,⁴ αναδύονται «νέες» ή «μη συμβατικές» μορφές συμμετοχής και τα άτομα αναπτύσσουν πολιτική δράση με ποικίλους τρόπους οι οποίοι δεν περιορίζονται σε «παραδοσιακές» πρακτικές και στη χρονική συγκυρία των εκλογών. Έτσι για παράδειγμα πρακτικές αναφορικά με την κατανάλωση και τα πρότυπά της (απ' όπου έχει προκύψει και η έννοια της «κριτικής» ή «πολιτικής» κατανάλωσης), στην οποία εντάσσονται τακτικές όπως το μοϊκοτάζ προϊόντων ή η σκόπιμη αγορά συγκεκριμένων ειδών,⁵ αναδεικνύονται σε τρόπους άσκησης πολιτικής παρέμβασης και έκφρασης.

Σε προσεγγίσεις στις οποίες η πολιτική συμμετοχή εκλαμβάνεται με την περιοριστική οπτική των «παραδοσιακών» πρακτικών (συμμετοχή σε εκλογές, υποστήριξη ορισμένου κόμματος ή υποψηφίου κ.λπ.) το φύλο φαίνεται πως αποτελεί μεταβλητή διαφοροποίησης. Υποστηρίζεται εν προκειμένω πως

3. Για τις ανάγκες του άρθρου θα χρησιμοποιούμε εναλλακτικά τους όρους «συμμετοχή» και «εμπλοκή» προκειμένου να περιγράψουμε τις ενέργειες εκείνες που έχουν ξεπεράσει το στάδιο της συμμετοχικής προδιάθεσης και έχουν μετουσιωθεί σε πράξη, ανεξάρτητα από το εάν η πράξη αυτή εντάσσεται στις δράσεις κάποιας θεσμοθετημένης συλλογικότητας ή συνιστά εξατομικευμένη μορφή έκφρασης. Για μια περιεκτική αναδρομή στην εννοιολόγηση και στους τρόπους μέτρησης των σχετικών εννοιών βλ. J. Teorell - M. Torcal - J.R. Montero, «Political Participation. Mapping the Terrain», στο J. van Deth κ.ά. (επιμ.), *Citizenship and Involvement in European Democracies. A Comparative Analysis*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2007, σ. 334-357 καθώς και ολόκληρο τον τόμο.

4. Βλ. R. Ingehart, *Culture shift in advanced industrial society*, Princeton University Press, Princeton 1990.

5. Βλ. P. Norris, *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2002· L.S. Yates, «Critical Consumption», *European Societies*, τόμ. 13, τχ. 2, 2011, σ. 191-217· D. Stolle - M. Hooghe - M. Micheletti, «Politics in the supermarket: Political consumerism as a form of political participation», *International Political Science Review*, τόμ. 26, τχ. 3, 2005, σ. 245 -269.

οι άνδρες συμμετέχουν περισσότερο σε σχέση με τις γυναίκες παρά τις σημαντικές εξελίξεις οι οποίες έχουν σημειωθεί από τη δεκαετία του 1970 και εντεύθεν.⁶ Τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής των γυναικών σε συμβατικές μορφές πολιτικής εμπλοκής (ενδιαφέρον για την πολιτική, συμμετοχή σε πολιτικές συζητήσεις, σε κόμματα και συνδικάτα) ερμηνεύονται με αναφορά στις εξής δέσμες παραγόντων:

1. *Κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες*: οι γυναίκες συμμετέχουν σε μικρότερο βαθμό στην αγορά εργασίας, έχουν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, καταλαμβάνουν ιεραρχικά χαμηλότερες θέσεις εργασίας και στερούνται συμβολικών (κοινωνική δικτύωση) και υλικών (χρόνος και χρήμα) πόρων οι οποίοι υποβοηθούν την πολιτική συμμετοχή.

2. *Ψυχολογικοί παράγοντες*: λόγω του διαφορετικού τρόπου κοινωνικοποίησης ανδρών και γυναικών και την υπαγωγή τους σε στερεότυπα φύλου οι γυναίκες εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά ψυχολογικής προδιάθεσης για εμπλοκή στην πολιτική, ενώ διαπνέονται από χαμηλό αίσθημα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής αποτελεσματικότητας (internal and external inefficacy).⁷

3. *Θεσμικοί παράγοντες*: οι γυναίκες υφίστανται θεσμικά εμπόδια πρόσβασης στις πολιτικές διαδικασίες (με χαρακτηριστικότερο το δικαίωμα ψήφου) η άρση των οποίων δεν μπορεί να καλύψει το χάσμα προηγούμενων δεκαετιών.

Η κριτική που έχει ασκηθεί στις εν λόγω προσεγγίσεις για τις διαφορές στα επίπεδα πολιτικής συμμετοχής ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες μπορούν να συνοψισθούν σε δύο βασικές κατηγορίες. Στην πρώτη περιλαμβάνονται αυτές οι οποίες τονίζουν την ανάγκη μελέτης των διαφορών στο εσωτερικό κάθε κατηγορίας, καθώς είναι λανθασμένο να αντιμετωπίζονται «γυναίκες» και «άνδρες» ως αδιαφοροποίητες κοινωνικές κατηγορίες.⁸ Μεταβλητές ό-

6. Για μια παρουσίαση της σχετικής συζήτησης καθώς και την κριτική που έχει ασκηθεί βλ. N. Burns - K.L. Schlozman - S. Verba, *The Private Roots of Public Action: Gender, Equality, and Political Participation*, Harvard University Press, Cambridge MA 2001, σ. 61 κ.ε., και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά. Θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, Σαββάλας, Αθήνα 2012, ιδιαίτερα σ. 270-278.

7. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε σχετική μέτρηση που έγινε το 2006 ένα ποσοστό του πληθυσμού θεωρούσε ότι ο λόγος για τον οποίο δεν υπάρχουν πολλές γυναίκες στο κοινοβούλιο και στην κυβέρνηση ήταν επειδή «οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες» (για τις εξελίξεις στις αντιλήψεις των κατοίκων της Αθήνας βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα - Μ. Κακεπάκη - Α. Νικολάου, «Εξέλιξη των αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις στην Αθήνα, 1988-2006», στο Θ. Μαλούτας κ.ά. (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2009, σ. 247-278).

8. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά. Θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, ό.π., σ. 276-277.

πως η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα και η οικογενειακή κατάσταση έχουν καθοριστική σημασία για το εύρος, την έκταση και την ένταση των μορφών πολιτικής συμμετοχής στο εσωτερικό των έμφυλων κατηγοριών.

Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται κριτικές που εστιάζουν στην έμφυλη προκατάληψη (gender bias) η οποία εμπεριέχεται στον τρόπο μέτρησης και αξιολόγησης της πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής.⁹ Στο πλαίσιο αυτό τονίζεται η ανάγκη να δοθεί έμφαση όχι μόνον στην ποσοτική διαφοροποίηση (μικρότερο ή μεγαλύτερο εύρος συμμετοχής των γυναικών), αλλά και στην ποιοτική (εμπλοκή των γυναικών σε διαφορετικού τύπου δράσεις), καθώς οι δείκτες πολιτικής συμμετοχής που έχουν διαμορφωθεί διαχρονικά έχουν ανδροκεντρική προσέγγιση: αποδίδουν έμφαση σε πρακτικές στις οποίες παραδοσιακά οι άνδρες εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά εμπλοκής (ψήφος, συμμετοχή σε κόμματα και συνδικάτα) και παραβλέπουν ή υποβαθμίζουν μη θεσμοθετημένες μορφές δράσης στις οποίες οι γυναίκες εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής.¹⁰

Συνοπλογίζοντας τις ενστάσεις που εγείρονται στην περιοριστική εννοιολόγηση της πολιτικής συμμετοχής αλλά και τα ευρήματα ερευνών που διεξάγονται στις σύγχρονες συνθήκες των ρευστών όσο και μεταβαλλόμενων μορφών πολιτικής έκφρασης και δράσης,¹¹ μπορούν να προταθούν δύο βασικές υποθέσεις έρευνας: πρώτον ότι άνδρες και γυναίκες εμφανίζουν διαχρονικά διαφορετικές μορφές πολιτικής συμμετοχής όταν η τελευταία εκλαμ-

9. Είναι γεγονός ότι οι φεμινιστικές σπουδές και οι σπουδές φύλου αντιμετώπισαν με ιδιαίτερη επιφυλακτικότητα τη χρήση ποσοτικών μεθόδων ανάλυσης. Για μια συνεκτική παρουσίαση της σχετικής συζήτησης και κριτικής βλ. N. Spierings, «The inclusion of quantitative techniques and diversity in the mainstream feminist research», *European Journal of Women's Studies*, τόμ. 19, τχ. 3, 2012, σ. 331-347.

10. Βλ. N. Burns - K.L. Schlozman - S. Verba, *The Private Roots of Public Action: Gender, Equality, and Political Participation*, ό.π., σ. 63 και V. Randall, *Women and Politics. An international perspective*, University of Chicago Press, Σικάγο 1987.

11. Η βιβλιογραφική παραγωγή σχετικά με τη διεύρυνση της έννοιας της πολιτικής συμμετοχής καθώς και την εμπειρική διερεύνηση αυτής μέσα από την οπτική του φύλου είναι πλέον ιδιαίτερα εκτεταμένη. Ενδεικτικά και μόνο αναφέρουμε: A. Harell, «Equal participation but separate paths? Women's social capital and turnout», *Journal of Women, Politics & Policy*, τχ. 30, 2009, σ. 1-22· R. Campbell, «Leaders, footsoldiers and befrienders: The gendered nature of social capital and political participation in Britain», *British Politics*, τόμ. 8, τχ. 1, 2013, σ. 28-50· H. Coffe - C. Bolzendahl, «Same game, different rules? Gender differences in political participation», *Sex Roles*, τχ. 62, 2010, σ. 318-333· D. Stolle - M. Hooghe, «Shifting Inequalities», *European Societies*, τόμ. 13, τχ. 1, 2011, σ. 119-142, και A. Gallego, «Unequal Political Participation in Europe», *International Journal of Sociology*, τόμ. 37, τχ. 4, 2007, σ. 10-26.

βάνεται στην περιοριστική-παράδοσιακή εκδοχή της και αφορά συγκεκριμένες μορφές ατομικής και συλλογικής πολιτικής δράσης· δεύτερον ότι στις σύγχρονες συνθήκες, όπου αναδύονται νέες μορφές ατομικής/συλλογικής πολιτικής δράσης και η «διευρυμένη» πρόσληψη της πολιτικής συμμετοχής συνιστά παραγωγικότερη ερευνητική προοπτική, το φύλο δεν αποτελεί διαφοροποιητική μεταβλητή.

2. ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ 2002-2011 ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Η οικονομική κρίση που διέρχονται οι χώρες της ευρωζώνης από το 2008 με τις ποικίλες κοινωνικές και πολιτικές διασυνδέσεις της αποτελεί πλέον πηγή συστηματικής επιστημονικής ενασχόλησης και προβληματισμού. Σε μια προσπάθεια να ερμηνευτούν οι αιτίες της, αλλά και να διαγνωσθούν ποικίλες επιπτώσεις της ιδίως στο πεδίο των αξιών, των στάσεων και των συμπεριφορών, προτείνονται διάφορες εννοιολογήσεις και θεωρητικοί προβληματισμοί.¹² Σημείο σύγκλισης αυτών των προσεγγίσεων αποτελεί η αντίληψη ότι η τρέχουσα οικονομική κρίση ανακλύπει ως μια νέα διαιρετική τομή η οποία μεταξύ άλλων καθιστά μια ολόκληρη γενιά «γενιά της κρίσης».¹³

Οι χωρικές διαστάσεις και επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, με ιδιαίτερη αναφορά στην περίπτωση της Αθήνας, πυροδότησαν και το ενδιαφέρον της ερευνητικής κοινότητας, καθώς ξέχωρα από την αναλυτική σημασία της ως το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της χώρας, η Αθήνα λειτουργήσει τη διετία 2010-2012 ως συμβολικό αλλά και ουσιαστικό πεδίο αντιπαράθεσης, με ογκώδεις διαδhlώσεις και μαζικές κινητοποιήσεις οι οποίες κορυφώθηκαν τον Ιούνιο του 2011 κατά την ψήφιση του μεσοπρόθεσμου προγράμματος δημοσιονομικής σταθερότητας.¹⁴ Η μαζικότητα που χαρακτήρισε

12. Η βιβλιογραφική παραγωγή που πραγματεύεται διάφορες διαστάσεις της κρίσης είναι όπως ειπώθηκε ιδιαίτερα εκτενής και καλύπτει πολλαπλές διαστάσεις. Περιοριζόμενοι στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας και έρευνας αναφέρουμε ενδεικτικά το αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* (τχ. 134-135 Α'-Β', 2011) καθώς και το Ν. Σεβαστάκης - Γ. Σταυρακάκης, *Λαϊκισμός, αντιλαϊκισμός και κρίση*, Νεφέλη, Αθήνα 2012.

13. Για την έννοια της «πολιτικής γενιάς» καθώς και για προτεινόμενες περιοδολογήσεις στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Οι έφηβοι της Αλλαγής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80, 1991, σ. 41-69, και Ν. Δεμερτζής - Γ. Σταυρακάκης κ.ά., *Νεολαία: ο ασάθμητος παράγοντας*, Πολύτροπον, Αθήνα 2008.

14. Βλ. Θ. Μαλούτας - Γ. Κανδύλης - Μ. Πέτρου - Ν. Σουλιώτης (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Χαροκόπειο Πανεπι-

αυτές τις κινητοποιήσεις και οι καινοτομίες που εισήγαγαν πολλές εξ αυτών προσέλκυσαν το ενδιαφέρον της ερευνητικής κοινότητας σε μια προσπάθεια να καταγραφούν πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις της συλλογικής δράσης σε συνθήκες πρωτόγνωρης οικονομικής κρίσης.¹⁵ Οι περισσότερες εργασίες ωστόσο εστιάζουν σε επιμέρους εκδηλώσεις της συλλογικής δράσης με αποτέλεσμα να μην προκύπτει σφαιρική εικόνα των σχετικών διεργασιών.

Σε μια προσπάθεια να αρθθούν οι εν λόγω αδυναμίες αλλά και να εξεταστεί η πολιτική συμμετοχή στην έμφυλη διάστασή της σε συνθήκες κοινωνικής και οικονομικής κρίσης, θα αναλυθούν εμπειρικά δεδομένα τα οποία προέρχονται από έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών το πρώτο εξάμηνο του 2012 στην περιοχή της Αττικής, σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 595 ατόμων ηλικίας 15 ετών και άνω.¹⁶ Όπως ήδη σημειώθηκε η συγκεκριμένη χρονική περίοδος είναι βαρύνουσας σημασίας για την καταγραφή των στάσεων και συμπεριφορών των πολιτών, καθώς η κλιμακούμενη οικονομική και κοινωνική κρίση σηματοδότησε πολλαπλές ανακατατάξεις και μεταβολές στο πεδίο της πολιτικής συμμετοχής τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο δημιουργώντας νέα δίπολα και διχοτομήσεις.¹⁷

στήμιο, Αθήνα 2013. Ιδιαίτερα για τον χαρακτήρα των κινητοποιήσεων της πλατείας Συντάγματος, βλ. L. Leontidou, «Athens in the Mediterranean movement of the piazzas. Spontaneity in material and virtual public spaces», *City*, τόμ. 16, τχ. 3, 2012, σ. 299-312, και D. Dalakoglou, «Beyond Spontaneity. Crisis, violence and collective action in Athens», *City*, τόμ. 16, τχ. 5, 2012, σ. 535-545.

15. Βλ. ενδεικτικά X. Chrysochoou - S. Papastamou - G. Prodromitis, «Facing the economic crisis in Greece: the effects of grievances, real and perceived vulnerability, and emotions towards the crisis on reactions to austerity measures», *Journal of Social Science Education*, τόμ. 12, τχ. 1, 2013, σ. 41-49.

16. Η έρευνα με τίτλο «Η ελληνική κοινωνία αντιμέτωπη με την κρίση: Οι επιπτώσεις της κρίσης στο επίπεδο ζωής και στις συμπεριφορές των κατοίκων της περιοχής της Αττικής» (επιστημονικός υπεύθυνος: καθηγητής Θ. Μαλούτας) υλοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ το χρονικό διάστημα Νοέμβριος 2011-Ιούνιος 2012 με τη χρήση προσωπικών συνεντεύξεων (PAPI). Το δείγμα διαμορφώθηκε με τη μέθοδο της τυχαίας στρωματοποιημένης δειγματοληψίας στη βάση των απογραφικών στοιχείων του 2001. Θα ήθελα να ευχαριστήσω του/τις φοιτητές/τριες από το τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών, το τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και το τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου οι οποίοι/ες συμμετείχαν ως συνεντευκτές/τριες στη διεξαγωγή της έρευνας στο πεδίο.

17. Εξάλλου, οι βουλευτικές εκλογές του 2012 που πραγματοποιήθηκαν λίγους μήνες μετά τη διεξαγωγή της εν λόγω έρευνας «διαμόρφωσαν νέα ρήγματα, με κρισιμότερα στοιχεία

Στην προσπάθειά μας να σκιαγραφήσουμε την εξέλιξη των μορφών πολιτικής και κοινωνικής δράσης την τελευταία δεκαετία, θα χρησιμοποιήσουμε και τα δεδομένα που προέρχονται από τέσσερις γύρους της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (εφεξής ESS), στους οποίους μετείχε και η χώρα μας, και τα οποία παρουσιάζουν τις διακυμάνσεις στις δράσεις γυναικών και ανδρών την τελευταία δεκαετία (βλ. Πίνακα 1 στο Παράρτημα).¹⁸ Είναι προφανές ότι οι δύο αυτές έρευνες (του ΕΚΚΕ και της ESS) έχουν σαφώς διαφορετικό εύρος, στόχευση και περιεχόμενο, γι' αυτό και τα δεδομένα τους δεν γίνονται αντιληπτά ως άμεσα συγκρίσιμα. Εντούτοις θεωρούμε ότι είναι θεμιτή η παράθεση των δεδομένων της ESS καθώς προσφέρει ένα πρώτο γνωστικό υπόβαθρο μέσω του οποίου μπορούν στη συνέχεια να αναγνωσθούν νεότερα ερευνητικά δεδομένα.

Οι μορφές δράσης που εμπεριέχονται στα ερωτηματολόγια της ESS παραπέμπουν στην κλασική τυπολογία των Verba και Nie¹⁹ και μπορούν να διαχωριστούν σε ατομικές και συλλογικές. Προκειμένου να σκιαγραφηθεί η εικόνα της έμφυλης πολιτικής συμμετοχής στην Αττική καταγράφονται τα ποσοστά των σχετικών απαντήσεων γυναικών και ανδρών σε αντιδιαστολή με εκείνα της υπόλοιπης χώρας.²⁰ Στα Γραφήματα 1α και 1β απεικονίζεται η ποσοστιαία διαφορά στις απαντήσεις γυναικών και ανδρών στην Αττική (Γρά-

την κοινωνική αλλά και την ηλικιακή πόλωση» (βλ. και ομιλία του Η. Νικολακόπουλου στις 11.03.2013, <http://www.blod.gr/lectures/Pages/viewlecture.aspx?LectureID=744>, πρόσβαση στις 30.07.2013).

18. Οι τέσσερις γύροι στους οποίους μετείχε και η Ελλάδα πραγματοποιήθηκαν το διάστημα Ιανουαρίου-Μαρτίου 2003 [ESS 2002], Ιανουαρίου-Μαρτίου 2005 [ESS 2004], Ιουλίου-Νοεμβρίου 2009 [ESS 2008] και Μαΐου-Ιουλίου 2011 [ESS 2010]. Για αναλύσεις των ελληνικών δεδομένων βλ. Π. Καφετζής - Θ. Μαλούτας - Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική-Κοινωνία-Πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2007, και Β. Παπλιάκου - Θ. Σταθοπούλου - Χ. Στρατουδάκη (επιμ.), *Μελέτη των ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009)*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2011. Όλα τα δεδομένα των ESS είναι ελεύθερα προσβάσιμα στη διεύθυνση www.europeansocialsurvey.org.

19. Βλ. S. Verba - N.H. Nie. *Participation in America: Political democracy and social equality*, Harper and Row, Νέα Υόρκη 1972, και S. Verba - N.H. Nie - Jae-On Kim, *Participation and political equality: A seven nation comparison*, ό.π.

20. Οι περιφέρειες που καλύπτονται από την έρευνα της ESS είναι και οι 13 γεωγραφικές περιφέρειες της χώρας. Για την επεξεργασία των δεδομένων δημιουργήθηκε μια νέα μεταβλητή με πηγή τη μεταβλητή region, με τις τιμές 1 (Αττική) και 2 (λοιπές περιφέρειες). Τα δεδομένα για τις μορφές δράσης προέρχονται από τις μεταβλητές contrlt, wrkprty, wrkorg, badge, sghrptit, pblmdn και bctprf.

φημα 1α) και στην υπόλοιπη χώρα (Γράφημα 1β), όπου από το ποσοστό των απαντήσεων των γυναικών αφαιρείται το ποσοστό των ανδρών. Εκεί όπου υπάρχει αρνητικό πρόσημο και συνεπώς οι σχετικές τιμές βρίσκονται κάτω από τον οριζόντιο άξονα, συνεπάγεται ότι τα ανδρικά ποσοστά είναι υψηλότερα. Αντίθετα, όταν η διαφορά έχει θετικό πρόσημο (και συνεπώς οι σχετικές τιμές βρίσκονται πάνω από τον οριζόντιο άξονα), εμφανίζονται υψηλότερα ποσοστά στις γυναίκες.

Περιγράφοντας τα δεδομένα του Γραφήματος 1α βλέπουμε ότι το ποσοστό των γυναικείων απαντήσεων είναι ελαφρώς υψηλότερο ή σχεδόν ταυτόσημο στις ESS 2002 και 2004 για τη συμμετοχή σε νόμιμες δημόσιες διαδηλώσεις (η διαφορά στο 2,6% και 0,1% αντίστοιχα), στις ESS 2002 και 2010 για την εργασία για πολιτικό κόμμα (η διαφορά στο 2,1% και 0,2% αντίστοιχα), στην ESS 2004 για την εργασία για κάποια άλλη οργάνωση ή σύλλογο (η διαφορά στο 4,7%) και στις ESS 2002 και 2004 για τη επαφή με πολιτικό ή αρμόδιο της κυβέρνησης (η διαφορά στο 0,3% και 4,1% αντίστοιχα). Το μισοκότζ προϊόντων έχει υψηλότερα ή ίδια ποσοστά και στους τέσσερις γύρους της ESS, ενώ η υπογραφή αιτήματος είναι επίσης ελαφρώς υψηλότερη στις γυναίκες ή σχεδόν ταυτόσημη στις ESS 2004 και 2010 (η διαφορά στο 2% και 0,1%) καθώς και η επίδειξη του σήματος κάποιας εκστρατείας στις ESS 2004 και 2008 (η διαφορά στο 2,6% και 0,2%). Η εικόνα αλλάζει στο Γράφημα 1β, καθώς παντού υπερτερούν τα ανδρικά ποσοστά, με την εξαίρεση της εργασίας για κάποια οργάνωση στην ESS 2004 και του μισοκότζ στην ESS 2008.

Αναλυτικότερα, από τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις έτσι όπως αυτές υποδηλώνονται από τη χωρική διάσταση (Αττική-λοιπή χώρα) προκύπτει ότι στο πεδίο της *συλλογικής δράσης*²¹ οι συμπεριφορές των γυναικών της Αττικής αποκλίνουν σημαντικά σε σχέση με εκείνες των γυναικών στην υπόλοιπη χώρα. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, όπως σ' αυτή λόγω χάρη της «συμμετοχής σε δημόσιες διαδηλώσεις», η συμμετοχή των γυναικών στην Αττική είναι υπερδιπλάσια (από την ESS 2004 και μετά) των γυναικών της λοιπής χώρας και σε ανάλογα ή υψηλότερα επίπεδα από εκείνα των ανδρών.

Στην περίπτωση της προσφοράς εθελοντικής εργασίας («έχουν δουλέψει για κάποια άλλη οργάνωση ή σύλλογο») η τάση τόσο στην Αττική, όσο και στην υπόλοιπη χώρα είναι ανάλογη, δηλαδή αυτή των αυξημένων ποσοστών

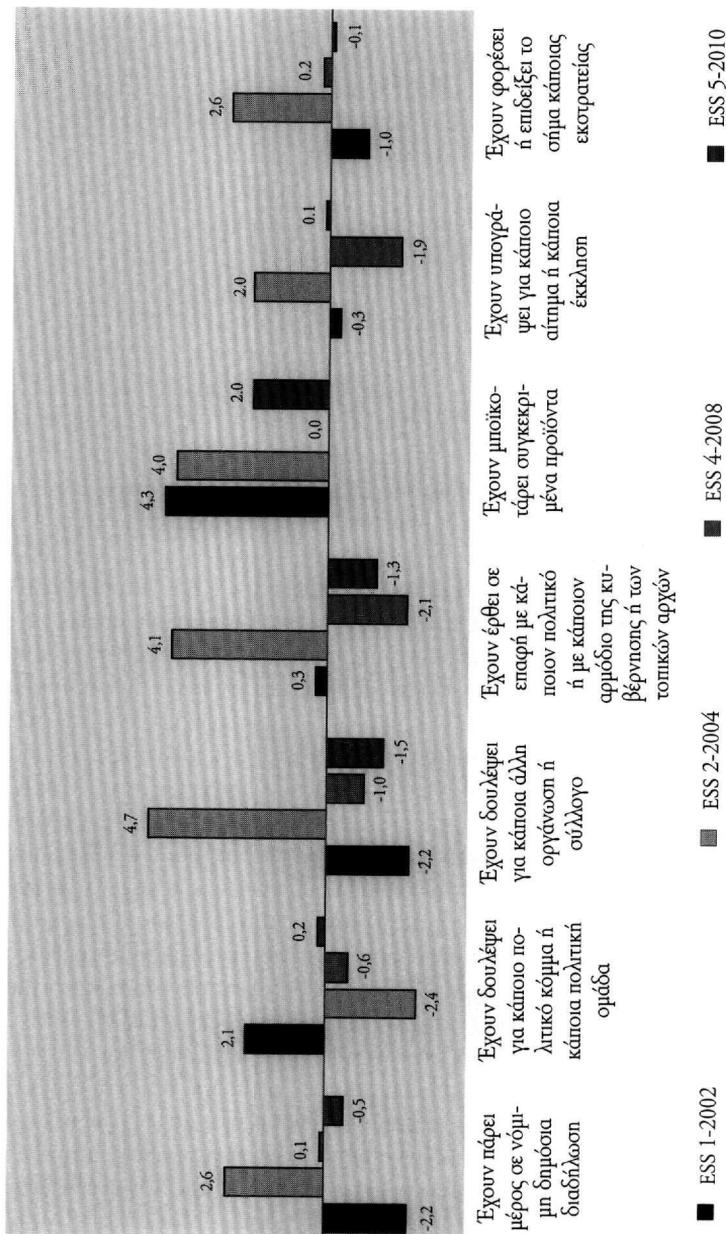
21. Ως συλλογική δράση κατατάσσουμε τη συμμετοχή σε διαδηλώσεις, την εργασία σε πολιτικό κόμμα και την εργασία σε άλλη οργάνωση, ενώ στην ατομική δράση εντάσσεται η επαφή με πολιτικούς, το μισοκότζ, η υπογραφή αιτήματος και η επίδειξη σήματος κάποιας εκστρατείας.

των ανδρών έναντι των γυναικών, με μοναδική εξαίρεση την ESS 2004 (πιθανώς και λόγω της συγκυρίας των Ολυμπιακών αγώνων οι οποίοι διεξήχθησαν την περίοδο αναφοράς) όπου τόσο στην Αττική όσο και στην υπόλοιπη χώρα τα ποσοστά των γυναικών είναι υψηλότερα. Η αμιγώς πολιτική δράση, όπως είναι η εργασία για κάποιο πολιτικό κόμμα ή ομάδα, δεν επιβεβαιώνει τις υποθέσεις για μειωμένη πολιτική συμμετοχή των γυναικών, καθώς στην Αττική οι γυναίκες εμπλέκονται περίπου στον ίδιο βαθμό σε σχέση με τους άνδρες με την πολιτική, με ορισμένες διακυμάνσεις ανάμεσα στους τέσσερις γύρους της έρευνας. Στην σχετική ερώτηση αν έχουν δουλέψει για κάποιο πολιτικό κόμμα ή πολιτική ομάδα, στις ESS 2002 και 2010 τα γυναικεία ποσοστά των απαντήσεων είναι υψηλότερα κατά 2,1% και 0,2% έναντι των ανδρών, ενώ στις ESS 2004 και 2008 τα ανδρικά ποσοστά είναι υψηλότερα κατά 2,4% και 0,8% αντίστοιχα. Αντίθετα στην υπόλοιπη χώρα η εργασία σε κόμμα ή ομάδα συνεχίζει να αποτελεί περισσότερο «ανδρική υπόθεση», καθώς σε όλους τους γύρους της ESS τα ποσοστά των ανδρών είναι περίπου διπλάσια από εκείνα των γυναικών (εντούτοις διαπιστώνουμε ότι η διαφορά αυτή βγαίνει μειούμενη, καθώς κυμαίνεται στο 4% για τις ESS 2002 και 2004, στο 3,1% στην ESS 2008 για να καταλήξει στο 1,8% στην ESS 2010).

Ως προς τις μορφές *ατομικής δράσης*, διαπιστώνεται πως η συμμετοχή μέσω της διαπροσωπικής επαφής, όπως αυτή εκφράζεται με την επαφή με κάποιον πολιτικό ή αρμόδιο, είναι πολύ περισσότερο ανδρική πρακτική στην υπόλοιπη χώρα, ενώ στην Αττική οι διαφορές είναι πολύ μικρότερες και όχι πάντα προς την ίδια κατεύθυνση. Αντίθετα το μοϊκοτάζ προϊόντων εμφανίζεται μάλλον ως περισσότερο «γυναικεία» πρακτική στην Αττική, ενώ στην υπόλοιπη χώρα δεν υπάρχει μια ξεκάθαρη τάση, καθώς άλλες χρονιές τα ποσοστά ανδρών και γυναικών είναι σχεδόν ταυτόσημα, άλλες αυτά των ανδρών είναι υψηλότερα ενώ άλλες είναι υψηλότερα των γυναικών. Σε κάθε περίπτωση, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 2000 η συγκεκριμένη πρακτική απαντάται πολύ περισσότερο στις γυναίκες της Αττικής (16,4%) έναντι εκείνων της υπόλοιπης χώρας (5%), μια δεκαετία αργότερα καταγράφεται σχεδόν απόλυτη σύγκλιση στα αντίστοιχα ποσοστά (11,9% στην Αττική και 12,0% στην υπόλοιπη χώρα), γεγονός που πιστοποιεί τον έντονα συγκυριακό χαρακτήρα της καθώς διακυμαίνεται από έτος σε έτος. Συγκλίσεις καταγράφονται ωστόσο τόσο σε επίπεδο φύλου όσο και σε χωρικό επίπεδο αναφορικά με πρακτικές όπως «έχουν υπογράψει για κάποιο αίτημα» και «έχουν φορέσει ή επιδείξει το σήμα κάποιας εκστρατείας». Οι μικρές διαφορές που παρατηρούνται στα ποσοστά των απαντήσεων ανδρών και γυναικών είναι ε-

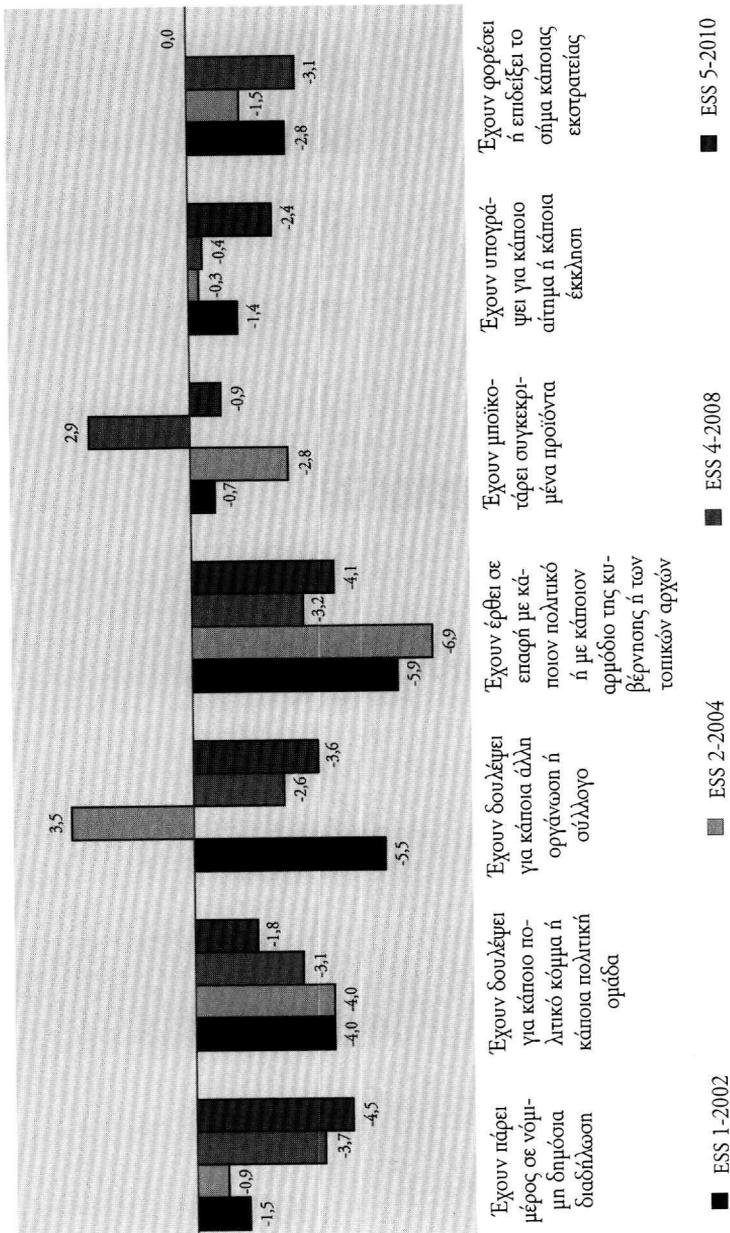
ΓΡΑΦΗΜΑ 1α

Διαφορές στην ατομική και συλλογική δράση γυναικών και ανδρών (Αιτική)

ΓΡΑΦΗΜΑ 1β

Διαφορές στην ατομική και συλλογική δράση γυναικών και ανδρών (υπόλοιπη χώρα)

■ ESS 1-2002

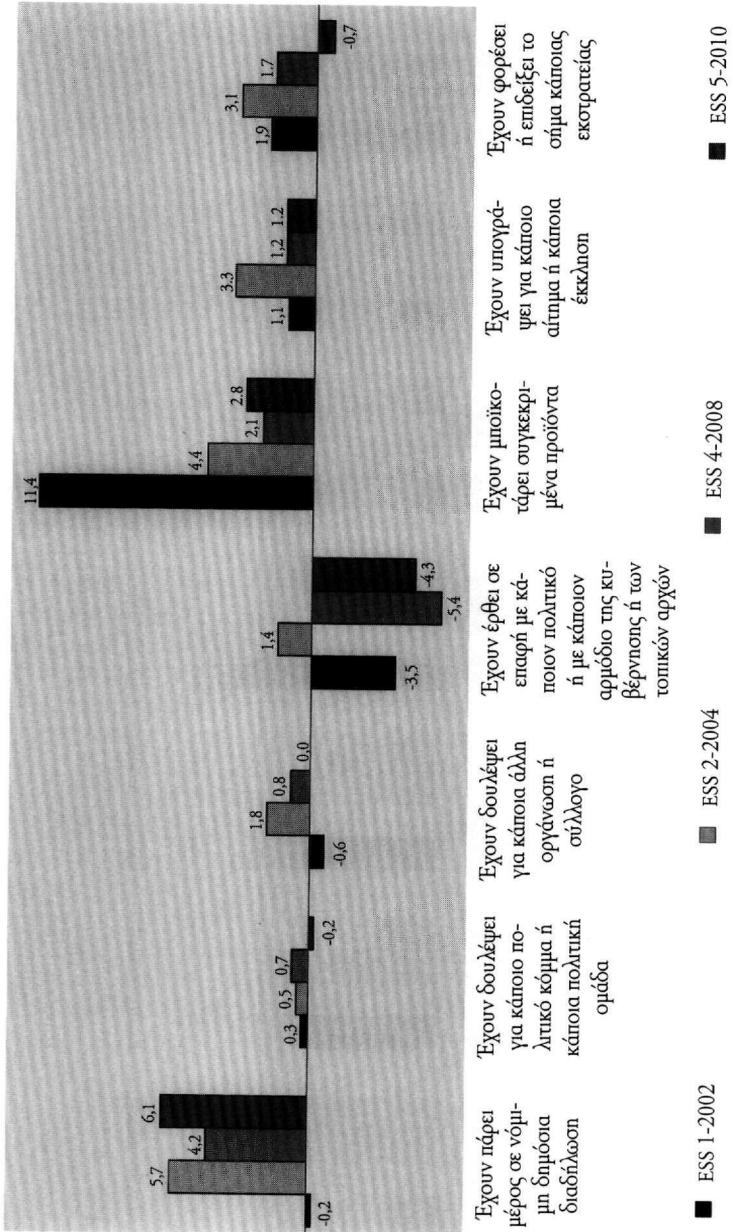
■ ESS 2-2004

■ ESS 4-2008

■ ESS 5-2010

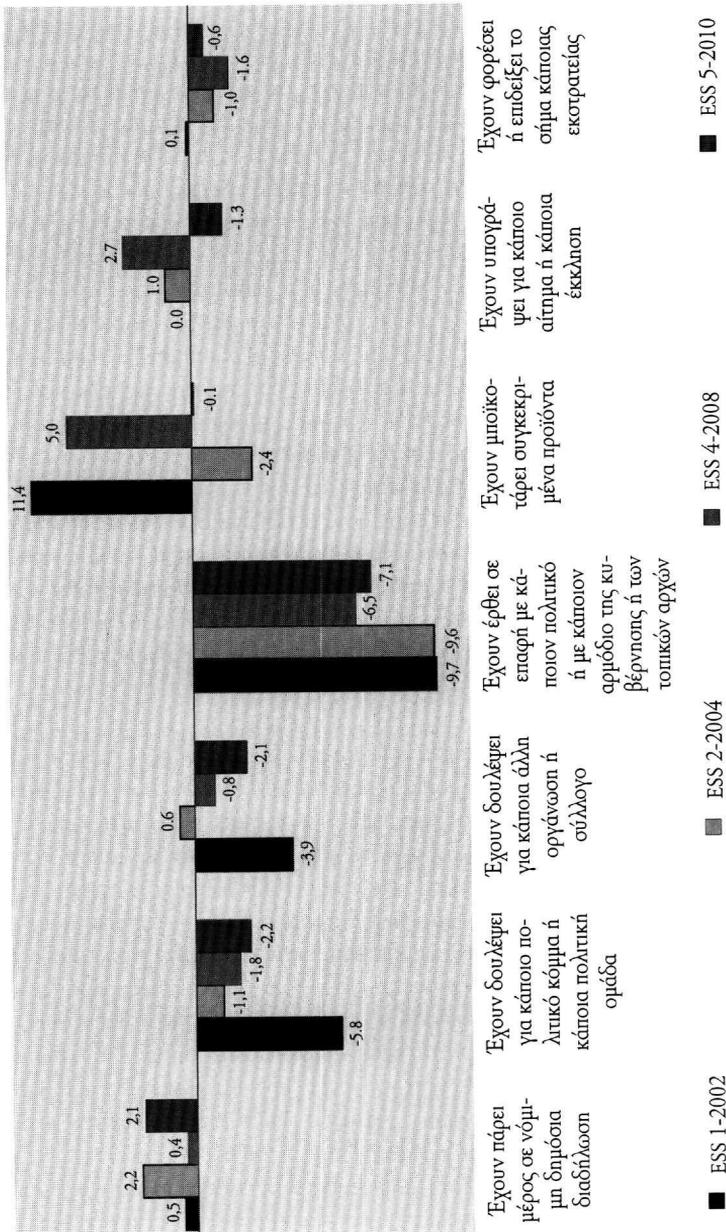
ΓΡΑΦΗΜΑ 2α

Ατομική και συλλογική δράση των γυναικών: διαφορές Αττικής - υπόλοιπες χώρες

ΓΡΑΦΗΜΑ 2β

Ατομική και συλλογική δράση των ανδρών: διαφορές Αττικής - υπόλοιπης χώρας

ντονότερες στην υπόλοιπη χώρα, ενώ στην Αττική η εικόνα που παρουσιάζεται είναι ουσιαστικά ταυτόσημη.

Στα Γραφήματα 2α και 2β απεικονίζονται οι αποκλίσεις στις απαντήσεις των γυναικών (Γράφημα 2α) και των ανδρών (Γράφημα 2β) στην Αττική και την υπόλοιπη χώρα. Εξετάζοντας τα δεδομένα του Γραφήματος 2α παρατηρείται ότι, με την εξαίρεση της προσωπικής επαφής η οποία είναι αυξημένη στην υπόλοιπη χώρα, οι γυναίκες της Αττικής εμφανίζουν σχεδόν πάντα υψηλότερα συμμετοχικά ποσοστά με διαφορές οι οποίες είναι εντονότερες στο πεδίο των κινητοποιήσεων (συμμετοχή σε διαδηλώσεις), αλλά και στις ατομικές δράσεις «νέου τύπου» όπως είναι το μπιόκοτάζ προϊόντων, οι υπογραφές αιτήσεων κ.λπ. Αντίθετα στους άνδρες (Γράφημα 2β) η εικόνα εμφανίζεται ελαφρώς αντεστραμμένη, καθώς στις λεγόμενες «παραδοσιακές» μορφές δράσης, και ιδιαίτερα εκείνες που έχουν άμεσα πολιτική διάσταση (εργασία σε κόμμα και επαφή με πολιτικό), η συμμετοχή των ανδρών είναι υψηλότερη στην υπόλοιπη χώρα από ό,τι στην Αττική.

Εν τέλει τα συγκεκριμένα εμπειρικά δεδομένα δεν επαρκούν για να διαμορφωθεί σφαιρική αποτίμηση της πολιτικής συμμετοχής ανδρών και γυναικών λόγω του περιορισμένου εύρους των δράσεων που καλύπτουν και οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις υιοθετούνται από εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά του πληθυσμού τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών. Συνεπώς δεν αποτελούν ισχυρούς δείκτες των ποικίλων ατομικών και συλλογικών δράσεων ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα, παρά μόνο επιβεβαιώνουν εν μέρει την υπόθεση για τις διαφορετικές μορφές εμπλοκής γυναικών και ανδρών. Στην Αττική, που αποτελεί και το πεδίο αναφοράς για αυτή την εργασία, δεν προκύπτει μια συνεκτική εικόνα ως προς τις διαφορές στη συμμετοχικότητα, καθώς σε άλλους γύρους της ESS είναι υψηλότερα τα γυναικεία ποσοστά και σε άλλους τα ανδρικά, με παράλληλες διακυμάνσεις και στο εσωτερικό των κατηγοριών δράσης, με την εξαίρεση του μπιόκοτάζ προϊόντος που εγγράφεται σε κάθε γύρο ως περισσότερο «γυναικεία» πρακτική. Στην υπόλοιπη χώρα όμως τα ανδρικά ποσοστά είναι σχεδόν πάντα υψηλότερα σε όλους τους γύρους και σε όλες τις μορφές δράσης, καταδεικνύοντας έτσι τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις που υποκρύπτει η κοινωνική κατηγορία «φύλο» και οι οποίες στην περίπτωση μας εντοπίζονται στη διάσταση κέντρου-περιφέρειας ως μια πιθανή διαιρετική τομή στο πεδίο των συμπεριφορών. Κατά συνέπεια η ανάδειξη του «κέντρου» ως προνομακίου πεδίου δράσης στο πεδίο των κινητοποιήσεων οδηγεί στην ανάγκη αναλυτικότερης εξέτασης των εμπειρικών στοιχείων που αφορούν δράσεις των κατοίκων της Αττικής στην τρέχουσα συγκυρία της οικονομικής κρίσης.

3. «ΠΑΛΑΙΕΣ» ΚΑΙ «ΝΕΕΣ» ΜΟΡΦΕΣ ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ: Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Σε αυτή την ενότητα εξετάζεται το εάν και κατά πόσο στην τρέχουσα συγκυρία της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα αναδύονται νέα μοτίβα κινητοποιήσεων και αντιδράσεων, καθώς και εάν και κατά πόσο το φύλο αποτελεί διαφοροποιητική μεταβλητή σε σχέση με τα εν λόγω αναδυόμενα μοτίβα δράσης. Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται η τυπολογία των μορφών κινητοποίησης που υιοθετείται και οι οποίες μπορούν να διακριθούν σε δράσεις οι οποίες πραγματοποιούνται ατομικά ή συλλογικά. Αναφέρονται στο πεδίο της κοινωνικής δράσης τόσο σε ατομικό²² όσο και σε συλλογικό επίπεδο, στο πεδίο της θεσμικής και εξω-θεσμικής πολιτικής δράσης, αλλά και σε δράσεις οι οποίες εντάσσονται στο πεδίο της «πολιτικής ανυπακοής».²³ Στους/στις ερωτώμενους/ες δόθηκε ένας κατάλογος ενεργειών²⁴ και εν συνεχεία τους ζητήθηκε να απαντήσουν κατά πόσο είχαν κάνει κάποιες από αυτές είτε μόνο τον τελευταίο χρόνο είτε τόσο τον τελευταίο χρόνο όσο και παλαιότερα ή μόνο παλαιότερα.²⁵ Από τις απαντήσεις προκύπτει μια τετραπλή κατηγοριοποίηση των ερωτώμενων: α) από τη μία διακρίνονται όσοι και όσες συμμετείχαν για πρώτη φορά το τελευταίο δωδεκάμηνο, συνεπώς μπορεί να υποθεθεί ότι η συγκυρία της κρίσης κινητοποίησε κάποια τμήματα του πληθυσμού που σε παλαιότερες περιόδους απείχαν· β) κατά δεύτερον υπάρχουν εκείνοι/εκείνες που έχουν ένα «σταθερό» συμμετοχικό προφίλ δηλώνοντας ότι τόσο το τελευταίο 12μηνο όσο και παλαιότερα είχαν δραστηριοποιηθεί σε κάποια από τις προαναφερθείσες ενέργειες· γ) τρίτον εντοπίζονται όσοι/ες έχουν απομακρυνθεί

22. Αναφερόμαστε στην «προσφορά χρημάτων ή αγαθών σε ανθρώπους που το έχουν ανάγκη» για τη σχετική ταξινόμηση βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα.

23. Η έννοια της πολιτικής ανυπακοής (civil disobedience) έλκει την καταγωγή της από την πολιτική φιλοσοφία, χρησιμοποιείται όμως ευρύτατα σε τυπολογίες των μορφών δράσης και κινητοποίησης, σε μια προσπάθεια υπαγωγής κάτω από μια κοινή ταξινομητική κατηγορία δράσεων που εγγράφονται ολοένα και περισσότερο στο ρεπερτόριο των πολιτών τις τελευταίες δεκαετίες. (Για την προτεινόμενη τυπολογία βλ. και J. Ekman - E. Amnå, «Political participation and civic engagement: towards a new typology», *Human Affairs*, τόμ. 22, τχ. 3, 2012, σ. 283-300).

24. Βλ. Ερώτηση 1 στο Παράρτημα.

25. Δράσεις οι οποίες χαρακτηρίζαν μόνον την περίοδο αναφοράς (δηλαδή η συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων στο Σύνταγμα και η συμμετοχή στις λαϊκές συνελεύσεις που οργανώθηκαν την ίδια περίοδο είτε στο Σύνταγμα είτε στις γειτονίες όπως και η άρνηση πληρωμής έκτακτων εισφορών) δεν μπορούσαν να έχουν γίνει και στο παρελθόν, συνεπώς τα αντίστοιχα κελιά στον πίνακα είναι κενά.

καθώς πλέον δηλώνουν ότι μόνον παλαιότερα συμμετείχαν²⁶ και τέλος δ) έχουμε την κατηγορία όσων απέχουν διαχρονικά δηλώνοντας ότι πότε δεν προέβησαν σε κάποια από τις δράσεις και ενέργειες για τις οποίες ερωτώνται.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 2²⁶ διαπιστώνεται ότι η χρονική συγκυρία της κρίσης κινητοποιεί σε ανάλογο βαθμό γυναίκες και άνδρες, καθώς οι ποσοστιαίες διαφορές στις απαντήσεις όσων που δηλώνουν ότι προέβησαν για πρώτη φορά τον τελευταίο χρόνο σε κάποια από τις αναφερθείσες μορφές δράσης δεν παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις. Αυτό το οποίο προκύπτει είναι ότι στην τρέχουσα συγκυρία οι μορφές (αντί)δρασης που ενισχύονται σημαντικά σε σχέση με το παρελθόν είναι κυρίως εκείνες της «πολιτικής ανυπακοής», καθώς το 19,3% των γυναικών δηλώνει ότι τον τελευταίο χρόνο αρνήθηκε να πληρώσει εισιτήρια ή διόδια, ενώ και παλαιότερα κάτι τέτοιο έκανε μόλις το 2,5%. Παράλληλα ένα 10,2% των γυναικών συμμετείχε τον τελευταίο χρόνο σε «αποδοκιμασίες προσώπων ή συμβολικές πράξεις οργής», ποσοστό υπερπολλαπλάσιο σε σχέση με εκείνο του παρελθόντος. Πέρα όμως από την ενίσχυση των τάσεων πολιτικής ανυπακοής εγγράφεται και μια μεγαλύτερη μαζικότητα στην κοινωνική δράση μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα (συμμετοχή σε ομάδες διαλόγου/blogs), καθώς το 16,8% των γυναικών και το 18,3% των ανδρών αντίστοιχα τα ενέταξε για πρώτη φορά το τελευταίο δωδεκάμηνο στο ρεπερτόριο δράσης του. Τέλος έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι ενώ η συμμετοχή για πρώτη φορά τον τελευταίο χρόνο σε απεργιακές κινητοποιήσεις εμφανίζεται σχεδόν ταυτόσημη σε γυναίκες (15,9%) και άνδρες (15,1%), υποδηλώνοντας, όπως είπαμε και παραπάνω, ότι στη δεδομένη χρονική συγκυρία άνδρες και γυναίκες αναλαμβάνουν δράση σε ανάλογο βαθμό, εντούτοις η εν λόγω πρακτική εμφανίζεται διαφοροποιημένη ως προς το φύλο σε όσους/ες συμμετείχαν και τώρα και παλαιότερα (10,2% των γυναικών έναντι 18,5% των ανδρών). Ανάλογη είναι και η τάση στη συμμετοχή σε πολιτικό κόμμα/συνδικαλιστική οργάνωση, με σαφώς χαμηλότερα όμως τα συμμετοχικά ποσοστά όσων συμμετείχαν για πρώτη φορά το τελευταίο χρόνο (2,2% των γυναικών και 3,7% των ανδρών, έναντι 1,8% των γυναικών και 7,8% των ανδρών που συμμετείχαν και τώρα και παλαιότερα).

Παράλληλα, στο πεδίο των δράσεων που δεν είχαν χρονικό προηγούμενο, καταγράφεται ανάλογη μαζικότητα στη συμμετοχή τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών. Ποσοστό 40,7% των γυναικών και 43,1% των ανδρών συμμετείχαν στις συγκεντρώσεις των αγανακτισμένων, ενώ ελαφρώς χαμη-

26. Βλ. Παράρτημα στο τέλος του άρθρου.

λότερα ήταν τα ποσοστά των γυναικών (34,2%) και των ανδρών (38,9%) που συμμετείχαν στις λαϊκές συνελεύσεις που πραγματοποιήθηκαν το ίδιο διάστημα στο Σύνταγμα αλλά και σε γειτονίες της Αττικής.

Συμπυκνώνοντας τα παραπάνω, πέρα από τα υψηλά ποσοστά απαντήσεων στη συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων, αλλά και στις λαϊκές συνελεύσεις που πραγματοποιήθηκαν το ίδιο χρονικό διάστημα, και οι οποίες παρά τη μαζικότητά τους δεν είχαν επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα, διαπιστώνεται ότι η οικονομική κρίση ενίσχυσε τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες περισσότερο τις δράσεις πολιτικής ανυπακοής, έναντι άλλων δράσεων. Παράλληλα λειτούργησε μάλλον απονομιμοποιητικά αναφορικά με τα πολιτικά κόμματα και τα συνδικάτα, καθώς η συμμετοχή σε αυτά συρρικνώθηκε. Θα λέγαμε λοιπόν ότι με άξονα την τετραπλή κατηγοριοποίηση που περιγράψαμε στην αρχή αυτής της ενότητας, η πρώτη κατηγορία ερωτώμενων (όσοι/ες συμμετείχαν για πρώτη φορά) εμφανίζει παρόμοιο «συμμετοχικό» προφίλ ως προς το φύλο. Οι μεγαλύτερες αποκλίσεις στα ποσοστά των απαντήσεων γυναικών και ανδρών παρουσιάζονται στις κατηγορίες που κιντοποιούνταν είτε *και τώρα και παλαιότερα* είτε *μόνο παλαιότερα*, και σε εκείνες τις μορφές δράσης που εντάσσονται στο πεδίο μιας παραδοσιακής, συλλογικού τύπου κιντοποίησης.

Συνεπώς η αρχική μας υπόθεση, ότι το φύλο παύει να αποτελεί διαφοροποιητική μεταβλητή στην τρέχουσα συγκυρία, επιβεβαιώνεται σε σημαντικό βαθμό, καθώς οι μεγαλύτερες αποκλίσεις στις απαντήσεις περιορίζονται στη θεσμική πολιτική συμμετοχή, δηλαδή την ένταξη σε πολιτικό κόμμα ή συνδικαλιστική οργάνωση και σε μεγάλο βαθμό αντανακλούν διαφορές στην ανάληψη δράση από τους/τις ερωτώμενους/ες κατά το παρελθόν (δηλαδή οι διαφορές εντοπίζονται όχι στη δράση που αναλήφθηκε στην τρέχουσα συγκυρία αλλά στις απαντήσεις που αναφέρονται στην παρελθούσα δράση των υποκειμένων). Τα συγκεκριμένα ευρήματα απηχούν και τα συμπεράσματα σχετικής έρευνας αναφορικά με το προφίλ των νεοεισερχόμενων ανδρών και γυναικών στην ελληνική Βουλή το 2012.²⁷ Στην εν λόγω έρευνα διαπιστώθηκε ότι οι γυναίκες, καθώς εντάχθηκαν αργότερα από τους άνδρες στις πολιτικές ελίτ, ουσιαστικά «προσπέρασαν» τη θητεία στα παραδοσιακά κανάλια διαμεσολάβησης (κόμματα και συνδικάτα), τα οποία δείχνουν αποδυναμωμένα, και υιοθέτησαν απευθείας τις νέες μορφές. Αν και το πλαίσιο της ανά-

27. Βλ. Μ. Kakepaki - Υ. Karayiannis, «“The more they change, the more they stay the same?” The gendered aspect of political representation in Greece during the crisis», ανακοίνωση στο 3rd European Conference on Politics and Gender, Βαρκελώνη, 21-23 Μαρτίου 2013.

λυσης είναι διαφορετικό, εντούτοις το συγκεκριμένο μοτίβο δείχνει ανάλογο: στρώματα του πληθυσμού τα οποία παρέμεναν εκτός της ατομικής/συλλογικής δράσης εντάσσονται πλέον με ανάλογους ρυθμούς προσπερνώντας τις παλαιές μορφές δράσης (στις οποίες ουσιαστικά δεν συμμετείχαν ποτέ μαζί και οι οποίες σήμερα φθίνουν) και μεταβαίνουν απευθείας στις μορφές εκείνες που απηχούν και εκφράζουν την τρέχουσα κοινωνική, οικονομική και πολιτική συγκυρία.

Τέλος, ένα δεύτερο ερώτημα που εξετάζεται στη συνέχεια αφορά τα *κίνητρα* της ατομικής/συλλογικής κινητοποίησης.²⁸ Η διερεύνηση των λόγων που ώθησαν τους/τις ερωτώμενους/ες να αναλάβουν κάποια μορφή δράσης για πρώτη φορά το τελευταίο 12μηνο (Πίνακας 3.1) προσφέρει επιπλέον ερμηνεία των παραπάνω διαπιστώσεων. Η διάθεση συμμετοχής («γιατί δεν θέλω να μένω αδρανής») ως αυτοσκοπός και ως ανάγκη αντίδρασης, χωρίς όμως την προσδοκία επίτευξης ενός ορατού στόχου, κυριαρχεί στις απαντήσεις γυναικών (40,4%) και ανδρών (43,7%). Παράλληλα όμως καταγράφονται και υψηλότερα ποσοστά στις απαντήσεις των γυναικών οι οποίες προσλαμβάνουν την ανάληψη δράσης από μέρους τους «ως έναν νέο τρόπο να ακουστεί η φωνή [τους]», καθώς τη συγκεκριμένη απάντηση επιλέγει το 26,4% των γυναικών έναντι του 20,7% των ανδρών. Η επιλογή της συγκεκριμένης απάντησης συνιστά μια επιπλέον ένδειξη ότι όντως η συγκυρία της κρίσης κινητοποίησε κοινωνικές κατηγορίες οι οποίες μέχρι πρότινος απείχαν, εφόσον κατέστρεπε περισσότερο «ελκυστικές» ορισμένες νέες πρακτικές ανάληψης δράσης. Η ηλικιακή διασπορά των απαντήσεων είναι ακόμα περισσότερο δηλωτική της συγκεκριμένης τάσης (Πίνακας 3.2. στο Παράρτημα), καθώς ιδιαίτερα για τις μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες (άνω των 66 ετών) η επιλογή αυτή είναι πλειοψηφική και υπερδιπλάσια εκείνης των ανδρών. Αντίθετα η σημασία της «άσκησης πίεσης για αλλαγή πολιτικής» και τη συνένευστος με «ανθρώπους που μοιράζονται τις ίδιες ανησυχίες» δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση προτεραιότητα της συγκεκριμένης ηλικιακής κατηγορίας γυναικών, σε αντίθεση με τις απαντήσεις των ανδρών της ίδιας ηλικιακής ομάδας.

Κλείνοντας την παρουσίαση των δεδομένων και προκειμένου να προσδιορίσουμε τη συνάφεια ανάμεσα στις ομάδες των μεταβλητών που εξετάσαμε, εφαρμόσαμε διμεταβλητές συσχετίσεις (bivariate correlations) και μελετήσαμε τον συντελεστή συσχέτισης Pearson. Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται οι συντελεστές συσχέτισης (r^2) ανάμεσα στις μεταβλητές αυτές.²⁹

28. Βλ. Ερώτηση 2 στο Παράρτημα.

29. Στατιστικά σημαντική συνάφεια μεταξύ των μεταβλητών επιβεβαιώνεται στις περιπτώ-

Όπως μπορούμε να δούμε, το φύλο συσχετίζεται μόνο με την προσφορά χρημάτων (οι γυναίκες εμφανίζεται να προσφέρουν περισσότερο από τους άνδρες) και με την ένταξη σε πολιτικό κόμμα/συνδικαλιστική οργάνωση και τη συμμετοχή σε απεργιακές κινητοποιήσεις (όπου οι άνδρες συμμετέχουν περισσότερο), δηλαδή με τις μορφές δράσης που εντάσσονται στη θεσμική πολιτική συμμετοχή. Σε καμία από τις άλλες μορφές δράσης δεν υπάρχει στατιστική συσχέτιση με το φύλο, επιβεβαιώνοντας έτσι τις αρχικές διαπιστώσεις. Αντίθετα η ηλικία είναι εκείνη που αναδεικνύεται σε βασικό παράγοντα συσχέτισης, καθώς οι νεότεροι/ες ερωτώμενοι/ες συμμετείχαν περισσότερο στις λαϊκές συνελεύσεις και στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων και εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά άρνησης πληρωμής εισιτηρίων και συμμετοχής σε ομάδες διαλόγου/blogs, ενώ οι μεγαλύτεροι/ες σε ηλικία αρνούνται περισσότερο να πληρώσουν τις έκτακτες εισφορές και εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής σε πολιτικά κόμματα. Πρέπει να επισημανθεί ότι σχεδόν όλες οι μορφές δράσης συσχετίζονται μεταξύ τους, συνηγορώντας έτσι υπέρ της διαπίστωσης ότι η συμμετοχικότητα (έτσι όπως προσδιορίζεται από τις διαθέσιμες μεταβλητές) εντάσσεται σε μια γενικότερη διάθεση για ανάληψη δράσης, χωρίς κάποιες μορφές να αποκλείουν άλλες, αλλά αντίθετα μάλλον να δημιουργούν την εικόνα πολιτών που κινητοποιούνται σε πολλαπλά επίπεδα.³⁰

οις που το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας είναι μεγαλύτερο του 0,01 ή του 0,05. Επίσης θετικό πρόσημο στην τιμή του Pearson υποδηλώνει ότι η συνάφεια έχει την ίδια κατεύθυνση (αύξηση τιμών της μιας μεταβλητής συνεπάγεται και αύξηση των τιμών της άλλης και αντίστοιχα μείωση των τιμών της μιας μεταβλητής μείωση των τιμών της άλλης). Αρνητικό πρόσημο υποδηλώνει συνάφεια με διαφορετική κατεύθυνση, δηλαδή αύξηση των τιμών της μιας μεταβλητής συνεπάγεται μείωση των τιμών της άλλης (βλ. και Χ. Νόβα Καλτσούνη, *Μεθοδολογία εμπειρικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: ανάλυση δεδομένων με τη χρήση του SPSS 13*, Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 231).

30. Για παράδειγμα από τον Πίνακα 4 προκύπτει ότι όσοι/ες συμμετείχαν σε λαϊκές συνελεύσεις, συμμετείχαν και στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων (0,663), αρνήθηκαν να πληρώσουν έκτακτες εισφορές (0,132) και εισιτήρια (0,112), συμμετείχαν σε ΜΚΟ/φιλανθρωπικές ομάδες (0,146), σε μορφές αυτο-οργάνωσης πολιτών (0,226), εντάσσονταν σε κόμμα/συνδικάτο (0,142), συμμετείχαν σε αποδοκιμασίες προσώπων (0,246), σε ομάδες διαλόγου/blogs (0,212) και σε απεργιακές κινητοποιήσεις (0,263).

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στόχος του κειμένου ήταν να καταγράψει τις μορφές κοινωνικής αντίδρασης και κινητοποίησης στην Αθήνα εν μέσω κρίσης διερευνώντας το κατά πόσο η μεταβλητή του φύλου αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης. Από τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν δεν προκύπτει ιδιαίτερη συσχέτιση, καθώς διαπιστώνεται ότι τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, γυναίκες και άνδρες υιοθέτησαν ανάλογες συμμετοχικές πρακτικές, με τις γυναίκες να εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά μόνο στις θεσμικές πολιτικές πρακτικές. Το συγκλίνον πρότυπο μοιάζει να είναι εκείνο ενός υποκειμένου που (αντι)δρά υιοθετώντας περισσότερο εξω-θεσμικές και λιγότερο θεσμικές πρακτικές, αποστρέφεται συλλογικότητες όπως τα κόμματα και τα συνδικάτα, συμμετέχει μαζικά στα κινήματα των Αγανακτισμένων και στις λαϊκές συνελεύσεις και εντάσσει στο ρεπερτόριο δράσης του πράξεις πολιτικής ανυπακοής. Παράλληλα όμως εντοπίζονται και εσωτερικές διαφοροποιήσεις ως προς τα κίνητρα ανάληψης των δράσεων αυτών, δηλωτικές μιας ουσιαώδους διάκρισης: ακόμα και όταν υπάρχει σύγκλιση στις δράσεις και τις πρακτικές ανδρών και γυναικών, η δράση μπορεί να νοηματοδοτείται με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τις προηγούμενες κοινωνικοπολιτικές εμπειρίες των υποκειμένων.

Αν και τα δεδομένα που παραθέσαμε δεν επαρκούν προκειμένου να χωρήσουμε σε γενικότερες διαπιστώσεις αναφορικά με τη σχέση φύλου και πολιτικής την περίοδο της κρίσης, αφενός λόγω του γεωγραφικού τους περιορισμού και αφετέρου λόγω του περιορισμένου εύρους των διαθέσιμων ερωτημάτων, εντούτοις προσφέρουν κάποιες βασικές υποθέσεις προς περαιτέρω εμπειρική διερεύνηση και τεκμηρίωση: οι συγκλίνουσες πρακτικές γυναικών και ανδρών σκιαγραφούν ένα νέο ρεπερτόριο δράσης το οποίο απέχει εξίσου από τα παλαιά «ανδρικά» και «γυναικεία» πρότυπα και το οποίο μοιάζει να χαρακτηρίζεται από άλλες διαιρετικές τομές, βασιζόμενες κυρίως σε ηλικιακές και (ενδεχομένως) χωρικές διακρίσεις. Προκειμένου όμως να μπορέσουμε να αποτυπώσουμε τη βαρύτητα και το εύρος αυτών των νέων προτύπων και διαιρέσεων οφείλουμε να διατυπώσουμε τα κατάλληλα εκείνα νέα ερωτήματα, τα οποία θα είναι σε θέση να καταγράψουν την νέα, ρευστή ακόμα και αδιαμόρφωτη πραγματικότητα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μορφές ατομικής και συλλογικής δράσης 2002-2010 (Αττική και λοιπή χώρα). Κατανομές ανά φύλο*

	ESS 1 - 2002		ESS 2 - 2004		ESS 4 - 2008		ESS 5 - 2010	
	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %
Μορφές συλλογικής δράσης								
Έχουν πάρει μέρος σε νόμιμη δημόσια διαδήλωση	3,6 (3,8)	5,8 (5,3)	8,9 (3,2)	6,3 (4,1)	7,8 (3,6)	7,7 (7,3)	12,8 (6,7)	13,3 (11,2)
Έχουν δουλέψει για κάποιο πολιτικό κόμμα ή κάποια πολιτική ομάδα	4,2 (3,9)	2,1 (7,9)	4,9 (4,4)	7,3 (8,4)	3,6 (2,9)	4,2 (6,0)	2,4 (2,6)	2,2 (4,4)
Έχουν δουλέψει για κάποια άλλη οργάνωση ή σύλλογο	3,4 (4,0)	5,6 (9,5)	8,6 (6,8)	3,9 (3,3)	3,6 (2,8)	4,6 (5,4)	3,7 (3,7)	5,2 (7,3)
Μορφές ατομικής δράσης								
Έχουν έρθει σε επαφή με κάποιον πολιτικό ή με κάποιον αρμόδιο της κυβέρνησης ή των τοπικών αρχών	10,6 (14,1)	10,3 (20,0)	13,8 (12,4)	9,7 (19,3)	5,6 (11,0)	7,7 (14,2)	4,6 (8,9)	5,9 (13,0)
Έχουν μοιχοκτώσει συγκεκριμένα προϊόντα	16,4 (5,0)	12,1 (5,7)	7,9 (3,5)	3,9 (6,3)	16,8 (14,7)	16,8 (11,8)	13,9 (11,1)	11,9 (12,0)
Έχουν υπογράψει για κάποιο αίτημα ή έκκληση	5,0 (3,9)	5,3 (5,3)	5,4 (2,1)	3,4 (2,4)	4,8 (3,6)	6,7 (4,0)	5,3 (4,1)	5,2 (6,5)
Έχουν φορέσει ή επιδειξει το σήμα κάποιας εκστρατείας	3,0 (1,1)	4,0 (3,9)	4,7 (1,6)	2,1 (3,1)	3,4 (1,7)	3,2 (4,8)	2,6 (3,3)	2,7 (3,3)

* Οι τιμές εκτός παρενθέσεων αναφέρονται στα ποσοστά της Αττικής, οι τιμές εντός παρενθέσεων αναφέρονται στα ποσοστά της υπόλοιπης χώρας.

Πηγή: European Social Survey (<http://www.europeansocialsurvey.org>).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Υπολογία μορφών δράσης στην Αθήνα της κρίσης. Κατανομές ανά φύλο (%)*

Μορφή δράσης	Τον τελευταίο χρόνο Γυναίκες	Και τώρα και παλαιότερα Γυναίκες	Μόνο παλαιότερα Γυναίκες	Ποτέ Γυναίκες
Ατομικό επίπεδο				
Κοινωνική δράση				
Προσφορά χρημάτων ή αγαθών σε ανθρώπους που έχουν ανάγκη	22,9	38,2	31,0	15,2
Άρνηση πληρωμής έκτακτων εισοφορών	19,2	25,9		
Άρνηση πληρωμής εισιτηρίων και διωδίων	19,3	2,5	5,7	1,1
Συμμετοχή σε αποδοκμασίες προσώπων, συμβολικές πράξεις οργής	10,2	2,2	4,5	2,5
Συλλογικό επίπεδο				
Εξω-θεσμικά πολιτική δράση				
Συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων στην πλατεία Συντάγματος	40,7	43,1		
Συμμετοχή σε λαϊκές συνελ. (Σύνταγμα-γειτονίες)	34,2	38,9		
Συμμετοχή σε απεργιακές κινητοποιήσεις	15,9	10,2	18,5	8,8
Θεσμική πολιτική δράση				
Ένταξη σε πολιτικό κόμμα/συνδικαλιστική οργ.	2,2	3,7	1,8	7,0
Συμμετοχή σε ομάδες διαλόγου/blogs για την υφιστάμενη κατάσταση	16,4	4,7	9,5	3,3
Συμμετοχή σε μορφές αυτο-οργάνωσης πολιτών για την αντιμετώπιση βασικών αναγκών σε τοπικό επίπεδο	7,5	10,4	3,0	4,9
Συμμετοχή σε ΜΚΟ/Φιλανθρωπικές	9,3	7,2	8,7	7,9

* Τα ποσοστά είναι επί των έγκυρων απαντήσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1

Λόγοι αντίδρασης*

	Γυναίκες %	Άνδρες %
Γιατί δεν θέλω να μένω αδρανής	40,4	43,7
Για να ασκήσω πίεση για αλλαγή πολιτικής	34,0	33,0
Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου	26,4	20,7
Είναι αποτελεσματικός τρόπος αντίδρασης στα μέτρα του μνημονίου	16,6	16,5
Για να συναντήσω άλλους ανθρώπους που μοιράζονται τις ανησυχίες μου	10,2	14,2
Για να πέσει η κυβέρνηση	8,3	13,0
Άλλο λόγος	7,9	5,7
Από περιέργεια	2,6	3,1

* Αθροισμένες πολλαπλές απαντήσεις

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.2

Λόγοι αντίδρασης ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα

	Γυναίκες 15-29	Άνδρες 15-29	Γυναίκες 30-49	Άνδρες 30-49	Γυναίκες 50-65	Άνδρες 50-65	Γυναίκες 66+	Άνδρες 66+
Γιατί δεν θέλω να μένω αδρανής	42,1	44,1	43,9	46,2	37,3	41,2	26,1	35,7
Για να ασκήσω πίεση για αλλαγή πολιτικής	28,9	37,3	40,8	35,2	39,0	30,9	4,3	17,9
Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου	25,0	18,6	27,6	29,7	23,7	17,6	26,1	10,7
Είναι αποτελεσματικός τρόπος αντίδρασης στα μέτρα του μνημονίου	13,2	13,6	15,3	14,3	22,0	22,1	17,4	21,4
Για να συναντήσω άλλους ανθρώπους που μοιράζονται τις ανησυχίες μου	14,5	11,9	8,2	15,4	10,2	16,2	4,3	17,9
Για να πέσει η κυβέρνηση	7,9	10,2	3,1	14,3	15,3	14,7	17,4	10,7
Άλλο λόγος	10,5	8,5	7,1	7,7	1,7	4,4	21,7	0,0
Από περιέργεια	3,9	5,1	4,1	1,1	0,0	1,5	0,0	10,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Τυπολογία μορφών δράσης: συντελεστές συσχέτισης

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Συμμετοχή σε λαϊκές συνελεύσεις	1										
2. Συμμετοχή σε συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων	,663**	1									
3. Άρνηση πληρωμής έκτακτων εισφορών	,132**	,129**	1								
4. Προσφορά χρημάτων	,058	,061	,024	1							
5. Συμμετοχή σε ΜΚΟ/φιλανθρωπικές	,146**	,076	,068	,211**	1						
6. Μορφές αυτο-οργάνωσης πολιτών	,226**	,140**	,195**	,167**	,343**	1					
7. Ένταξη σε κόμμα/συνδικάτο	,142**	,102**	,122**	,087**	,223**	,265**	1				
8. Αποδοκμασίες πρόσωπων	,246**	,216**	,197**	,146**	,153**	,259**	,208**	1			
9. Άρνηση πληρωμής εισιτηρίων	,112**	,159**	,146**	,040	,087**	,124**	,079	,309**	1		
10. Ομάδες διαλόγου/ blogs	,212**	,224**	,057	,118**	,215**	,281**	,145**	,259**	,290**	1	
11. Απεργιακές κινητοποιήσεις	,263**	,259**	,162**	,119**	,118**	,262**	,289**	,235**	,177**	,148**	1
12. Φύλο	,049	,024	,081	-,088*	-,009	,009	,132**	,012	,009	,043	,089*
13. Ηλικία	,116**	,173**	-,093*	-,007	,010	-,031	-,091*	-,017	,218**	,201**	-,026
14. Κύρια ασχολία	,048	,046	,052	-,018	,041	,029	,066	-,025	-,024	,006	,161**

* Η συσχέτιση είναι σημαντική στο 0,05.

** Η συσχέτιση είναι σημαντική στο 0,01.

Ερώτηση 1: Παρακαλώ πείτε μου αν έχετε κάνει κάτι από τα παρακάτω τον τελευταίο χρόνο ή και παλαιότερα:

	Ναι, παλαιότερα	Ναι, τον τελευταίο χρόνο	Όχι	Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ
Συμμετοχή στις λαϊκές συνελεύσεις στην πλ. Συντάγματος ή σε γειτονιές		2	3	99
Συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων στην πλατεία Συντάγματος		2	3	99
Άρνηση πληροφοριών έκτακτων εισφορών		2	3	99
Προσφορά χρημάτων ή αγαθών σε ανθρώπους που έχουν ανάγκη	1	2	3	99
Συμμετοχή σε ΜΚΟ/ φιλανθρωπικές οργανώσεις	1	2	3	99
Συμμετοχή σε μορφές αυτο-οργάνωσης πολιτών για την αντιμετώπιση βασικών αναγκών σε τοπικό επίπεδο		2	3	99
Ένταξη σε πολιτικό κόμμα/συνδικαλιστική οργάνωση		2	3	99
Συμμετοχή σε αποδοκιμασίες προσώπων, συμβολικές πράξεις οργής		2	3	99
Άρνηση πληροφοριών εισπράτων και διόδων		2	3	99
Συμμετοχή σε ομάδες διαλόγου/blogs για την υφιστάμενη κατάσταση		2	3	99
Συμμετοχή σε απεργιακές κινητοποιήσεις		2	3	99

Ερώτηση 2: Ποιοι ήταν οι σημαντικότεροι λόγοι που σας ώθησαν να ακολουθήσετε αυτές τις μορφές δράσης τους τελευταίους 12 μήνες; (έως 2 απαντήσεις)

Είναι αποτελεσματικός τρόπος αντίδρασης στα μέτρα του Μνημονίου

Γιατί είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου

Για να πέσει η κυβέρνηση

Για να ασκήσω πίεση για αλλαγή πολιτικής

Για να συναντήσω άλλους ανθρώπους που μοιράζονται τις ανησυχίες μου

Γιατί δεν θέλω να μένω αδρανής

Από περιέργεια

Άλλος λόγος

Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Μαρία Στρατηγάκη*

Στο άρθρο διερευνώνται οι τάσεις υποβάθμισης της πολιτικής ισότητας των φύλων που προδιαγράφονται με πρόσημα την οικονομική κρίση στην Ελλάδα, με στόχο να αναδειχθούν οι λόγοι για τους οποίους η σχετική πολιτική είναι εύθραυστη πολιτικά, αλλά και δύσκολα εφαρμόσιμη από τη δημόσια διοίκηση. Η ανάλυση επικεντρώνεται σε τρία στοιχεία της διαδικασίας παραγωγής της πολιτικής ισότητας των φύλων (μετά το 1995) τα οποία έχουν ιδιαίτερη σημασία για το συγκεκριμένο πεδίο δημόσιας παρέμβασης: α) την αυτόνομη ύπαρξη της πολιτικής ισότητας των φύλων στην κυβερνητική ατζέντα· β) τον ρόλο των κύριων φορέων άσκησης πολιτικής στις αποφάσεις νομοθετικών και θεσμικών αλλαγών· και γ) τον ρόλο της δημόσιας διοίκησης στην εφαρμογή της πολιτικής. Αναδεικνύεται δε η συμβολή του γυναικείου κινήματος καθώς επίσης και ο σημαντικός ρόλος της Ε.Ε. μέσω της υποστήριξης των θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών, ιδιαίτερα στην αγορά εργασίας, αλλά και μέσω των νέων εργαλείων που προώθησε για την έταξη της οπτικής του φύλου σε όλες τις δημόσιες πολιτικές.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πολιτική ισότητα των φύλων¹ στην Ελλάδα αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1980 σε μια μοναδική θετική συγκυρία που δημιουργήθηκε από τη μεταπο-

* Η Μαρία Στρατηγάκη είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Πολιτικής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1. Χρησιμοποίηώ τον πληθυντικό ως τον πλέον δόκιμο όρο στον δημόσιο λόγο στην Ελλάδα παρά τα προβλήματα που μπορεί να προκαλέσει η χρήση του, όπως επισημαίνεται στα Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Το φύλο της Δημοκρατίας*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, και της ίδιας, «Η “ανισότητα των φύλων” ως πρόβλημα πολιτικής: άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης», στο Β. Καντοιά - Β. Μουτάφη - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα. Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 257-273.

λιτευτική άνθηση του γυναικείου κινήματος, τη συνταγματική επιταγή για αναθεώρηση του δικαίου ώστε να προσαρμοσθεί στην αρχή της ισότητας ανδρών και γυναικών (1975), την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ (1981) και την εκλογική εναλλαγή που οδήγησε στην πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (1981) με σημαντικό κοινωνικό κυβερνητικό πρόγραμμα. Σε αυτό το «πολιτικό παράθυρο» που άνοιξε για την ισότητα των φύλων οφείλεται η θέσπιση βασικών νόμων για την ισότητα και τα δικαιώματα των γυναικών, άλλων λόγω της ένταξης στην Ε.Ε. και άλλων λόγω των πιέσεων του εγχώριου γυναικείου κινήματος. Την ίδια περίοδο δημιουργήθηκε και ο σχετικός εξειδικευμένος διοικητικός μηχανισμός, δηλαδή η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (ΓΓΙΦ) και το Κέντρο Έρευνας Θεμάτων Ισότητας (ΚΕΘΙ). Ακολούθησαν αργότερα η Ειδική Υπηρεσία Εφαρμογής της ΓΓΙΦ (2007) και ο Κύκλος Ισότητας των Φύλων του Συνηγόρου του Πολίτη (2010).

Η μεταπολιτευτική ανάπτυξη του γυναικείου και φεμινιστικού κινήματος ήταν πολύ σημαντική για τα αιτήματα που αφορούν τόσο τα πεδία προτεραιότητας της ριζοσπαστικής τάσης των οργανώσεων και των ομάδων (αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου-1983, νόμος για τον βιασμό-1984 κ.ά.), όσο και τα πεδία προτεραιότητας της θεσμικής τάσης (το Σύνταγμα-1975, η διεκδίκηση ισότιμης συμμετοχής στην πολιτική από το 1989 κ.ά.).² Είναι κοινά αποδεκτό ότι το γυναικείο και φεμινιστικό κίνημα υπήρξε βασικό δρών υποκείμενο και ομάδα πίεσης στη διαμόρφωση της θεματικής ατζέντας της δημόσιας πολιτικής (policy agenda) στη Μεταπολίτευση διευρύνοντας τα πεδία της πολιτικής ισότητας πέραν της επιβεβλημένης –λόγω ένταξης στην ΕΟΚ– ισότητας ευκαιριών μεταξύ γυναικών και ανδρών στην αγορά εργασίας.³

Από το 1995 και μετά η πολιτική ισότητα των φύλων επεκτάθηκε σταδιακά σε ένα μεγάλο φάσμα πεδίων άσκησης δημόσιας πολιτικής όπως αυτά διατυ-

2. Για την περίοδο αυτή βλ. Γ. Αθανασάτου, «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους», στο Κ. Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Σάκκουλας, Αθήνα 1995, σ. 295-307. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκουγχρονισμό των θεσμών: ένας δύσκολος φεμινισμός», στο Ε. Λεοντίδου - Σ. Αμμερ (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1992, σ. 67-80 και Μ. Ρεπούση, «Ο χώρος των γυναικών: πολιτικά κόμματα, γυναικείες οργανώσεις και ομάδες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 10, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 121-144.

3. Για επισκόπηση της ευρωπαϊκής πολιτικής βλ. Μ. Στρατιγνάκη, «1957-2007: πενήντα χρόνια πολιτική ισότητας στην Ε.Ε. Μια κριτική αποτίμηση», στο της ίδιας (επιμ.), *Πολιτικές ισότητας των φύλων. Ευρωπαϊκές κατευθύνσεις και εθνικές πρακτικές*, Gutenberg, Αθήνα 2008, σ. 27-64

πώθηκαν κατά την Παγκόσμια Συνδιάσκεψη Γυναικών στο Πρόγραμμα Δράσης του ΟΗΕ (1995).⁴ Σε αυτά περιλαμβάνονται η αντιμετώπιση της έμφυλης βίας και η συμμετοχή στα κέντρα αποφάσεων, πεδία που αποτέλεσαν σταθερές προτεραιότητες της δημόσιας πολιτικής ισότητας στην Ελλάδα μέχρι σήμερα.⁵

Η οικονομική κρίση στη χώρα (2009) βρήκε τους στόχους της ισότητας στα προεκλογικά προγράμματα σχεδόν όλων των κομμάτων και με ευσίωνες προοπτικές ανάπτυξης όλων των σταδίων του κύκλου της δημόσιας πολιτικής (policy cycle). Ακόμα η πολιτική ισότητας των φύλων διέθετε σημαντικά εργαλεία άσκησης πολιτικής, κοινοτικούς πόρους για παρεμβάσεις που είχαν εξασφαλιστεί πριν από τη κρίση καθώς και υψηλή τεχνογνωσία λόγω του μεγάλου αριθμού έργων ισότητας που υλοποιήθηκαν από το 1994 στο πεδίο της αγοράς εργασίας.⁶ Στην επιστημονική ανάλυση των πολλαπλών όψεων της έμφυλης συγκρότησης της κοινωνίας είχαν συμβάλει σημαντικά οι σπουδές και η έρευνα για το φύλο που αναπτύχθηκαν στα ελληνικά πανεπιστήμια τη δεκαετία του 2000.⁷

Σήμερα υλοποιείται το Εθνικό Πρόγραμμα για την Ουσιαστική Ισότητα των Φύλων (2010-2013)⁸ που σχεδιάστηκε με γνώμονα τις προδιαγραφές των διεθνών και ευρωπαϊκών οργανισμών και υπό το φως των αναλύσεων των σπουδών φύλου (gender studies) και δημόσιας πολιτικής (public policy studies). Το πρόγραμμα έχει τρεις πυλώνες: α) τη βελτίωση της νομοθεσίας β) την ανάπτυξη εξειδικευμένων πολιτικών ισότητας σε επτά θεματικά πεδία προτεραιότητας (βία κατά των γυναικών,⁹ απασχόληση, κέντρα λήψης αποφάσεων κ.λπ.) και την ενίσχυση των δομών ισότητας¹⁰ και γ) την ένταξη

4. <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf>.

5. Γ. Παπαγεωργίου, «Κρατικός Φεμινισμός στην Ελλάδα», στο Μ. Ψύλλα (επιμ.), *Δημόσιος χώρος και φύλο*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2009, σ. 35-69.

6. Βλ. Μ. Καραμεσίνη, «Η ισότητα των φύλων στην απασχόληση: επισκόπηση και αποτίμηση των πολιτικών της τελευταίας δεκαετίας στην Ελλάδα», στο Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Πολιτικές ισότητας των φύλων. Ευρωπαϊκές κατευθύνσεις και εθνικές προοπτικές*, ό.π., σ. 279-328.

7. Βλ. Μ. Στρατηγάκη, «Σπουδές και έρευνα για το φύλο: η πρόσφατη δυναμική στο ελληνικό πανεπιστήμιο», στο Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων (επιμ.), *100 Χρόνια Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων*, Αθήνα 2010, σ. 135-140.

8. http://www.isotita.gr/var/uploads/HOME%20PAGE/ETHNIKO%20PROGRAMMA_MAY-2011.pdf.

9. Δημιουργούνται 61 δομές για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών: 19 ξενοφώνες, 29 Συμβουλευτικά Κέντρα και γραμμή SOS πανελλαδικής εμβέλειας.

10. Αναβαθμίζεται η Βιβλιοθήκη Θεμάτων Φύλου και Ισότητας και το Ιστορικό Αρχείο του γυναικείου κινήματος και δημιουργείται δομή παρακολούθησης των επιπτώσεων ως προς το φύλο όλων των δημόσιων πολιτικών.

της ισότητας των φύλων στις δημόσιες πολιτικές (gender mainstreaming) σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο.¹¹ Στο πρόγραμμα περιλήφθηκαν επίσης προτάσεις για τρεις νέες νομοθετικές πρωτοβουλίες (τροποποίηση του οικογενειακού δικαίου και δύο νέοι νόμοι για την έμφυλη βία και την ουσιαστική ισότητα) αλλά και σημαντικές βελτιώσεις του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου.

Όμως, παρά τον παραπάνω δυναμισμό, η πολιτική ισότητας των φύλων φαίνεται ότι βρίσκεται αντιμέτωπη με νέες μορφές απαξίωσης, συρρίκνωσης και υποβάθμισης, με μια ιδιότυπη «δίωξη» η οποία ούτε δικαιολογείται από τις κοινωνικές ή οικονομικές αναλύσεις της σύγχρονης πραγματικότητας ούτε βασίζεται σε ορθολογικές αποφάσεις που υπαγορεύονται από την ανάγκη της δημοσιονομικής προσαρμογής. Νομοθετικές πρωτοβουλίες με μηδενικό δημοσιονομικό κόστος έχουν παγώσει, οι διοικητικοί μηχανισμοί συρρικνώνονται δυσανάλογα σε σχέση με αυτούς άλλων δημόσιων πολιτικών και ο στόχος της ένταξης της ισότητας των φύλων σε όλες τις δημόσιες πολιτικές υποβαθμίζεται στην τρέχουσα κυβερνητική ατζέντα.

Ενδεικτικά σημειώνεται ότι σε κεντρικό κυβερνητικό επίπεδο αποφασίστηκε (24/07/2013) η δυσανάλογη συρρίκνωση των οργανικών μονάδων της Γραμματείας Ισότητας των Φύλων κατά 68% έναντι της κατά 40% συρρίκνωσης των υπηρεσιών γενικής διοίκησης που έχει προαναγγελθεί από την αρχή της κρίσης χωρίς να έχει ως σήμερα υλοποιηθεί. Η κυβερνητική απόφαση ακολούθησε παρατεταμένη φήμη περί κατάργησης της Γραμματείας, γεγονός που προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες γυναικείων οργανώσεων και πολιτικών κομμάτων (συλλογή υπογραφών, κοινοβουλευτικές ερωτήσεις κ.λπ.). Η απόφαση θεωρήθηκε «παράλογη», ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ότι η σημερινή συγκυρία της οικονομικής κρίσης πλήττει δυσανάλογα τις γυναίκες και απαιτείται ενίσχυση και όχι αποδυνάμωση της πολιτικής.¹² Παράλληλα συζητείται διαρκώς από το 2010 μέχρι σήμερα η κατάργηση του ΚΕΘΙ

11. Αναπτύσσονται και εφαρμόζονται Σχέδια Ένταξης της Ισότητας στα υπουργεία, τις περιφέρειες και τους 15 μεγαλύτερους δήμους της χώρας.

12. Ενδεικτική του ότι η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων αποτελεί εύκολο «θύμα» της αναδιάρθρωσης του δημοσίου τομέα είναι η επικοινωνιακή αξιοποίηση της σχετικής υπουργικής απόφασης. Το Υπουργείο Εσωτερικών εξέδωσε ειδικό δελτίο Τύπου για την ΓΓΙΦ (23/7/2013) υπονοώντας ότι το υπόλοιπο υπουργείο δεν θα συρρικνωθεί. Η είδηση πέρασε αμέσως στα τηλεοπτικά δελτία και τις εφημερίδες σηματοδοτώντας την αποφασιστικότητα του υπουργού να προχωρήσει σε αλλαγές σε έναν τομέα που αυτές γίνονται εύκολα αποδεκτές λόγω των ανδροκρατικών ανατακλαστικών της κοινής γνώμης.

μαζί με επί χρόνια ανενεργούς οργανισμούς που είχαν δημιουργηθεί για πελατειακούς και μόνο λόγους.¹³

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να διερευνήσει τους λόγους της πρόσφατης αρνητικής εξέλιξης καθώς και των δυσοίωνων προοπτικών που προδιαγράφονται σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Για τον σκοπό αυτό επέλεξα να επικεντρώσω την ανάλυση σε τρία στοιχεία της διαδικασίας παραγωγής της πολιτικής ισότητας των φύλων κατά το διάστημα μετά το 1995: α) την αυτόνομη ύπαρξη της πολιτικής ισότητας στην κυβερνητική ατζέντα· β) τον ρόλο των κεντρικών φορέων άσκησης πολιτικής στις αποφάσεις θεσμικών και νομοθετικών αλλαγών· και (γ) τον ρόλο της δημόσιας διοίκησης στην εφαρμογή της πολιτικής. Η επιλογή οφείλεται στην ιδιαίτερη σημασία των στοιχείων για το συγκεκριμένο πεδίο πολιτικής, δηλαδή την ισότητα των φύλων.

Το πρώτο στοιχείο, η διατήρηση της πολιτικής στην κυβερνητική ατζέντα, είναι σημαντικό για την πολιτική ισότητα λόγω του ότι συναρτάται με την προσέγγιση της έννοιας του φύλου. Με την αυτόνομη ύπαρξη της πολιτικής ισότητας των φύλων αναγνωρίζεται ο ευρύτερος ρόλος του φύλου στην κοινωνική συγκρότηση, όχι ως ζήτημα μιας κοινωνικής ομάδας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, αλλά ως παράμετρος που διαπερνά το σύνολο της κοινωνίας διαμορφώνοντας ιεραρχίες, καταμερισμούς εργασίας και άλλων αγαθών, αναπαραστάσεις, σύμβολα αλλά και τις ατομικές συμπεριφορές ανδρών και γυναικών. Η συμπερίληψη του φύλου ανάμεσα σε άλλα χαρακτηριστικά/πηγές διάκρισης περιορίζει το εύρος της προσέγγισης σε απλό βιολογικό χαρακτηριστικό.

Το δεύτερο στοιχείο, η συμβολή των δρώντων πολιτικών υποκειμένων στη διαμόρφωση των θεσμικών αλλαγών είναι σημαντικό για την ισότητα των φύλων γιατί ο στόχος της πολιτικής έχει κινηματικές καταβολές (γυναικείο και φεμινιστικό κίνημα) διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Ο βαθμός στον οποίον το πολιτικό σύστημα μπορεί να έχει «αυτονομηθεί» από τα κινήματα και να μην απαιτούνται πιέσεις για να ληφθούν οι αποφάσεις θεσμικού χαρακτήρα, δηλαδή η κυβερνητική πολιτική να έχει ενστερνισθεί στην πράξη και όχι μόνον ρητορικά την αναγκαιότητα της έμφυλης ισότητας (ως γενικό συμφέρον) είναι καθοριστικός για την περαιτέρω εξέλιξη της πολιτικής.

Το τρίτο στοιχείο, η εφαρμογή της πολιτικής ισότητας είναι κρίσιμο γιατί

13. Η κατάργηση του ΚΕΘΙ θα εξοικονομούσε μεν τις αμοιβές των 7 (μόνον) εργαζόμενων αορίστου χρόνου, αλλά θα απέκλειε την υλοποίηση των έργων του Κέντρου και την απασχόληση δεκάδων ατόμων που εργάζονται με συμβάσεις έργου ή ορισμένου χρόνου.

ο στόχος της (η έμφυλη ισότητα) δεν είναι ένας σαφής και στιγμιαίος στόχος, όπως πολλών άλλων δημόσιων πολιτικών. Περιλαμβάνει και τη διαδικασία αλλαγής του τρόπου σκέψης (της κοσμοαντίληψης) και των μεθόδων άσκησης πολιτικής μέσα στη δημόσια διοίκηση. Επειδή κατά την εφαρμογή η πολιτική επανασχεδιάζεται συνεχώς, είναι απαραίτητη η διερεύνηση του ρόλου των εμπλεκόμενων δρώντων υποκειμένων στην επίτευξη του τελικού στόχου.

Τα τρία στοιχεία ανταποκρίνονται σχηματικά σε βασικά στάδια (φάσεις) ανάπτυξης της δημόσιας πολιτικής: στον καθορισμό της ημερήσιας διάταξης (agenda setting), στη λήψη αποφάσεων (decision making) και στην εφαρμογή (implementation) σύμφωνα με τις τρέχουσες τάσεις της μελέτης της δημόσιας πολιτικής.¹⁴ Η διερεύνηση των στοιχείων αυτών περιλαμβάνει και ορισμένες βασικές όψεις των αντιπαράθεσεων ανάμεσα στα δρώντα υποκείμενα (κυβέρνηση, δημόσια διοίκηση, γυναικείο και φεμινιστικό κίνημα) αλλά και τον ρόλο της Ε.Ε. ως σημαντικού εξωγενούς παράγοντα διαμόρφωσης της πολιτικής ισότητας των φύλων. Η ανάλυση στηρίζεται σε στοιχεία από αποκόμια κατά τη συμμετοχή μου σε θέσεις πολιτικής και τεχνοκρατικής ευθύνης στην Ελλάδα και την Ε.Ε. και διαρθρώνεται σε τρεις ενότητες. Στην *πρώτη ενότητα* αναλύονται οι λόγοι για τους οποίους η πολιτική ισότητα στην Ελλάδα εξακολουθεί μετά το 1995 να παραμένει στην ατζέντα της κυβερνητικής πολιτικής ως αυτόνομη παρά τους κινδύνους συγχώνευσης με άλλες δημόσιες πολιτικές, όπως συνέβη σε πολλές άλλες χώρες και στην Ε.Ε. Στη *δεύτερη ενότητα* εξετάζεται η συμβολή των διαφορετικών δρώντων φορέων και ομάδων πίεσης στην ανάπτυξη των θεσμικών αλλαγών που συνέβησαν μετά το 1995 με έμφαση στην αντιπαράθεση ανάμεσα στους πολιτικούς φορείς και τις γυναικείες οργανώσεις. Στη *τρίτη ενότητα* αναλύεται κυρίως το στάδιο υλοποίησης των προγραμμάτων ισότητας με κοινοτική χρηματοδότηση σύμφωνα με τις προδιαγραφές της Ε.Ε. Η ανάλυση της διαδικασίας αυτής αναδεικνύει τις κινητήριες δυνάμεις και τους ανασταλτικούς παράγοντες που δημιουργεί η *δημόσια διοίκηση* η οποία συχνά παρακώλυσε, παρά διευκόλυνε την εφαρμογή των νέων μεθόδων άσκησης πολιτικής και ιδιαίτερα τη στρατηγική της ένταξης της ισότητας σε όλες τις πολιτικές παρεμβάσεις.

Τα τρία αυτά στοιχεία συνθέτουν τη σημερινή θέση της πολιτικής ισότη-

14. Για τα στάδια της δημόσιας πολιτικής βλ. P. Muller - Y. Surel, *Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σ. 53-54 και Σ. Λαδί - Β. Νταλάκα, *Ανάλυση Δημόσιας Πολιτικής*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010, σ. 78-79.

τας των φύλων στην ατζέντα των πολιτικο-διοικητικών φορέων και της κοινωνίας των πολιτών και προδιαγράφουν την πορεία της στις νέες συνθήκες της οικονομικής κρίσης. Η ανάλυση θα πρέπει να τοποθετηθεί στο γενικότερο πλαίσιο αξιών και πεποιθήσεων της ελληνικής κοινωνίας ως προς την έμφυλη συγκρότησή της. Είναι σαφές ότι η ελληνική κοινωνία παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανδροκεντρική, έντονα έμφυλα στερεότυπα καθορίζουν τον καταμερισμό εργασίας κατά φύλο στους βασικούς τομείς (οικογένεια, αγορά εργασίας, πολιτική ζωή, καθημερινή ζωή) ενώ καλλιεργείται παράλληλα η άποψη ότι η ισότητα των φύλων είναι ένας παρωχημένος στόχος, όχι γιατί δεν είναι αρκετά «ανατρεπτικός», αλλά γιατί έχει ήδη επιτευχθεί στην ελληνική κοινωνία.

2. Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΩΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η διατήρηση της πολιτικής ισότητας των φύλων στη κυβερνητική ατζέντα μέχρι σήμερα ως αυτοτελούς δημόσιας πολιτικής με διακριτές δομές, προϋπολογισμό και εργαλεία οφείλεται στην αντιμετώπιση δύο κινδύνων που εμφανίσθηκαν μετά το 1995 στην Ε.Ε.: α) του κινδύνου *συγχώνευσης* με τις πολιτικές κατά των διακρίσεων λόγω άλλων κοινωνικών χαρακτηριστικών, όπως η φυλετική και εθνική καταγωγή, οι σεξουαλικές προτιμήσεις κ.λπ. και β) του κινδύνου *υπαγωγής* στις πολιτικές για την πρόασηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

α. Πολιτική κατά των διακρίσεων

Ο κίνδυνος συγχώνευσης της ισότητας των φύλων στην πολιτική κατά των διακρίσεων προέκυψε από την εισαγωγή του άρθρου 13 στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) κατά τη «χρυσή εποχή» της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής. Το άρθρο όριζε ότι: η Κοινότητα «*μπορεί να αναλάβει κατάλληλη δράση για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού*». Η διάταξη αυτή οφείλει την ύπαρξή της στο έντονο πολιτικό ενδιαφέρον για τις διακρίσεις λόγω φυλετικής και εθνικής καταγωγής που εκδηλώθηκε στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές χώρες (με μεγάλες θρησκευτικές και φυλετικές μειονότητες λόγω πρόσφατου αποικιακού παρελθόντος), όπως επίσης και στην τότε πρόσφατη συρροή οικονομικών με-

ταναστών από τις χώρες του υπό κατάρρευση υπαρκτού σοσιαλισμού.

Η συμπερίληψη του φύλου στον κατάλογο των παραγόντων ανισότητας και διακρίσεων της Συνθήκης θεωρήθηκε επικίνδυνη από φεμινιστική σκοπιά αφού συνέχιζε να αντιμετωπίζει το φύλο ως προσωπικό χαρακτηριστικό (όπως έκανε και η διάταξη για την ίση μεταχείριση στην αγορά εργασίας), αυτή τη φορά όμως εξισώνοντάς το με τους άλλους επτά λόγους διάκρισης. Ο φόβος υποβάθμισης του φύλου ως παράγοντα διάκρισης και κυρίως η αδυναμία να γίνει αντιληπτός ο ευρύτερος και δομικός χαρακτήρας των έμφυλων διακρίσεων πέραν από τις κατηγορίες «άνδρες» και «γυναίκες» εκφράσθηκε θεομικά από το Ευρωπαϊκό Λόμπυ Γυναικών κατά τη διακυβερνητική συνδιάσκεψη που προετοίμαζε τη Συνθήκη.¹⁵

Η συνεχώς διευρυνόμενη Ε.Ε. έχοντας αναγνωρίσει πολλαπλούς (και παράλληλους) λόγους κοινωνικής διάκρισης προσπάθησε, ως αναμενόταν, να συγχωνεύσει τις αντίστοιχες πολιτικές για επιτύχει οικονομίες κλίμακας. Η θέση της ισότητας των φύλων στην ευρωπαϊκή ατζέντα αποδυναμώθηκε και συχνά το φύλο αναφέρεται ως ένας από τους λόγους διάκρισης κάτω από τη σκέπη των πολιτικών κατά των διακρίσεων (anti-discrimination policies). Η θετική εκφορά των πολιτικών αυτών με τον όρο «ποικιλότητα» (diversity) μεταφέρθηκε από τις (αμερικάνικες) θεωρίες διαχείρισης ανθρώπινου δυναμικού στις επιχειρήσεις οι οποίες προτρέπονταν να δημιουργήσουν συνθήκες εργασίας που εμπνέουν την προσωπική ολοκλήρωση, αφήνουν χώρο για ελεύθερη έκφραση των εργαζομένων και μεγιστοποιούν τις αποδόσεις και επιδόσεις των στελεχών, χωρίς καταναγκασμούς και αόρατα εμπόδια στην ανέλιξη και τη μετακίνηση των εργαζομένων σε θέσεις ιεραρχίας.¹⁶

Εις μάτην αναπτύχθηκαν μέσα και έξω από την Ε.Ε. επιχειρήματα σχετικά με την οριζόντια διάσταση των έμφυλων ιεραρχικών σχέσεων οι οποίες διαπερνούν όλες τις κοινωνικές ομάδες, ακόμα και αυτές που υφίστανται διά-

15. Βλ. B. Helfferich - F. Kolb, «Multilevel Action Coordination in European Contentious Politics. The case of the European Women's Lobby», Working papers, *Reihe Soziale Bewegung und politischer Konflikt* Nr. 4, 2000. Ας σημειωθεί ότι το Λόμπυ ζήτησε παράλληλα τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Ε.Ε. σε θέματα φύλου και ισότητας με αποτέλεσμα στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) να θεοπιστεί η «ίση αμοιβή για εργασία ίσης αξίας» και να «νομιμοποιηθούν» οι θετικές δράσεις υπέρ του υποεκπροσωπούμενου φύλου στην αγορά εργασίας (άρθρο 141).

16. Για τις πολιτικές ισότητας και ποικιλότητας των επιχειρήσεων βλ. Μ. Στρατηγάκη, «Ίσες ευκαιρίες κατά τις αναδιαρθρώσεις της αλυσίδας αξίας: πολιτικές και πρακτικές», στο Γ. Πετράκη (επιμ.), *Διεθνείς μεταβολές στην οργάνωση της εργασίας*, Gutenberg, Αθήνα 2012, σ. 219-248.

κριση λόγω άλλου λόγου. Όταν οι έμφυλες ανισότητες ανάγονται σε διακρίσεις λόγω προσωπικών χαρακτηριστικών αποσιωπάται η κοινωνική ενδογένεια και οριζόντια διάστασή τους. Λόγω αυτής δεν μπορούν να συγχωνευθούν ή να συναθροιστούν με τις διακρίσεις διαφορετικού είδους και διαφορετικής κοινωνικής εμβέλειας.

Όμως η αγγλοσαξονικής παράδοσης και φιλελεύθερης αντίληψης προσέγγιση της σχέσης ατόμου-κοινωνίας και η έννοια των «ίσων ευκαιριών» καθόρισε το περιεχόμενο δράσης του εθνικού μηχανισμού ισότητας στο Ηνωμένο Βασίλειο όπως και σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Στη μέχρι πρόσφατα Equal Opportunities Commission και νυν Equality and Human Rights Commission συναθροίζονται οι πολιτικές για τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι πολιτικές κατά των διακρίσεων λόγω ηλικίας, αναπηρίας, φύλου, φυλής θρησκείας και πεποιθήσεων, εγκυμοσύνης και μητρότητας, γάμου και συμφώνου συμβίωσης, σεξουαλικού προσανατολισμού και επαναπροσδιορισμού φύλου. Αντίθετα, στον ευρωπαϊκό Νότο η ισότητα των φύλων ή τα δικαιώματα των γυναικών «αντέχουν» αυτόνομα στην κυβερνητική πολιτική στη Γαλλία (Υπουργείο Δικαιωμάτων των Γυναικών) ενώ στην Ισπανία αποτελούσαν αντικείμενο ξεχωριστού υπουργείου μέχρι αυτό να ενσωματωθεί λόγω της οικονομικής κρίσης στο Υπουργείο Υγείας.

Στην Ε.Ε. οι άμεσες πρακτικές συνέπειες της τάσης να συγχωνευθούν οι πολιτικές ισότητας των φύλων με τις πολιτικές κατά των διακρίσεων περιλαμβάνουν τον σχεδιασμό του Προγράμματος PROGRESS το οποίο απορρόφησε το εξειδικευμένο πρόγραμμα δράσης για την ισότητα των φύλων από το 2006 και μετά, όπως επίσης και την ανάδειξη του έτους 2010 ως ευρωπαϊκού έτους «ισότητας ευκαιριών για όλους». Φτωχήν εξαίρεση αποτελεί το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο το οποίο μέχρι και την τελευταία περίοδο (2014-2020) διατηρεί στον κανονισμό του διακριτούς τους στόχους της ισότητας των φύλων και της καταπολέμησης των διακρίσεων, γεγονός που ενθαρρύνει τα κράτη-μέλη να πράξουν ομοίως.

Στην Ελλάδα ο κίνδυνος συγχώνευσης αποσοβήθηκε κυρίως λόγω μειωμένου πολιτικού ενδιαφέροντος για τις άλλες πηγές ανισότητας. Στη μη αποικιακή Ελλάδα η εθνική καταγωγή και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις απασχόλησαν μόνον πρόσφατα την έννομη τάξη και τη δημόσια πολιτική, αρκετά μετά το κύμα της οικονομικής μετανάστευσης της δεκαετίας του 1990 προς τον ευρωπαϊκό Νότο. Αντίθετα η εξειδικευμένη πολιτική ισότητας των φύλων είχε καταξιώθει στον δημόσιο χώρο πολύ νωρίτερα, υποστηριζόμενη από το γυναικείο κίνημα της Μεταπολίτευσης. Οι γυναίκες ως εκλογικό σώ-

μα εξακολουθούν και σήμερα να «ενδιαφέρουν» τα πολιτικά κόμματα (κυρίως της Αριστεράς), αφού υπάρχουν ακόμα πολλά άλυτα προβλήματα σε τομείς όπως τα αναπαραγωγικά δικαιώματα, η βία λόγω φύλου, η οικογένεια, η φροντίδα και η αγορά εργασίας, που ενισχύονται από τον ανδροκρατικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας.¹⁷

Η έλλειψη αντίστοιχου εκλογικού και πολιτικού ενδιαφέροντος μπορεί να εξηγήσει γιατί μέχρι σήμερα δεν έχουν αναπτυχθεί εξειδικευμένες δημόσιες δομές και πολιτικές για την αντιμετώπιση των άλλων μορφών διάκρισης παρά τις εξωγενείς πιέσεις (διεθνείς και ευρωπαϊκές συνθήκες) αλλά και τη δυναμική των οργανωμένων ομάδων της κοινωνίας των πολιτών που δραστηριοποιούνται σε αυτά τα πεδία. Η πολιτική ένταξης των μεταναστών «επιβλήθηκε» πρόσφατα μέσω των χρηματοδοτήσεων του European Integration Fund και του European Fund for the Refugees, ενώ οι πολιτικές για τις θρησκευτικές μειονότητες αναπτύχθηκαν μόνον στον χώρο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Ο γενετήσιος προσανατολισμός εμφανίζεται ως παράγοντας διάκρισης μόνο στο πλαίσιο του νόμου 3304/2005 που ενσωματώνει την αντίστοιχη ευρωπαϊκή οδηγία, ενώ οι ομοφυλόφιλοι απουσίασαν πηγά από τη θεσμοθέτηση του συμφώνου συμβίωσης με τον νόμο 3719/2008 σε πείσμα του γεγονότος ότι μόνον για αυτούς θα είχε ουσιαστικό νόημα η σχετική ρύθμιση.

β. Πολιτική προστασίας των ανθρώπινων δικαιωμάτων

Ο κίνδυνος υπαγωγής της πολιτικής ισότητας των φύλων στην πολιτική προστασίας των ανθρωπίνων και θεμελιωδών δικαιωμάτων εμφανίστηκε πρόσφατα στην Ε.Ε. σε συνέχεια των πιέσεων των διεθνών οργανισμών και των κινημάτων υπεράσπισης των δικαιωμάτων των μεταναστών, των πολιτικών κρατουμένων κ.ά. Με την υπαγωγή αυτή μετατοπίζεται το κέντρο βάρους της πολιτικής ισότητας των φύλων από την οικονομική και κοινωνική σφαίρα στη σφαίρα του δικαίου, παρά το γεγονός ότι η μέχρι σήμερα ευρωπαϊκή παράδοση και χρηματοδοτική πρακτική ήταν άμεσα και στενά συνδεδεμένη με οικονομικά κριτήρια και την αγορά εργασίας. Η λογική αυτή εκφράστηκε στο διοικητικό επίπεδο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή) το 2010 με τη μεταφορά των αρμοδιοτήτων της ισότητας των φύλων από τη Γενική Διεύθυνση (ΓΔ) «Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων και Ένταξης» στη ΓΔ για τη

17. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Θεματική Ενότητα Εκπαιδευτικού Υλικού: Ι. Φύλο-Κοινωνία- Πολιτική*, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Αθήνα 2013, και Μ. Στρατηγάκη, *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007.

«Δικαιοσύνη». Πιο συγκεκριμένα, η διοικητική «Μονάδα Ισότητας των Φύλων» μεταφέρθηκε στη Διεύθυνση «Ισότητα» της ΓΔ «Δικαιοσύνη» στην οποία περιλαμβάνονται και τα αντικείμενα των δικαιωμάτων των αναπήρων και των εθνικών μειονοτήτων. Οι δράσεις ισότητας πραγματοποιούνται εφεξής κάτω από την ομπρέλα των δικαιωμάτων με αποτέλεσμα για παράδειγμα η Ετήσια Έκθεση για την Ισότητα των Φύλων στην Ε.Ε. να αποτελεί πλέον παράρτημα της Έκθεσης για τα Θεμελιώδη Δικαιώματα και η χρηματοδότηση των σχεδίων δράσης για την ισότητα των φύλων να έχει ενταχθεί στο Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα CITIZENSHIP (2014-2020).¹⁸

Στην Ελλάδα η νέα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (2009) μετέφερε τη Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων στο (διευρυμένο) Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρώπινων Δικαιωμάτων. Στη μεταφορά αντέδρασαν οι γυναίκες οργανώσεις με έγγραφες διαμαρτυρίες αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Τα επιχειρήματα που διατυπώθηκαν στηρίζονταν στο γεγονός ότι οι γυναίκες δεν αποτελούν μια ευάλωτη κοινωνική ομάδα, αλλά το μισό του πληθυσμού και κατά συνέπεια η πολιτική ισότητας δεν είναι μια πολιτική προάσπισης των παραβιάσεων των ανθρώπινων δικαιωμάτων αλλά μια πολιτική που πρέπει να ενταχθεί σε όλες τις δημόσιες παρεμβάσεις ως υποχρέωση του κράτους απέναντι στην Ε.Ε. και το Σύνταγμα.¹⁹ Με την υπαγωγή της ισότητας στον τομέα της Δικαιοσύνης περιορίζεται ο στόχος της πολιτικής στη νομική ισότητα και στην προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων σε βάρος της ευρύτερης προσπάθειας δημόσιας παρέμβασης για την εξασθένιση των έμφυλων στερεοτύπων και ιεραρχιών που προσδιορίζουν όλους τους σημαντικούς οικονομικούς και κοινωνικούς τομείς, όπως είναι η αγορά εργασίας, η συγκρότηση της οικογένειας, η οργάνωση της φροντίδας των εξαρτημένων ατόμων, η πολιτική ζωή κ.λπ.

Η επιστροφή της αρμοδιότητας της ισότητας των φύλων στο Υπουργείο

18. Η εξέλιξη αυτή θα μπορούσε να παρουσιάσει ένα σημαντικό πλεονέκτημα για τις πολιτικές ισότητας των φύλων, δηλαδή θα μπορούσε να «νομοποιήσει» την ανάπτυξη μιας συγκροτημένης ευρωπαϊκής πολιτικής για την καταπολέμηση της βίας λόγω φύλου η οποία συνάδει απολύτως με το πεδίο της δικαιοσύνης και των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Μέχρι σήμερα όμως μια τέτοια προοπτική βρίσκεται εκτός της οπτικής και του προγραμματισμού της Ευρωπαϊκής Επιτροπής παρότι η «Αξιοπρέπεια, [η] ακεραιότητα και [ο] τερατισμός της βίας με βάση το φύλο» αποτελούν έναν από τους 6 άξονες δράσης της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Ισότητα των Φύλων 2010-2015 (COM/2010/0491). Αντίθετα, η αρμόδια επίτροπος επέλεξε να προτείνει οδηγία για αύξηση των γυναικών κατά 40% στα ΔΣ των εισηγμένων εταιρειών, δηλαδή έναν στόχο καθαρά οικονομικό (δελτίου Τύπου IP/12/1205/ 14/11/2012).

19. Βλ. Ανακοίνωση του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας στις 23/10/2009.

Εσωτερικών (μαζί με τη μετανάστευση, το εκλογικό σύστημα και την τοπική αυτοδιοίκηση) έγινε έναν χρόνο αργότερα (2010) για λόγους ανεξάρτητους από τις αντιδράσεις των γυναικείων οργανώσεων ή τις θεωρητικές προσεγγίσεις της έμφυλης ανισότητας. Οι λόγοι ήταν κυρίως τεχνοκρατικού χαρακτήρα και σχετίζονταν με τη διευκόλυνση της διαχείρισης των έργων της ΓΓΙΦ τα οποία υπάγονταν στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Διοικητική Μεταρρύθμιση» του ΕΣΠΑ που ανήκε σε άλλο Υπουργείο.

Συνοψίζοντας στην Ελλάδα φάνηκε ότι ο κίνδυνος συγχώνευσης ή υπαγωγής σε άλλες πολιτικές προτεραιότητες αποφεύχθηκε για λόγους που δεν έχουν άμεση σχέση με την ισότητα των φύλων αλλά με τις αδυναμίες στην ανάπτυξη των άλλων πολιτικών. Πιο συγκεκριμένα οι πολιτικές κατά των (άλλων) διακρίσεων και οι πολιτικές προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν απέκτησαν ποτέ σημαντική θέση στην ιεραρχία των δημόσιων πολιτικών, ώστε να απορροφήσουν στη συνέχεια και τις πολιτικές ισότητας των φύλων. Η ανάπτυξή τους εξαρτήθηκε κυρίως από τις διεθνείς και ευρωπαϊκές υποχρεώσεις της χώρας και όχι από μια αυθεντική πολιτική βούληση να επεκταθεί το πεδίο δράσης των δημόσιων πολιτικών σε νέους τομείς κοινωνικής προστασίας ευάλωτων ομάδων πληθυσμού. Στο εννοιολογικό πλαίσιο (conceptual framework) των δύο αυτών δημόσιων πολιτικών, το φύλο μπορεί να προσεγγισθεί μόνον ως προσωπικό χαρακτηριστικό και ως εκ τούτου θα βρίσκεται εκ των πραγμάτων σε «ανταγωνισμό» με τις ανισότητες που βασίζονται σε άλλα προσωπικά χαρακτηριστικά.

3. ΚΙΝΗΤΗΡΙΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΩΝ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ. ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ

Στην Ελλάδα (όπως σε πολλές άλλες χώρες) η ισότητα των φύλων δεν αποτέλεσε ποτέ κεντρική κυβερνητική προτεραιότητα ούτε ως κοινωνικός ούτε ως οικονομικός ούτε ως πολιτικός στόχος. Η θέση του προβλήματος «ανισότητα των φύλων» στον πολιτικό λόγο των κομμάτων, των πολιτικών ελίτ και της κυβέρνησης ήταν περιορισμένη και σπάνια συνοδευόταν από συγκεκριμένες παρεμβάσεις. Ο λόγος για την ισότητα περιλάμβανε συνήθως γενικόλογες διακρυύξεις, όπως η ανάγκη εξίσωσης των γυναικών με τους άνδρες σε διάφορους τομείς, η καταγγελία της βίας κατά των γυναικών ως έγκλημα παραβίασης της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, η χρησιμότητα των κοινωνικών υποδομών καθώς και προγραμμάτων όπως η «βοήθεια στο σπίτι» για τις ερ-

γαζόμενες γυναίκες. Λίγα όμως γίνονταν για να αποφασισθούν συγκεκριμένα μέτρα πολιτικής με απτά αποτελέσματα, ιδιαίτερα όσα προωθούν θεσμικές αλλαγές στον τομέα της ισότητας.

Οι θεσμικές αλλαγές που προωθήθηκαν από το 1995 μέχρι σήμερα αποτελούσαν είτε θεσμικές δεσμεύσεις για εναρμόνιση με το ευρωπαϊκό δίκαιο²⁰ είτε ικανοποιούσαν προδιαγραφές χρηματοδότησης από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο. Οι πρωτοβουλίες που προέκυψαν από το εγχώριο πολιτικό σύστημα ήταν ελάχιστες, ατελείς και συχνά υποτονικές ως προς τον στόχο της ισότητας και την αντιμετώπιση των έμφυλων κοινωνικών ιεραρχιών. Στις περισσότερες περιπτώσεις η πίεση από τις γυναικείες οργανώσεις ήταν καθοριστική για τις τελικές αποφάσεις θεσμικού χαρακτήρα.

Οι σημαντικότερες θεσμικές αλλαγές μετά το 1995 και οι κινητήριες δυνάμεις που τις προώθησαν μπορούν να συνοψισθούν ως εξής:

- Στη συνταγματική αναθεώρηση του 2002 αντικαταστάθηκε το άρθρο 116 που άφηνε παράθυρο για εξαίρεση από την αρχή της ισότητας των φύλων με νέο το οποίο αντίθετα ορίζει ότι *«δεν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών»*. Η σημαντική αυτή διάταξη υιοθετήθηκε λόγω της επιμονής των γυναικείων οργανώσεων που έκαμψαν τις αντιστάσεις της αρμόδιας επιτροπής της Βουλής.²¹
- Ο νόμος 3064/2002 για την εμπορία ανθρώπων ψηφίσθηκε υπό την πίεση του ΟΗΕ αφήνοντας όμως σε δεύτερη μοίρα την προστασία των θυμάτων αλλά και εκτός ποινικής δίωξης τους «πελάτες»-δράστες της σεξουαλικής εκμετάλλευσης εκτός από αυτούς που παραδεχθούν ότι γνώριζαν ότι οι εκδιδόμενες ήταν θύματα σωματεμπορίας.
- Ο νόμος 3500/2006 για την ενδοοικογενειακή βία και η ποινική δίωξη του βιασμού μέσα στον γάμο προωθήθηκε με μεγάλη καθυστέρηση σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Ε.Ε. μετά από αποτυχημένη προσπάθεια της προηγούμενης κυβέρνησης (ΠΑΣΟΚ). Ο νόμος υπέστη σοβαρή κριτική από την

20. Για παράδειγμα νόμοι για την ισότητα στις αμοιβές και την ίση μεταχείριση στις προαγωγές, τις εργασιακές σχέσεις και την κοινωνική ασφάλιση, την αντιμετώπιση της σεξουαλικής παρενόχλησης ως διάκρισης λόγω φύλου, την ίδρυση του Κύκλου Ισότητας του Συνηγόρου του Πολίτη, τη θεσμοθέτηση της γονικής άδειας και για τους πατέρες κ.λπ.

21. Η Πρόεδρος του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας Α. Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου κινητοποίησε τις γυναικείες οργανώσεις και έκαμψε τις αντιστάσεις του εισηγητή της πλειοψηφίας Ε. Βενιζέλου αναγκάζοντάς τον να αποδεχθεί το αίτημα δημοσίων.

οπτική του φύλου, αφού κύριο μέλημά του είναι περισσότερο η προστασία της οικογένειας και λιγότερο η προστασία των δικαιωμάτων των γυναικών.²²

- Σημειώθηκε σημαντική οπισθοδρόμηση ως προς τις διατάξεις του οικογενειακού δικαίου με τον νόμο 3719/2008 σχετικά με το επώνυμο των συζύγων. Η νέα διάταξη που ισχύει ως σήμερα δίνει τη δυνατότητα σε κάθε σύζυγο να προσθέτει στο δικό του και το επώνυμο του άλλου συζύγου.
- Θεσμοθετήθηκαν οι μονάδες πολιτικών ισότητας στους δήμους (Καλλικράτης νόμος 3852/2010) οι οποίοι έχουν πλέον αρμοδιότητα δημιουργίας εξειδικευμένων δομών και δράσεων στον τομέα αυτόν. Η ρύθμιση «επιβλήθηκε» με την ευκαιρία της διάθεσης πόρων από το ΕΣΠΑ (2007-2013) για τη δημιουργία ξενώνων και συμβουλευτικών κέντρων για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών καθώς επίσης και για την εκπόνηση και εφαρμογή Σχεδίων Δράσης για την ένταξη της ισότητας των φύλων στις τοπικές πολιτικές.
- Στο φορολογικό δίκαιο θεσμοθετήθηκε η χωριστή εκκαθάριση των εισοδημάτων των δύο συζύγων και κατά συνέπεια η χωριστή φορολογική ενημερότητα (Ν. 3842/2010). Η διάταξη ψηφίσθηκε κυρίως υπό την πίεση της δημοσιονομικής προσαρμογής λόγω κρίσης (ευκολότερη προσωποποίηση του υπόχρεου συζύγου ώστε να επισημειωθεί η εισπραξη των φόρων) και όχι ως αποτέλεσμα των αιτημάτων πολλών γυναικών επιχειρηματιών που ζητούσαν να μπορούν να αποκτήσουν φορολογική ενημερότητα ανεξάρτητα από τις υποχρεώσεις του συζύγου τους. Ας σημειωθεί ότι εκκρεμεί η πράξη εφαρμογής της διάταξης του νόμου.
- Κυρώθηκε (ν. 3875/2010) το πρωτόκολλο για την πρόληψη, καταστολή και τιμωρία της διακίνησης προσώπων, ιδιαίτερα γυναικών και παιδιών, που συμπληρώνει τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος. Η κύρωση αποτελούσε πάγιο αίτημα των γυναικείων οργανώσεων και σημειώνει σημαντικό βήμα για τη βελτίωση του θεσμικού πλαισίου που διέπει την παράνομη διακίνηση των γυναικών με στόχο τη σεξουαλική/οικονομική εκμετάλλευση
- Τρία νομοσχέδια τα οποία επεξεργάστηκαν νομοπαρασκευαστικές επιτροπές το διάστημα 2010-2012 δεν έχουν αξιοποιηθεί μέχρι σήμερα.²³ Το σχέ-

22. Βλ. Α. Γούλιανου, «Ο Νόμος για την ενδοοικογενειακή βία. Οι ρυθμίσεις, οι ελλείψεις και τα προβλήματα εφαρμογής», στο Λ. Τατά Άρσελ - Μ. Χαρίτου Φατούρου - Θ. Αδαμάκη, *Καταργώντας τα εμπόδια*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σ. 339-354.

23. Για την τροποποίηση του οικογενειακού δικαίου, την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και την ουσιαστική ισότητα των φύλων (τα πλήρη κείμενα στην ιστοσελίδα www.isotita.gr).

διο νόμου για την τροποποίηση του οικογενειακού δικαίου (περιλαμβάνεται η επαναφορά της διάταξης του 1983 περί διατήρησης του επωνύμου μετά τον γάμο και η κατάργηση της εφαρμογής της σαρίας στο οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο των μουσουλμάνων της Θράκης) ολοκληρώθηκε στα τέλη 2010, χωρίς όμως μέχρι σήμερα να έχει κατατεθεί στη Βουλή (από κανέναν από τους τέσσερις υπουργούς Δικαιοσύνης που έχουν έκτοτε αναλάβει τη θέση) παρά το γεγονός ότι δεν προκαλεί κανένα δημοσιονομικό κόστος.

Μόνον σε ένα πεδίο της πολιτικής ισότητας των φύλων, τη *συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα πολιτικών αποφάσεων* υπήρξαν ενδογενείς του πολιτικού συστήματος πιέσεις για νομοθετικές ρυθμίσεις. Τα σχετικά αιτήματα είχαν διατυπωθεί για πρώτη φορά κατά την προεκλογική περίοδο των εθνικών εκλογών του 1989 από γυναίκες πολιτικούς και γυναικείες οργανώσεις. Η σχετική ευρωπαϊκή ώθηση από το 1992 οδήγησε στη συγκρότηση του διακομματικού Πολιτικού Συνδέσμου Γυναικών (1998)²⁴ και στην ψήφιση των νόμων για τις ποσοτώσεις του 1/3 στις υποψηφιότητες των εκλογών για την ελληνική Βουλή (νόμος 3636/2008) και την Τοπική Αυτοδιοίκηση (3463/2006).²⁵ Τα κίνητρα για τις ρυθμίσεις αυτές ήταν εσωτερικά του πολιτικού συστήματος και δεν απέρρεαν από τις διεθνείς ή ευρωπαϊκές υποχρεώσεις της χώρας. Τα αποτελέσματα ωστόσο δεν είναι εντυπωσιακά όσον αφορά τον αριθμό των εκλεγμένων γυναικών δεδομένου ότι μόνον πρόσφατα, στις εκλογές του 2012, το ποσοστό των γυναικών μελών του Κοινοβουλίου έφτασε το 21,3% κυρίως λόγω της απρόσμενης εκλογικής αύξησης των αριστερών κομμάτων.

Η παραπάνω σύντομη παρουσίαση των συνθηκών στις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι σημαντικότερες θεσμικές ρυθμίσεις της ισότητας των φύλων μετά το 1995 δείχνει ότι οι αλλαγές οφείλονται κυρίως στις πιέσεις των γυναικείων οργανώσεων ή στις διεθνείς και ευρωπαϊκές υποχρεώσεις της χώρας. Η κυβέρνηση και το ευρύτερο πολιτικό σύστημα αντίθετα προβάλλουν ισχυρές αντιστάσεις στην προώθηση ρυθμίσεων που βελτιώνουν το νομοθε-

24. Ιδρύθηκε από γυναίκες πολιτικούς από όλα τα κοινοβουλευτικά κόμματα εκτός του ΚΚΕ. Δραστηριοποιείται μέχρι σήμερα ανάλογα με τον δυναμισμό της εκάστοτε προέδρου.

25. Η εφαρμογή των ποσοτώσεων στις περιφερειακές και τοπικές εκλογές γίνεται με μεγάλες αντιδράσεις των ανδρών πολιτικών, ενώ το 2010 καταγράφηκε υποχώρηση λόγω της μεγάλης μείωσης των εκλόγιμων θέσεων κατά την αναδιάρθρωση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Καλλικράτης). Για να «διασωθούν» περισσότεροι άνδρες υποψήφιοι η βάση της μέτρησης μετατράπηκε από τον (μεγαλύτερο) αριθμό των υποψηφίων του εκλογικού συνδυασμού στον (μικρότερο) αριθμό των μελών του Δημοτικού Συμβουλίου.

τικό πλαίσιο της ισότητας ή καθυστερούν να τις εφαρμόσουν όταν αυτές γίνονται νόμοι του κράτους. Οι γυναίκες πολιτικοί φαίνεται να αποτελούν τη μόνη ομάδα πίεσης εντός του πολιτικού συστήματος στον βαθμό που αυτές ουσιειρώνονται γύρω από αιτήματα προώθησης της ισότητας των φύλων.

4. ΕΦΑΡΜΟΓΗ «ΜΕΤ' ΕΜΠΙΟΔΙΩΝ». Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Η δημόσια διοίκηση κατά την εφαρμογή της πολιτικής ισότητας των φύλων καλείται να επιτελέσει έργο σε δύο κατευθύνσεις:

α. την ανάπτυξη της πολιτικής ως *έργο επιτελικού χαρακτήρα με μακροπρόθεσμους στόχους* το οποίο περιλαμβάνει αφενός την προώθηση θεσμικών παρεμβάσεων και αφετέρου την παρακολούθηση της ένταξης της ισότητας σε όλο το εύρος της δημόσιας διοίκησης, σε υπουργεία, περιφέρειες, δήμους (gender mainstreaming, GM)²⁶ και

β. την *παροχή υπηρεσιών προς τον πολίτη*, κυρίως σε γυναίκες πολίτες των οποίων απειλούνται τα δικαιώματα ή υφίστανται διακρίσεις λόγω φύλου. Τα Συμβουλευτικά Κέντρα, οι Ξενώνες φιλοξενίας θυμάτων της έμφυλης βίας και η Βιβλιοθήκη Θεμάτων Φύλου και Ισότητας με το Ιστορικό Αρχείο αποτελούν τις βασικότερες δομές παροχής υπηρεσιών στο πεδίο της ισότητας των φύλων.

Ο παραδοσιακός ρόλος του ελληνικού κράτους συμβαδίζει περισσότερο με την πρώτη κατεύθυνση της πολιτικής ισότητας των φύλων, το επιτελικό έργο, και λιγότερο με την παροχή υπηρεσιών στον πολίτη.²⁷ Η λογική αυτή διέπει και τη Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, η οποία διαθέτει σήμερα μεγάλο αριθμό υπηρεσιακών μονάδων, δυσανάλογα μικρό αριθμό εργαζομένων και ελάχιστες θέσεις εργασίας στη παροχή υπηρεσιών.²⁸ Η ισχύουσα περιγραφή της αποστολής της ΓΓΙΦ πριμοδοτεί σαφώς τον επιτελικό ρόλο

26. Βλ. Council of Europe (1998), *Gender mainstreaming. Conceptual framework, methodology and presentation of good practice*, Strasbourg: Council of Europe EG-S-MS (98).

27. Μ. Ματοαγγάνης, «Η μετέωρη μεταρρύθμιση: το κοινωνικό κράτος και ο εκουγχρονισμός της κοινωνίας», στο Δ. Βενιέρης - Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η κοινωνικά πολιτική στη Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 135-136.

28. Ο Οργανισμός του 2008 προέβλεπε 25 υπηρεσιακές μονάδες και 105 οργανικές θέσεις στην Αθήνα (το 2010 υπηρετούσαν 48 άτομα). Προέβλεψε επίσης 14 Συμβουλευτικά Κέντρα στις Περιφέρειες χωρίς όμως καμία οργανική θέση! Ο Οργανισμός αυτός παραμένει ανέπαφος μέχρι σήμερα.

της έναντι της παροχής υπηρεσιών. Η παροχή υπηρεσιών προς τις γυναίκες παρέμεινε ουσιαστικά «ανεργή» για τη δημόσια διοίκηση παρά τη μεγάλη υποστήριξη που είχε από τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης από το 1989 μέχρι σήμερα.²⁹

α. Η ένταξη της ισότητας στις δημόσιες πολιτικές

Η ένταξη της οπτικής του φύλου και του στόχου της ισότητας σε όλες τις δημόσιες πολιτικές αποτελεί ευρωπαϊκή στρατηγική η οποία θεσμοθετήθηκε και αναπτύχθηκε στο ευνοϊκό διεθνές και ευρωπαϊκό περιβάλλον των μέσων της δεκαετίας του 1990 σε συνέχεια των δεσμεύσεων του ΟΗΕ για τις γυναίκες και την ισότητα των φύλων, αλλά και των σοσιαλδημοκρατικών κυβερνήσεων στις μεγαλύτερες χώρες της Ε.Ε. Νομιμοποιήθηκε στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997)³⁰ αναγνωρίζοντας με τον πιο επίσημο τρόπο ότι οι δημόσιες πολιτικές δεν είναι ουδέτερες απέναντι στο φύλο. Η στρατηγική εμπεριέχει ένα φιλόδοξο στόχο: τον ανασχεδιασμό όλων των δημόσιων πολιτικών έτσι ώστε να λαμβάνουν υπόψη τη διάσταση του φύλου και να ενσωματώνουν τον στόχο της ισότητας. Με αυτόν τον τρόπο οι δημόσιες παρεμβάσεις και τα μέτρα πολιτικής θα μειώνουν τις ανισότητες των φύλων, παράλληλα με τον κύριο στόχο τους ανάλογα με το εκάστοτε πεδίο αναφοράς τους (π.χ. καταπολέμηση της ανεργίας, προστασία του περιβάλλοντος κ.λπ.).

Η εγγραφή της στρατηγικής αυτής στην ευρωπαϊκή θεματική διάταξη ήταν αποτέλεσμα των πιέσεων του διευρυμένου θεματικού δικτύου της ισότητας στην Ε.Ε. που περιλαμβάνει ευρωπαϊκές γυναικείες οργανώσεις, φεμινίστριες πολιτικούς (κυρίως του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου), εξειδικευμένα διοικητικά στελέχη ευρωπαϊκών και εθνικών οργανισμών, καθώς και εμπειρογνώμονες των σπουδών φύλου και ισότητας. Τα μέλη του δικτύου προσέβλεπαν στην αλλαγή της προσέγγισης του φύλου από προσωπικό χαρακτηριστικό που στερεί τις γυναίκες από τις ίσες ευκαιρίες σε παράγοντα ιεραρχικών κοινωνικών σχέσεων. Ως εργαλείο άσκησης πολιτικής το gender mainstreaming σχεδιάστηκε ως συμπληρωματικό των «θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών» οι οποίες παρενέβαιναν μεν στη «διόρθωση» των προϋ-

29. Το Α' ΚΠΣ (1989-1993) χρηματοδότησε το πρώτο πρόγραμμα κατάρτισης Συμβούλων Ισότητας των Φύλων της ΔΙΟΤΙΜΑ με στόχο να ενισχυθεί η τεχνογνωσία στην παροχή υπηρεσιών προς γυναίκες.

30. Άρθρο 3: «[...] η Κοινότητα επιδιώκει να εξαιλεφθούν οι ανισότητες και να προαχθεί η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών».

παρχουσών ανισοτήτων, χωρίς όμως να αποτρέπουν τη δημιουργία νέων μέσω των υποτιθέμενων ουδέτερων δημόσιων παρεμβάσεων.³¹

Στην Ελλάδα, το gender mainstreaming εισήχθη ως στρατηγική μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (ΕΚΤ) στις παρεμβάσεις καταπολέμησης της ανεργίας. Το μεγαλύτερο μέρος του πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού αντιμετώπισε τη στρατηγική ως ένα νέο ασαφές και πρόσθετο καθήκον που προσφερόταν για ρητορική αξιοποίηση όχι όμως για πρακτική εφαρμογή. Το GM ερμηνεύθηκε από πολλούς ως «ισοδύναμο» της απλής συμπερίληψης των γυναικών στους ωφελούμενους των δράσεων του ΕΚΤ. Για παράδειγμα το γεγονός ότι οι άνεργοι καταγράφονταν κατά φύλο λειτουργούσε ως άλλοθι στην υποχρέωση σχεδιασμού εξειδικευμένων πολιτικών για τη μείωση της δυσανάλογης ανεργίας των γυναικών. Στην καλύτερη περίπτωση και μετά από επιμονή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής δεσμεύθηκαν κονδύλια για δράσεις που απευθύνονταν μόνο στις γυναίκες, δηλαδή αναπτύχθηκαν ορισμένες θετικές δράσεις σε τομείς που μέχρι τότε δεν υπήρχαν. Το γεγονός αυτό ήταν θετικό, αφού για παράδειγμα το διπλάσιο ποσοστό της ανεργίας των γυναικών δεν είχε αναγνωρισθεί ως πρόβλημα δημόσιας πολιτικής. Ο σχεδιασμός θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών αποδείχθηκε ευκολότερος από την εφαρμογή του gender mainstreaming, το οποίο απαιτούσε την προσέγγιση του φύλου ως στοιχείου κοινωνικής ιεραρχίας που προδιαγράφει συμπεριφορές και πρότυπα και καθορίζει ύψεις της οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας, όπως τον χαρακτήρα της αγοράς εργασίας και της φροντίδας ή τα όρια ανάμεσα στην αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία.

Η ένταξη της ισότητας σε όλες τις δημόσιες πολιτικές ήταν καθήκον των διοικητικών στελεχών και των εξωτερικών συμβούλων που σχεδίαζαν τα Επιχειρησιακά Προγράμματα των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης. Η ακριβής διαδικασία δεν ήταν απολύτως κατανοητή αλλά ούτε και το πολιτικό προσωπικό μπορούσε να συμβάλει σε αυτή την κατεύθυνση. Παρά τους οδηγούς που εκπονήθηκαν από εμπειρογνώμονες και τα σεμινάρια ευαισθητοποίησης των δημοσίων υπαλλήλων που διοργανώθηκαν, τα αποτελέσματα της εφαρμογής του GM είναι μέχρι σήμερα πενιχρά. Η εκ των προτέρων εκτίμηση των επιπτώσεων της εκάστοτε πολιτικής στο φύλο (gender impact assessment) η οποία απαιτείται προτού επιλεγούν οι κατάλληλες παρεμβάσεις

31. Μ. Στρατηγάκη, «Πολιτικές για την ισότητα των φύλων στην Ελλάδα: ευρωπαϊκές κατευθύνσεις ή εθνικές πρακτικές;», στο Ν. Μαραβέγιας - Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελλάδα. Οικονομία, κοινωνία, πολιτικές*, Διόνικος, Αθήνα 2006, σ. 279-299.

παρέμενε ανεφάρμοστη στην πράξη παρά τη συνεχή υπόμνηση και επιμονή από την Ε.Ε. Δεδομένων των δυσκολιών η Ευρωπαϊκή Ένωση έθεσε ως ρητή προϋπόθεση για τις κοινοτικές χρηματοδοτήσεις τον σχεδιασμό τουλάχιστον ορισμένων θετικών δράσεων για τις γυναίκες στα κρίσιμα πεδία άσκησης πολιτικής, όπως είναι η εκπαίδευση,³² η αγορά εργασίας,³³ η κοινωνική ένταξη μεταναστών κ.λπ.³⁴

β. Παροχή υπηρεσιών προς γυναίκες

Η παροχή υπηρεσιών για τη συμβουλευτική στήριξη γυναικών στον τομέα της απασχόλησης και της επιχειρηματικότητας, της αποφυγή του κοινωνικού αποκλεισμού και (σήμερα) την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας χρηματοδοτήθηκε αδρά από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο μετά το 1995. Παρόλο που ο σχεδιασμός και η εφαρμογή θετικών δράσεων και ειδικών παρεμβάσεων υπέρ των γυναικών δεν απαιτούσε ιδιαίτερες γνώσεις από τη δημόσια διοίκηση, και αυτό το έργο προχώρησε «μετ' εμποδίων». Το 1994 η Ε.Ε. χρηματοδότησε μέσω της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας NOW (New Opportunities for Women), συμβουλευτικές υπηρεσίες προς γυναίκες που ήθελαν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας. Στην επόμενη περίοδο (Γ' ΚΠΣ 2000-2006) η παροχή υπηρεσιών προς τις γυναίκες έπρεπε να γενικευθεί και να ενταχθεί σε όλες τις δράσεις του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου. Το 2000 οι διαπραγματεύσεις για την έγκριση του μεγαλύτερου Επιχειρησιακού Προγράμματος «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση» ήταν σκληρές, με την ελληνική πλευρά να αντιδρά σθεναρά στη δέσμευση κονδυλίων για θετικές δράσεις υπέρ των γυναικών. Το Υπουργείο αναγκάστηκε να υποχωρήσει, ελαχιστοποιήσει όμως τις δεσμεύσεις του όσο το δυνατόν περισσότερο συνυπολογίζοντας μάλιστα στον κατάλογο των θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών μεγάλα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής (βρεφονηπιακούς σταθμούς, το πρόγραμμα «βοήθεια στο σπίτι» κ.λπ.). Αυτό στηρίχθηκε στην αντί-

32. Μ. Στρατηγάκη, «Η ένταξη της ισότητας των φύλων στις πολιτικές για την εκπαίδευση και στην ασφαλιστική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα», στο Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Πολιτικές ισοσύτητας των φύλων. Ευρωπαϊκές κατευθύνσεις και εθνικές πρακτικές*, ό.π., σ. 329-368.

33. Μ. Καραμεσίνη, «Η ισότητα των φύλων στην απασχόληση: επισκόπηση και αποτίμηση των πολιτικών της τελευταίας δεκαετίας στην Ελλάδα», ό.π.

34. Μ. Στρατηγάκη, «Το φύλο στις πολιτικές μετανάστευσης και οι μετανάστριες στις πολιτικές ισότητας των φύλων» στο Α. Ζαββού - Ν. Καμπούρη - Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Φύλο, μετανάστευση, διαπολιτισμικότητα*, Νήσος, Αθήνα 2013, σ. 213-234.

ληψη ότι η φροντίδα των εξαρτημένων ατόμων είναι αποκλειστική αρμοδιότητα των γυναικών. Στο ίδιο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα η μόνη ενέργεια που λάμβανε υπόψη την υπάρχουσα άνιση θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας ήταν η οριζόντια δέσμευση (μετά από πολλές προσπάθειες των εμπειρογνομόνων της ισότητας) να συμμετέχουν οι γυναίκες κατά 60% σε όλα τα προγράμματα για την καταπολέμηση της ανεργίας (επαγγελματική κατάρτιση, επιχειρηματικότητα, ενίσχυση της απασχόλησης κ.λπ.), ποσοστό που αναλογούσε στο μερίδιο των γυναικών στην «ομάδα-στόχο», δηλαδή τους άνεργους. Ούτε όμως αυτή μπορεί να θεωρηθεί θετική δράση δεδομένου ότι δεν προβλέπει πλεονέκτημα υπέρ των γυναικών, αλλά απλά προσπαθεί να διατηρήσει την ίδια κατάσταση άνισης συμμετοχής των δύο φύλων στην ανεργία.

Η παροχή υπηρεσιών προς τις άνεργες γυναίκες με τη μορφή ολοκληρωμένης και εξατομικευμένης στήριξης (συμβουλευτική, προώθηση στην απασχόληση κ.λπ.) απέσπασε σημαντικά κονδύλια του εν λόγω Επιχειρησιακού Προγράμματος (μέτρο 5.3), όμως δεν φαίνεται να οδήγησε σε θεαματικά αποτελέσματα. Η υλοποίηση του προγράμματος «αποκεντρώθηκε» στις περιφέρειες και σε πολυάριθμους φορείς, κυρίως εταιρείες συμβούλων σε σύμπραξη με δημόσιους οργανισμούς και ΜΚΟ. Ο τρόπος εφαρμογής του προγράμματος προκάλεσε αυξημένες δαπάνες συντονισμού σε βάρος του αριθμού των ωφελούμενων ανέργων γυναικών και στέρψε από τη ΓΓΠΦ ή άλλους δημόσιους φορείς την τεχνογνωσία που θα αποκτούσαν από την εφαρμογή ολοκληρωμένης συμβουλευτικής στήριξης των γυναικών που πλήττονται από την ανεργία.

Η αντίδραση της δημόσιας διοίκησης στην ανάπτυξη της παροχής υπηρεσιών προς τις γυναίκες εκφράσθηκε και στην περίπτωση των ορατών ή αόρατων εμποδίων που προκλήθηκαν κατά την υλοποίηση του ολοκληρωμένου προγράμματος για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών που περιλαμβάνει την ανάπτυξη δικτύου υποστηρικτικών δομών για τα θύματα βίας. Το έργο περιλαμβάνεται στο Πρόγραμμα για την Ουσιαστική Ισότητα των Φύλων (2010-2013) και σήμερα βρίσκεται στη φάση της ολοκλήρωσης. Η δημόσια διοίκηση δέχθηκε με επιφυλακτικότητα τη δημιουργία Συμβουλευτικών Κέντρων της ΓΓΠΦ στις έδρες των περιφερειών εκφράζοντας προσχήματα οικονομικής και διοικητικής φύσης με αποτέλεσμα οι διαθέσιμες χρηματοδοτήσεις του ΕΣΠΑ να μην αξιοποιηθούν στο σύνολό τους. Η περιχαράκωση των δημόσιων λειτουργιών στην «ασφάλεια» των θέσεων εργασίας επιτελικού χαρακτήρα που δεν έρχονται αντιμέτωπες με το κοινό και τα πραγματικά προβλήματα των γυναικών παρακόλυσε σημαντικά το έρ-

γο.³⁵ Στο πλαίσιο της ίδιας λογικής φαίνεται ότι ορισμένοι δήμαρχοι αρνήθηκαν τη χρηματοδότηση του ΕΣΠΑ για δημιουργία δημοτικού Ξενώνα ή Συμβουλευτικού Κέντρου για τις γυναίκες θύματα βίας στην πόλη τους. Η επιχειρούμενη συρρίκνωση του δημόσιου τομέα λόγω δημοσιονομικής προσαρμογής έδωσε το τελικό χτύπημα στην αποστολή του κράτους στον τομέα παροχής υπηρεσιών. Πρόσφερε άλλοθι για να αποφευχθεί η επέκταση σε νέους τομείς παροχής υπηρεσιών, δηλαδή προς γυναίκες που υφίστανται παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων λόγω φύλου, ακόμα και αν το έργο αυτό είχε εξασφαλισμένους κοινοτικούς πόρους.

Τα παραπάνω ενδεικτικά παραδείγματα δείχνουν το αρνητικό κλίμα και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η εφαρμογή της ισότητας των φύλων και στις δύο κατευθύνσεις. Είναι εμφανείς οι αντιστάσεις που αναπτύσσει η δημόσια διοίκηση στις προσπάθειες αφενός ενσωμάτωσης νέων εργαλείων άσκησης πολιτικής όπως είναι το gender mainstreaming, αφετέρου επέκτασης των υπηρεσιών πρώτης γραμμής (front desk) στον πολίτη.

5. Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΕΥΚΑΙΡΙΑ Ή ΠΡΟΣΧΗΜΑ;

Η ανάλυση τριών βασικών στοιχείων της πολιτικής ισότητας των φύλων ως δημόσιας πολιτικής μετά το 1995 συνηγορεί ότι η έμφυλη ανισότητα δεν έχει εδραιωθεί στην ατζέντα της δημόσιας πολιτικής ως πρόβλημα προς επίλυση. Πιο συγκεκριμένα:

α. οι κίνδυνοι συγχώνευσης ή υπαγωγής της πολιτικής ισότητας των φύλων αποσοβήθηκαν μεν για λόγους που οφείλονται στην έλλειψη ενδιαφέροντος για τις «ανταγωνιστικές» πολιτικές (κατά των διακρίσεων ή υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) και η πολιτική παραμένει αυτόνομη στην κυβερνητική θεματική διάταξη μέχρι σήμερα. Παραδόξως όμως και σε πείσμα των ευνοϊκών συνθηκών που δημιουργήθηκαν ως τις μέρες μας η αυτόνομη πολιτική ισότητας των φύλων φαίνεται να απειλείται με δίωξη ιδιαίτερα όσον αφορά τους πολιτικο-οικονομικούς μηχανισμούς. Με το πρόσχημα της δημοσιονομικής προσαρμογής έχουν εξαγγελθεί δυσανάλογες περικοπές και πιθανόν και συγχωνεύσεις, με αποτέλεσμα η αυτονομία της πολιτικής ισότη-

35. Βλ. Μ. Στρατηγάκη, «Η ισότητα των φύλων στις συμπληγάδες της δημόσιας πολιτικής», στον συλλογικό τόμο *Από το Πανεπιστήμιο στη δημόσια πολιτική. Ένα ταξίδι με επιστροφή*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014, σ. 147-178.

τας να βρίσκεται σε κίνδυνο, αφού είναι συγκυριακή και δεν έχει παγιωθεί η αναγκαιότητά της.

β. τα όποια θετικά βήματα και οι σχετικές αποφάσεις θεσμικών αλλαγών οφείλονται περισσότερο στις πιέσεις των ομάδων και των θεματικών δικτύων (γυναικείες οργανώσεις κ.λπ.) και λιγότερο στην πολιτική βούληση των εκάστοτε κυβερνήσεων. Μάλιστα, όταν το πολιτικό σύστημα ανέπτυξε πρωτοβουλίες ενώ η επαγρύπνηση του γυναικείου κινήματος είχε υποσταλεί, σημειώθηκαν θεσμικές αλλαγές στην αντίθετη κατεύθυνση της ισότητας των φύλων, όπως στην περίπτωση της νέας ρύθμισης για το επώνυμο των συζύγων. Η υποτονική ενεργοποίηση του πολιτικού συστήματος μέσω της κυβέρνησης στην προώθηση θεσμικών αλλαγών (παρά τον αντίθετο πληθωρικό δημόσιο λόγο) υποχωρεί ακόμα περισσότερο στην περίοδο της κρίσης. Με πρόσοχη την αντιμετώπισή της οι θεσμικές αλλαγές στον τομέα της ισότητας θεωρούνται όλο και περισσότερο «πολυτέλεια» και παραμένουν στο βάθος της κυβερνητικής ατζέντας. Παράλληλα οι βασικές ομάδες πίεσης (οι γυναικείες οργανώσεις) υποστέλλουν τη δυναμικότητά τους δεδομένου ότι αποτελούνται από γυναίκες (συνήθως εθελόντριες) που πλήττονται και αυτές δυσανάλογα από τη κρίση.

γ. στο πεδίο της εφαρμογής των πολιτικών η δημόσια διοίκηση δεν φαίνεται να έχει ενστερνισθεί τον νέο τρόπο εργασίας και τα νέα πεδία δράσης που εισήγαγε η ευρωπαϊκή πολιτική. Η δημόσια διοίκηση προσιάθνησε μάλλον να αναχαιτίσει τις πιέσεις της Ε.Ε. υιοθετώντας περισσότερο ρητορικά παρά ουσιαστικά ορισμένους στόχους ισότητας των φύλων ως αναγκαίο κακό για την ολοκλήρωση των έργων των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης. Οι αντιστάσεις της δημόσιας διοίκησης ενδυναμώνονται στο κλίμα ανασφάλειας που δημιουργούν οι δυσοίωνες προοπτικές της απασχόλησης στο δημόσιο. Ο προσανατολισμός της στην επιδοματική πολιτική παρά στην παροχή (καθολικών) υπηρεσιών σε όλους τους πολίτες αποτελεί ένα επιπρόσθετο παράγοντα αυτής της «δυσκολίας».

Με άλλα λόγια, η οικονομική κρίση έφερε στο φως την επισφαλή θέση της πολιτικής ισότητας των φύλων στην Ελλάδα, θέση που δεν είχε συνειδητοποιηθεί την περίοδο της οικονομικής ανάπτυξης και συρροής των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων. Οι κινητήριες δυνάμεις για τις όποιες κατακτήσεις, θεσμικές ρυθμίσεις ή θετικές δράσεις υπέρ των γυναικών οφείλονται περισσότερο στις πιέσεις του γυναικείου κινήματος και της Ε.Ε. και λιγότερο στην πολιτική βούληση των κυβερνώντων. Φάνηκε ότι ελάχιστα θετικά βήματα προήλθαν από το πολιτικό σύστημα, παρά τις ρητές διακηρύξεις των εκλογι-

κών προγραμμάτων και των επίπονων προσπάθειών των ομάδων γυναικών στα περισσότερα πολιτικά κόμματα. Η ισότητα των φύλων δεν αποτέλεσε ποτέ πολιτική προτεραιότητα ούτε με τη μορφή των θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών (με εξαίρεση τις ποσοτώσεις στην πολιτική) ούτε με τη μορφή της ένταξής της σε όλες τις δημόσιες παρεμβάσεις. Παρέμεινε περισσότερο ρητορικός στόχος για άμεσα εκλογικά οφέλη με αποτέλεσμα οι σχετικές πολιτικές να αναπτυχθούν αποσπασματικά και ανάλογα με τον βαθμό που υπήρξε κινητοποίηση των γυναικείων οργανώσεων ή επιτακτικές προδιαγραφές για την απορρόφηση των κοινοτικών κονδυλίων.

Η πολιτική ισότητας των φύλων είναι εύθραυστη πολιτικά και δύσκολη ή ακόμα και ανεπιθύμητη διοικητικά, αφού δεν κατόρθωσε να «νομιμοποιηθεί» ως προτεραιότητα στο κυβερνητικό πρόγραμμα ούτε να ενταχθεί στον τρόπο εργασίας της δημόσιας διοίκησης ως στοιχείο που διαπερνά όλους τους στόχους της δημόσιας δράσης. Σήμερα στην Ελλάδα η πολιτική αυτή βρίσκεται εγκλωβισμένη ανάμεσα στη υποτονική πολιτική βούληση και στη δυσκολία της δημόσιας διοίκησης να ενσωματώσει πρακτικές που υπαγόρευε η αναγνώριση της έμφυλης ανισότητας ως πρόβλημα δημόσιας πολιτικής.

Κατά την οικονομική και κοινωνική κρίση, όπου οι αποστάσεις ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες ως προς την πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά (εργασία, χρόνος, ιδιοκτησία κ.λπ.) όχι μόνον διατηρούνται αλλά αυξάνονται, η εύθραυστη θέση της πολιτικής ισότητας είναι επικίνδυνη για τη κοινωνική συνοχή. Ως εκ τούτου θα έπρεπε να ενταθούν οι δημόσιες παρεμβάσεις ώστε να αντιμετωπισθούν τα αυξημένα βάρη των γυναικών, αλλά και οι ιδεολογικοί κίνδυνοι που προκαλούνται στα θέματα φύλου.

Η οικονομική συγκυρία νομιμοποιεί απολύτως την πολιτική ισότητας των φύλων, η οποία θα μπορούσε να συμβάλει στη διέξοδο από την κρίση συνδυάζοντας στόχους τόσο οικονομικούς (προωθεί την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας) όσο και κοινωνικούς (παρέχει υποστηρικτικές υπηρεσίες σε γυναίκες που πλήττονται περισσότερο από την κρίση). Όμως με πρόσημα τη διοικητική μεταρρύθμιση για τη μείωση των δαπανών του δημοσίου τομέα, άνοιξε ένα παράθυρο για να εκδηλωθούν τα σεξιστικά στοιχεία της δημόσιας σφαίρας και της πολιτικής ζωής. Στην τρέχουσα περίοδο φαίνεται ότι μόνον η άμεση ένταξη της πολιτικής ισότητας στην κεντρική κυβερνητική ατζέντα και η έμπρακτη έκφραση της πολιτικής βούλησης από το πολιτικό σύστημα για την αναγκαιότητά της κατά τη διέξοδο από τη κρίση θα μπορούσαν να διασώσουν τη δημόσια δράση στον τομέα της ισότητας των φύλων από τη συρρίκνωση και την υποβάθμιση.

Γενικότερα η οικονομική κρίση χρησιμοποιείται ως πρόσχημα για σημειωθεί οπισθοχώρηση σε τομείς και πεδία πολιτικής που δεν έχουν άμεση σχέση με αυτή, αλλά εντάσσονται στο πλαίσιο μιας στροφής προς τον νεοσυντηρητισμό ο οποίος φυσικά ευνοείται από την κρίση. Οι πολιτικές ισότητας των φύλων, κατά των διακρίσεων, για την υπεράσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, υπέρ των δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων και οι πολιτικές κατά του ρατσισμού και της ξενοφοβίας είναι μερικά πεδία-«εύκολα» θύματα της κρίσης. Κινηματικής προέλευσης και έντονου ιδεολογικού περιεχομένου οι πολιτικές αυτές αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη σε συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης και σήμερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης έχουν υποβαθμισθεί αισθητά στην πολιτική ατζέντα, στις προτεραιότητες χρηματοδότησης και στη λίστα των κοινωνικών αξιών. Πόσοι δεν λοιδόρησαν τον Francois Hollande για την ψήφιση του νόμου για τον γάμο των ομοφυλόφιλων ισχυριζόμενοι ότι η προτεραιότητα θα έπρεπε να είναι να περισωθούν οι συντάξεις (γιατί πρόκειται για ανταγωνιστικό στόχο είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί, δεδομένου ότι ο γάμος των ομοφυλόφιλων δεν επιφέρει δημοσιονομικό κόστος). Στην περίπτωση μάλιστα της ισότητας των φύλων όχι μόνον δεν προκαλείται πρόσθετο κόστος, αλλά αντίθετα δημιουργείται οικονομικό όφελος λόγω του αναπτυξιακού χαρακτήρα της αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας.

ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΙΜΕΣ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΥ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ

Δήμητρα Σαμίου*

Το άρθρο αναφέρεται στις διαφορετικές σημασιοδοτήσεις του όρου «κρίση» και ειδικότερα στο πώς αυτές σχετίζονται με τον φεμινισμό, ιδωμένο ως κριτική θεώρηση των έμφυλων εξουσιαστικών σχέσεων και κυρίως ως κοινωνικό κίνημα. Ιδιαίτερα εξετάζονται οι παράγοντες που επέφεραν εσωτερική κρίση και ύφεση στο φεμινιστικό κύμα των τελευταίων δεκαετιών, το οποίο παρά την πληθώρα θεωρητικών αναλύσεων αδυνατεί να τις αξιοποιήσει στο επίπεδο της συλλογικής δράσης.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αναμφισβήτητη η πρόσφατη (μετά το 2008-2009) αποτυχία του ισχύοντος οικονομικού συστήματος καθώς και η ανέχεια και η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης μεγάλου μέρους του πληθυσμού, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, ως αποτέλεσμα των συγκεκριμένων δημοσιονομικών πολιτικών που εφαρμόστηκαν, έχουν κάνει έτοιμο ώστε ο όρος «κρίση» να έχει εν τέλει ταυτιστεί απόλυτα με τη συγκεκριμένη οικονομική συγκυρία και την πολλαπλά αμφισβητούμενη και επιβεβλημένη εκ των άνω λιτότητα. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η τρέχουσα οικονομική δυσπραγία –η μεγαλύτερη που έχει καταγραφεί μεταπολεμικά¹ έχει βαθύτατα αρνητικές επιπτώσεις σε όλους σχεδόν τους τομείς, συμπεριλαμβανομένων των έμφυλων σχέσεων (στην εργασία, στην

* Η Δήμητρα Σαμίου είναι ιστορικός, διδάκτωρ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το κείμενο αυτό οφείλει πολλά στις παρατηρήσεις των Μαρίνας Μειδάνη, Έφης Αβδελά και Μάρως Παντελίδου Μαλούτα τις οποίες η συγγραφέας ευχαριστεί.

1. Βλ. ενδεικτικά Μ. Ματοαγγάνης, «Το κοινωνικό δίχτυ ασφαλείας αντιμετώπιζε με τη φτώχεια στην Ελλάδα της κρίσης», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 120, 2013, σ. 47· Α. Ιωαννίδης, «Η επίπτωση της οικονομικής κρίσης στην ελληνική αγορά εργασίας: μία γενική εκτίμηση», *στο ίδιο*, σ. 54.

οικογένεια και αλλού), όπως δείχνουν πρόσφατες μελέτες.²

Η μονοπόληση αυτή μας κάνει όμως να ξεχνάμε ότι στην ελληνική γλώσσα ο όρος «κρίση» έχει (ετυμολογικά και κοινωνιολογικά) και άλλες σημασιοδοτήσεις. «Κρίση» σημαίνει πρωτίστως την «κακή λειτουργία»³ ή την παροξυσμική φάση μιας υποκείμενης διαταραχής ή ενός προβλήματος.⁴ Άλλες φορές ο όρος σημαίνει «επιλογή» και «εκλογή», ακόμη τη «φιλονικία», την «έκβαση» και την «απόφαση».⁵ Όλα αυτά οδηγούν στις σκέψεις: α) ότι οι κρίσεις εκφράζουν σοβαρά κοινωνικά ζητήματα που έχουν μείνει άλυτα επί καιρό· β) ότι έχουν πολυποικίλες εκφάνσεις και αποτελέσματα· και γ) ότι εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία από την ίδια την εκδήλωση της κρίσης είναι η έγκαιρη αντίδραση απέναντι στα ανεπίλυτα ζητήματα καθώς και το είδος των επιλογών που θα γίνουν αλλά και των διαδικασιών που θα ακολουθηθούν για την από-κρίση και την ανταπό-κρίση σε αυτά προς όφελος των πλειοψηφιών και όχι των λίγων.

Έχοντας επομένως υπόψη τις πιο πάνω πολλαπλές σημασιοδοτήσεις του όρου θα προσπαθήσουμε να τις συσχετίσουμε με τα ζητήματα του φύλου, κυρίως δε με τις φεμινιστικές διεκδικήσεις και την αγωνιστική πορεία τους.

2. ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

Ξεκινώντας από την απαρχή του σύγχρονου κόσμου δεν μπορούμε παρά να διαπιστώσουμε πως η ιστορική πορεία του φεμινισμού (ακόμη και τότε που δεν είχε αυτή την ονομασία, αλλά οριζόταν ως «γυναικείο κίνημα» ή ως «αγώνας για τα δικαιώματα των γυναικών»)⁶ έχει συνυφανθεί με τις ποικίλες, μεγαλύτερες ή μικρότερες κοινωνικές κρίσεις, οριομένες από τις οποίες κατέ-

2. Για τις οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης στον γυναικείο πληθυσμό, βλ. Ε. Αβδελά, «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 115, 2011, σ. 17-26· Μ. Karamessini - J. Rubery (επιμ.), *Women and Austerity. The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*, Routledge, Λονδίνο-Ν. Υόρκη 2013.

3. Βλ. λήμμα «κρίση», στο Γ. Μπαμπινιώτης, *Μικρό λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2006, σ. 463.

4. Βλ. λήμμα «κρίσις», στο Ι. Σταματάκος, *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, Φοινίς, Αθήνα 1972, σ. 551.

5. Στο ίδιο.

6. Για μια ιστορική παρουσίαση της χρήσης του όρου «φεμινισμός», βλ. Α. Ψαρρά, «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», *Δίπλη*, τχ. 6, 1993, σ. 31-54.

λπξαν σε μεγάλες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές ανατροπές. Ο φεμινισμός ή καλύτερα οι φεμινισμοί υπήρξαν αναμφίβολα γέννημα-θρέμμα ιστορικών στιγμών της νεωτερικότητας, κατά τις οποίες λάμβαναν χώρα βαρυσήμαντες ρήξεις με προγενέστερα συστήματα και δομές, αρχής γενομένης από την κατάλυση του παλαιού καθεστώτος. Τέτοιες κρίσιμες ιστορικές συγκυρίες υπήρξαν οπωσδήποτε η Γαλλική Επανάσταση, οι αγώνες για την κατάργηση της δουλείας, οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 1848, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, οι κοινωνικές εξεγέρσεις της δεκαετίας του 1960-1970 στις ΗΠΑ και τη Δυτική Ευρώπη, η κατάρρευση των πρώην ανατολικών κομμουνιστικών καθεστώτων μετά το 1989 κ.ά. Ήταν επομένως εν μέσω κοσμογονικών ανατρεπτικών στιγμών και κρίσιμων κοινωνικών αλλαγών που πρωτοδιατυπώθηκαν, αλλά και συνέχισαν να διατυπώνονται έκτοτε αν και με διαφορετικούς όρους, τα φεμινιστικά αιτήματα, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι κάθε μία κοινωνική έκρηξη έχει αναγκαστικά και απαραίτητα ως επακόλουθό της την εμφάνιση συγκροτημένων διεκδικήσεων ή μιας μορφής αγώνα για την εξάλειψη της κοινωνικής κατωτερότητας των γυναικών. Αυτή η διαπίστωση υποδηλώνει όμως ότι ιστορικά οι γυναίκες κατάφεραν ευχερέστερα να κινητοποιηθούν και να συγκροτηθούν ως συλλογικό υποκείμενο της εμπρόθετης δράσης μέσα από μια διαδικασία αντιπαραβολής των δικών τους αιτημάτων σε εκείνα κάποιων άλλων κοινωνικών κατηγοριών ή συλλογικοτήτων που –καθόλου τυχαία– δραστηριοποιούνταν σε παράλληλο τόπο και χρόνο απέναντι σε εξουσιαστικές δομές. Η φεμινιστική κριτική ήρθε να κρίνει και να κατακρίνει με τη σειρά της τόσο τον πατριαρχικό-σεξιστικό χαρακτήρα των ίδιων αυτών δομών όσο και εκείνους που τις αντιμεύχονταν, δείχνοντας πώς η απαξίωση και η περιθωριοποίηση των γυναικών υπέβασκε σε κάθε κοινωνική και πολιτική σχέση.

Κατά συνέπεια, αν ο όρος «κρίση» σηματοδοτεί τη διαταραχή της κανονικότητας στη λειτουργία ενός συστήματος και αν σημαίνει επίσης την ανατροπή αρκετών από τις προγενέστερες συνθήκες, οι οποίες έμοιαζαν ορθές και αυτονόητες, τότε ο φεμινισμός μπορεί ασφαλώς να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα των κρίσεων νομιμοποίησης του συστήματος έμφυλων σχέσεων. Η απόρριψη των ανδροκρατικών θεσμών και η εκστρατεία για την αμφισβήτηση της γυναικείας κοινωνικής κατωτερότητας μετατράπηκε σε συστηματικό αγώνα για την ανατροπή των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας, εκφράζοντας δημόσια την κρίση που βίωναν οι γυναίκες υπό καθεστώσ ανελευθερίας και αδυναμίας να διαχειριστούν αυτόνομα την ύπαρξή τους. Τίθεται όμως το ερώτημα: είναι οι εξεγέρσεις και τα κοινωνικά κινήματα αναγκαστικά επακό-

λουθα κάθε κοινωνικής κρίσης; Η απάντηση του γνωστού κοινωνιολόγου Alberto Melucci είναι ότι «ένα κοινωνικό κίνημα δεν είναι απάντηση σε μια κρίση, αλλά έκφραση μιας σύγκρουσης».⁷

Αναμφίβολα η μελέτη των ιστορικών φαινομένων μάς δείχνει ότι μια οποιαδήποτε κρίση από μόνη της δεν παράγει κοινωνικά κινήματα ούτε τα κοινωνικά κινήματα εμφανίζονται σε περιόδους κρίσεων και μόνο. Παρ' όλα αυτά, είναι αδύνατο να δημιουργηθεί ένα κοινωνικό κίνημα, αν δεν προϋπάρχει κάποιο οξύ κοινωνικό ζήτημα που δημιουργεί ένταση εξαιτίας της μη επίλυσής του. Και βέβαια η σχέση μεταξύ μιας (υφέρπουσας ή έκδηλης) κοινωνικής κρίσης και της εμφάνισης ενός κοινωνικού κινήματος δεν είναι μηχανιστική αλλά δυναμική και αφορά πλήθος παραγόντων ανάλογα με τις περιστάσεις, τις προθέσεις και τις διαθεσιμότητες.⁸ Εφόσον δε το ξέσπασμα μιας κοινωνικής κρίσης δύσκολα μπορεί να προβλεφθεί, πολύ περισσότερο δεν μπορεί να προβλεφθεί το πώς και το πότε θα δημιουργηθεί ένα κοινωνικό κίνημα ούτε και το ποια μορφή θα πάρει.

Αλλά εδώ το ζήτημα τίθεται και αντιστρόφως: υπάρχουν περιπτώσεις όπου ενώ κάποιες συλλογικότητες εξεγείρονται απέναντι σε ένα υφιστάμενο άνισο καθεστώς που τις θίγει, η πλειοψηφία όσων θίγονται συνεχίζουν να υποστηρίζουν ή έστω να συντηρούν το καθεστώς αυτό. Υπάρχει άραγε τρόπος να μετρηθούν τα όρια της αποδοχής ενός κρατούντος συστήματος από εκείνες τις κοινωνικές κατηγορίες που μειονεκτούν και που θα έπρεπε να επιδιώκουν την κατάργησή του; Με άλλα λόγια γιατί τα υποκείμενα της καταπίεσης δεν εξεγείρονται απέναντι στην καταπίεσή τους, αλλά αντίθετα είτε υπομένουν είτε συναινούν πλήρως σε αυτή, μάλιστα αναπαράγοντάς την ως έναν βαθμό στο μέτρο των δυνατοτήτων που το ίδιο το σύστημα τους παρέχει; Ή, πιο καθαρά, σε ποιον βαθμό πρόκειται για μια ανέφικτη διαδικασία και σε ποιον βαθμό η καθήλωση στις δοσμένες συνθήκες υποδηλώνει έναν ενδόμυχο φόβο μπροστά στο άγνωστο που θα επέφερε μια κρίση αμφισβή-

7. Όπως αναφέρεται στο Μ. Ψημίτης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Διάδραση, Αθήνα 2011, σ. 150.

8. Για διαφορετικούς παράγοντες που επιδρούν στην εμφάνιση κοινωνικών κινήματων, βλ. D.J. Russell - M. Kuechler (επιμ.), *Challenging the Political Order. New Social and Political Movements in Western Democracies*, Polity Press, Cambridge-Οξφόρδη 1990· S. Tarrow, *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998· M. Giugni - D. McAdam - Ch. Tilly (επιμ.), *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη-Λονδίνο 1999· Ch. Tilly, *Κοινωνικά κινήματα, 1768-2004*, Σαββάλας, Αθήνα 2007· D. della Porta - M. Diani, *Κοινωνικά κινήματα. Μια εισαγωγή*, πρόλ.-επιμ. Σ. Ι. Σεφεριάδης, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Κριτική, Αθήνα 2010.

τησης; Η αλήθεια είναι ότι τα ερωτήματα αυτά δεν έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα τη φεμινιστική έρευνα, τουλάχιστον όχι στον ίδιο βαθμό με τον οποίο έχουν εξεταστεί άλλες θεματικές του φύλου.⁹

Στην αντίθετη κατεύθυνση, η δημόσια εκφρασμένη αμφισβήτηση και ρήξη με το σύστημα έμφυλων σχέσεων δημιουργεί αναστάτωση, δυσaréσκεια και αμηχανία σε ικανή μερίδα του ευρύτερου πληθυσμού, πρωτίστως δε σε εκείνους που (αισθάνονται ότι) χάνουν ορισμένα αγαθά, προνόμια και ευκαιρίες ή ακόμη και στοιχεία της παραδοσιακής τους ταυτότητας. Το γενικόλογο αυτό ερώτημα πρέπει όμως να συγκεκριμενοποιείται, εφόσον η διάσταση του φύλου έχει αποδειχτεί ότι είναι μία μεταξύ πολλών άλλων παραμέτρων που παράγουν διακρίσεις, καθιστώντας δυσδιάκριτες τις οριοθετήσεις των εξουσιαστικών σχέσεων. Έτσι το ερώτημα που πρέπει να τεθεί είναι: ποια άτομα ή έμφυλες κοινωνικές κατηγορίες χάνουν τι κάθε φορά, για να κερδίσουν τι ποια άτομα και ποιες κατηγορίες;¹⁰

Εκείνο δε που πρέπει εξίσου να τονιστεί είναι ότι οι ανατροπές που επέφεραν τα φεμινιστικά κινήματα στα κοινωνικά δεδομένα προκάλεσαν και συνεχίζουν να προκαλούν κρίσεις στην προσωπική ταυτότητα καθώς και στις διαπροσωπικές σχέσεις σε ευρύτατο φάσμα του πληθυσμού στον δυτικό πολιτισμό: τα άτομα χρειάστηκε/χρειάζονται να αναπροσαρμόζουν συμπεριφορές, αξίες και στάσεις ζωής, αμφισβητώντας τα επίσης μεταβαλλόμενα συντω χρόνω έμφυλα στερεότυπα και αλλάζοντας λίγα ή πολλά από εκείνα με τα οποία γαλουχήθηκαν. Η διαδικασία εξατομίκευσης που χαρακτηρίζει άλλωστε τον νεότερο δυτικό πολιτισμό έχει συμβάλει προς αυτή την κατεύθυνση, αν και οι αντιστάσεις απέναντι στην κατάρνηση των κυρίαρχων έμφυλων προτύπων παραμένουν ισχυρές, συνεχίζοντας να προκαλούν κραδασμούς και κρίσεις σε κοινωνικό και προσωπικό επίπεδο.¹¹

9. Οι απόψεις του γνωστού κοινωνιολόγου Π. Μπουρντιέ για τον τρόπο με τον οποίο επιδρά η συμβολική βία στη διατήρηση των εξουσιαστικών έμφυλων σχέσεων, δημοσιευμένες αρχικά ως άρθρο στο περιοδικό *Actes de la recherche en sciences sociales*, τχ. 84, 1990, σ. 2-31, προσφέρουν μια εμβριθή ανάλυση του φαινομένου τ' ταυτόχρονα όμως συνάντησαν σφοδρή κριτική, ώστε ο ίδιος αναγκάστηκε να προβεί σε επανεξέταση και επαναδιατύπωσή τους. Για την έκδοση της πρώτης εκδοχής στα ελληνικά, βλ. Π. Μπουρντιέ, *Η ανδρική κυριαρχία* (1η έκδ. Δελφίνι, Αθήνα 1994, 2η έκδ. Στάχυ, Αθήνα 1999): για την επαναδιατύπωση των απόψεών του, βλ. P. Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία*, Πατάκης, Αθήνα 2007.

10. Πρβλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, σ. 23.

11. Βλ. Fr. de Singly, «Η μεταβλητή θέση του φύλου στην προσωπική ταυτότητα», στο Μ. Maruani (επιμ.), *Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες. Τι γνωρίζουμε σήμερα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008,

3. ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ

Η διόλου ενιαία εξέλιξη της θεωρίας και της πράξης του φεμινισμού έχει δημιουργήσει ποικίλες τάσεις και ρεύματα στο εσωτερικό του –άλλοτε συναφή και άλλοτε εμφανώς αντικρουόμενα– που πολλαπλασιάστηκαν σε υπερβολικό βαθμό ειδικότερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, τόσο εξαιτίας των αλλαγών που επήλθαν στο νομοθετικό και στο οικονομικό status των γυναικών όσο και εξαιτίας των συνεχώς ανανεούμενων θεωρητικών επεξεργασιών για το φύλο. Οι διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις και οι αντίστοιχες διαφωνίες έχουν προκαλέσει επανειλημμένα και εξακολουθούν να προκαλούν βαθύτατες εσωτερικές κρίσεις στον συγκεκριμένο χώρο. Κατά συνέπεια, όπως σε όλα τα μεγάλης έκτασης κοινωνικά κινήματα, έτσι και στον φεμινισμό οι κρίσεις αποδεικνύονται σε μεγάλο βαθμό ενδημικές.

Μία από τις πτυχές των ενδοφεμινιστικών κρίσεων σχετίζεται με την αδυναμία συνέχισης της αγωνιστικής πορείας του συγκεκριμένου κινήματος. Είναι ιστορικά διαπιστωμένο ότι τα νεοεμφανιζόμενα φεμινιστικά κινήματα τείνουν να ανατρέπουν ριζικά τις προτεραιότητες ή τη φιλοσοφία των διεκδικήσεων που είχαν προβάλει οι παλαιότερες φεμινιστικές συλλογικότητες.¹² Κατ' επέκταση η διατήρηση των φεμινιστικών κινητοποιήσεων από μια ιστορική περίοδο σε μιαν άλλη δεν γίνεται με όρους κανονικότητας και συνέχειας, αλλά με όρους ρήξης και διαφωνιών, μεσούσης μιας κρίσης αναποτελεσματικότητας ή απονομιμοποίησης των προηγούμενων αγώνων. Με αυτήν την έννοια ο διαχωρισμός των φεμινιστικών κινήματων σε πρώτο, δεύτερο και τρίτο κύμα δεν αφορά μόνο τη διαφορετική χρονική στιγμή κατά την ο-

σ. 68-73· Κλ. Μπρέγκερ, «Ταυτότητα», στο Ντ. Βαΐου - Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *φυλο@ρευνα. Κείμενα θεωρίας του φύλου από τη Γερμανία*, μτφρ. Φ. Νώτη, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 107-133.

12. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, αυτό συνέβη στην Ιταλία και στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1970, όπου ορισμένες αυτόνομες και ριζοσπαστικές φεμινιστικές ομάδες προήλθαν μέσα από διαδικασίες αμφισβήτησης και σύγκρουσης με παλαιότερες γυναικείες οργανώσεις που επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους σε θεσμικά μόνο αιτήματα (για τις γυναίκες ως εργαζόμενες, συζύγους και μητέρες), χωρίς να αγγίζουν ζητήματα των διαπροσωπικών σχέσεων, της έμφυλης βίας και των βιασμών, της αυτόνομης έκφρασης της γυναικείας συνείδησης, της αντισύλληψης κ.ά. Για την Ιταλία, βλ. Υ. Ergas, «Le féminisme des années 1960-1980», στο G. Duby - M. Perrot - F. Thébaud (επιμ.), *Histoire des femmes en Occident*, Perrin, Παρίσι 2002, σ. 673· για την Ελλάδα, βλ. Ε. Παπαγαρουφάλη, «Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών. Ένα (δι-)ερευνητικό ταξίδι στο παρελθόν του ελληνικού γυναικείου κινήματος», *Δίνη*, τχ. 8, 1995-1996, σ. 15-29.

ποία εμφανίστηκαν, αλλά και την ιστορικότητά τους, δηλαδή στους τρόπους με τους οποίους οι φεμινιστικές συλλογικότητες αγωνίστηκαν και το είδος των αιτημάτων που προέβαλλαν στο πλαίσιο κάθε εποχής.¹³

Απόλυτα συνυφασμένη με τα προηγούμενα είναι και η επιστημονική διαφωνία που διατυπώνεται ως προς το αν πρέπει να συμπεριλαμβάνεται το τελευταίο φεμινιστικό κίνημα στον κατάλογο των «νέων κοινωνικών κινήματων» ως ένα από τα κοινωνικά κινήματα βάσης που δημιουργήθηκαν στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη από τη δεκαετία του 1960.¹⁴ Χωρίς να αμφισβητεί κανείς το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των συλλογικοτήτων που δραστηριοποιήθηκαν στο δεύτερο φεμινιστικό κύμα εντάσσονται στο ευρύτερο σύνολο εκείνων που συγκροτήθηκαν ως νέα κοινωνικά κινήματα, από την άλλη –όπως πιστεύουν οι ερευνήτριες Myra Marx Ferree και Carol McClurg Mueller– έτσι εκφρασμένη η αποτύπωση των φεμινιστικών κινήματων απαλείφει τον πλουραλισμό των φορέων τους και την πολυκύμαντη ιστορία τους, εφόσον αποδείχθηκε ότι έχουν υπάρξει μεταξύ των πιο σύνθετων αλλά και μακροβιότερων της νεωτερικότητας.¹⁵

Κατά συνέπεια αυτό που συσκοτίζει την ταξινομική πρόσληψη των φεμινιστικών κινήματων είναι ότι στην πραγματικότητα πολλές από τις παλαιότερες φεμινιστικές οργανώσεις συνεχίζουν να υπάρχουν παράλληλα με τις καινούριες, οι οποίες αναδιαπραγματεύονται τα ζητήματα του φύλου και

13. Το «πρώτο κύμα» περιλαμβάνει τις κινήσεις των γυναικών από τον 19ο αιώνα μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και αφορά την απόκτηση δικαιωμάτων και την ένταξη στους θεσμούς, στο πλαίσιο μιας «αναλογικής ισότητας»: το «δεύτερο κύμα» αναφέρεται στις κινήσεις των ετών 1960-1980 με τις οποίες αμφισβητήθηκαν οι τρόποι λειτουργίας όλων των πατριαρχικών αξιών και θεσμών (συμπεριλαμβανομένης της οικογένειας και της μη αμειβόμενης οικιακής εργασίας), ενώ ταυτόχρονα διευρύνθηκαν τα γυναικεία δικαιώματα με την κατοχύρωση της «αριθμητικής ισότητας»: ως «τρίτο φεμινιστικό κύμα» χαρακτηρίζεται εκείνο που αποσκοπεί στην «εξισωτική ανατροπή» των υφιστάμενων έμφυλων ταυτοτήτων και άνωθεν σχέσεων· ειδικά για τη μετά το 1960 περίοδο βλ. συνοπτικά Α. Αθανασίου, «Εισαγωγή. Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το “δεύτερο κύμα”», στο της ίδιας (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική πρακτική*, Νήσος, Αθήνα 2006, σ. 13-138· Δ. Κογκίδου - Φ. Πολίτης, «Η εννοιολόγηση του φύλου στη φεμινιστική σκέψη: από το δίπολο βιολογικό-κοινωνικό φύλο στην απαρχή του τρίτου φεμινιστικού κύματος», προλογικό σημείωμα στο R.W. Connell, *Το κοινωνικό φύλο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 1-29.

14. Βλ. ενδεικτικά, N. Crossley, *Making Sense of Social Movements*, Open University Press, Buckingham-Φιλαδέλφεια 2002, σ. 149-167, κεφ. «New Social Movements».

15. M. Marx Ferree - C. McClurg Mueller, «Feminism and the women's movement: A global perspective», στο D.A. Snow - S.A. Soule - H. Kriesi (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell, Malden-Οξφόρδη 2005, σ. 576-584.

αναδιαμορφώνουν ριζικά το τοπίο των διεκδικήσεων. Αλλά το περίεργο είναι ότι ενώ ο φεμινισμός έχει μακρά ιστορία, οι εκάστοτε δυναμικές φάσεις εξέγερσης (αυτο)παρουσιάζονται ως καινοφανείς.¹⁶ Οι νεοεμφανιζόμενες ομάδες όχι μόνο διεκδικούν τα αιτήματά τους με διαφορετικούς τρόπους και ρητορικές, αλλά ταυτόχρονα λησμονούν αντίστοιχες προσπάθειες που είχαν λάβει χώρα στο παρελθόν. Αυτή η αμνημοσύνη εκφράζει ασφαλώς τη γενικότερη υποτίμηση και περιθωριοποίηση του φεμινισμού ως παράγοντα κοινωνικοπολιτικής αλλαγής στη συνείδηση μιας ολόκληρης κοινωνίας και συνιστά ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου αγώνα. Συνοπτικά στη μέχρι σήμερα ιστορική διαδρομή μοιάζει να διαμορφώνεται το εξής σχήμα: τα φεμινιστικά κινήματα γεννιούνται με αργούς ρυθμούς και μαζικοποιούνται δύσκολα, αλλά στη συνέχεια δυναμώνουν και κερδίζουν έδαφος, ενώ μετά από ορισμένες κατακτήσεις ή παραχωρήσεις από τους θεσμικούς φορείς οπισθοχωρούν και χάνονται, για να αναγεννηθούν ξανά ως «άλλα», μέσα σε διαφορετικές συγκυρίες και μετατοπίσεις κοινωνικών δεδομένων και πολιτικών ιεραρχήσεων.¹⁷

Όπως συμβαίνει με όλα τα μεγάλης εμβέλειας κοινωνικά ή πολιτικά κινήματα, στα μεσοδιαστήματα των διεκδικήσεων οι φεμινιστικές ιδέες και αιτήματα δεν έμειναν βεβαίως αναπάντητα. Αντίθετα προκάλεσαν οξύτατες αντιδράσεις και αντικινήματα¹⁸ που υποστήριζαν εκ διαμέτρου αντίθετες θέσεις, προβάλλοντας συντηρητικά ή αντιδραστικά προτάγματα με στόχο να ακυρώσουν τα κεκτημένα ή τις επικείμενες επιτυχίες των φεμινιστριών: στη Μ. Βρετανία και στις ΗΠΑ για παράδειγμα η εκστρατεία ενάντια στη διεκδίκηση της ισοπολιτείας από τις γυναίκες οξύνθηκε τόσο, ώστε είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση ανδρικών οργανώσεων που αντιπολιτεύονταν συστηματικά και

16. Ενδεικτικό του φαινομένου είναι ότι τον Οκτώβριο του 1970 εκδόθηκε στη Γαλλία το ειδικό τεύχος (54-55) του περιοδικού *Partisans*, με τον εύγλωττο τίτλο «*Libération des femmes, année zéro*» («Απελευθέρωση των γυναικών, έτος μηδέν»). Το ίδιο συνέβη και στην Ελλάδα· βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπος με τον εκουγχρονισμό των θεσμών», στο της ίδιας, *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2000, σ. 294.

17. Πρβλ. Σ. Αλεξάντερ, «Γυναίκες, τάξη και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830-1840. Ορισμένες σκέψεις για τη συγγραφή μιας φεμινιστικής ιστορίας», στο Ε. Αβδελά - Α. Φαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 237.

18. «Ένα “αντικίνημα” είναι ένα κίνημα το οποίο προβάλλει, την ίδια περίοδο, αντιθετικά αιτήματα προς ένα αρχικό κίνημα» βλ. D.S. Meyer - S. Staggengborg, «Movements, Counter-movements and the Structure of Political Opportunity», *The American Journal of Sociology*, τχ. 101/6, 1996, σ. 1631.

με ένταση τη χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες.¹⁹

Το σοβαρότερο πάντως αντικίνημα απέναντι στην αναβάθμιση του δημόσιου ρόλου των γυναικών στη διάρκεια του 20ού αιώνα υπήρξε η επικράτηση του φασιστικού και ναζιστικού φαινομένου που στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ανέστρεψε την πορεία των γυναικών της Ευρώπης προς την απόκτηση μεγαλύτερης προσωπικής ελευθερίας και ίσων δικαιωμάτων, προκαλώντας ανάσχεση των προηγηθεισών αλλαγών και διαφοροποίηση του κράτους δικαίου ως προς το φύλο. Και δεν είναι οπωσδήποτε τυχαίο ότι ένα αντίστοιχο φαινόμενο έχει κάνει σήμερα ορατή την επέλασή του, μεσοούσης της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, μέσα από τα ακροδεξιά κόμματα, εμφανέστερα στην Ελλάδα από αλλού, όπως δείχνει και η περίπτωση του νεοναζιστικού (ρατσιστικού και σεξιστικού ταυτόχρονα) κόμματος της Χρυσής Αυγής και η απήχησή του σε ευρύτερες ομάδες του πληθυσμού.²⁰

Οι αντιστάσεις δεν είναι όμως πάντα εξίσου σφοδρές ή άμεσα εκφρασμένες στο πολιτειακό και κομματικό επίπεδο. Στις μέρες μας παρατηρείται μια γενικότερη κρίση λήθης σχετικά με τον φεμινισμό και την ιστορική του σημασία στον δημόσιο λόγο (στα ΜΜΕ κ.α.). Απουσία ενδιαφέροντος για το φεμινιστικό γίγνεσθαι παρατηρείται επίσης σε επιστημονικό επίπεδο: οι αναφορές στα φεμινιστικά κινήματα έχουν ελαχιστοποιηθεί και αποτελούν πλέον ισχνότατο τμήμα των εν γένει μελετών για το φύλο. Ενώ δηλαδή η κριτική επιστημονική παραγωγή των τελευταίων δεκαετιών αυξήθηκε αριθμητικά και εμπλουτίστηκε θεματικά, αναδεικνύοντας πολλές –ακόμη και δυσδιάκριτες πτυχές– του (κοινωνικού) φύλου (gender), ο φεμινισμός τείνει να αποσυρθεί από την ατζέντα των θεμάτων που εγείρουν το ενδιαφέρον των επιστημόνων. Και όμως οι φεμινιστικές ιδέες και οι αντίστοιχοι αγώνες ήταν εκείνοι που αποτέλεσαν τις εναρκτήριες θεματικές των σχετικών σπουδών τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη (εξίσου και στην Ελλάδα), διότι μέσα από αυτές προσπαθούσε η κριτική φεμινιστική θεώρηση να εξετάσει το συλλογικό γυναικείο παρελθόν και τις εξουσιαστικές έμφυλες σχέσεις.²¹

19. Βλ. E.F. Hurwitz, «The International Sisterhood», στο R. Bridenthal - Cl. Koonz - S. Stuard (επιμ.), *Becoming Visible. Women in European History*, Houghton Mifflin, Βοστώνη-Λονδίνο 1977, σ. 334· S. Kingsley Kent, *Sex and Suffrage in Britain, 1860-1914*, Princeton University Press, Princeton 1987, σ. 55.

20. Για την επανάκαμψη ενός σεξιστικού και ρατσιστικού λόγου στην Ελλάδα της οικονομικής-κοινωνικής κρίσης της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα, βλ. Ε. Αβδελά - Α. Φαρρά, «Απόκρυφες πτυχές της μελανής ψήφου», *Η Αυγή*, «Ενθέματα», 1.7.2012· αναδημοσιεύεται στα *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 117, 2012, σ. 4-5.

21. Η Τζούντιθ Μπένετ παρατηρούσε ήδη το 1989 ότι στις αμερικανικές σπουδές υπήρχε

4. Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

«Πιστεύω ότι για πολλές από εμάς ο φεμινισμός
περνά μια περίοδο θλίψης, ίσως κιόλας μια περίοδο ήπιας»
Judith Butler²²

Αν ο φεμινισμός συνιστά μια μακρόβια κριτική θεώρηση του πατριαρχικού συστήματος έμφυλων σχέσεων και μια εκστρατεία για την ανατροπή του, οι στιγμές κατά τις οποίες αναπτύχθηκαν συντονισμένες φεμινιστικές κινητοποιήσεις που μπορούν να χαρακτηριστούν «κίνημα» είναι συγκεκριμένες, εφόσον από μόνη της η διατύπωση θέσεων και η ύπαρξη συλλογικότητας δεν επαρκούν για τον σκοπό αυτόν. Σύμφωνα με τον Charles Tilly, για να αναπτυχθεί ένα κοινωνικό κίνημα πρέπει να υπάρχει ταυτόχρονη παρουσία τριών δυναμικών στοιχείων: α) «μια επίμονη οργανωμένη δημόσια προσπάθεια διατύπωσης συλλογικών διεκδικήσεων έναντι κατεστημένων αρχών-στόχων»·²³ β) «μια σειρά πρωτοβουλιών για τη διατύπωση αιτημάτων»·²⁴ και γ) «συντονισμένες δημόσιες παραστάσεις αξιολύπησης, ενότιπας, πολυαριθμού και δέσμευσης των συμμετεχόντων για λογαριασμό τους ή/και απέναντι στους υποστηρικτές τους».²⁵

Τα τρία αυτά στοιχεία του «πολιτικού συμπλέγματος»²⁶ που ονομάζεται κοινωνικό κίνημα (δηλαδή οι στόχοι και τα αιτήματα, οι μορφές αγώνα, η μαζικότητα και η ένταση της διεκδίκησης) δεν είναι πάντα εύκολο να συνυπάρχουν. Με αυτή την έννοια τα κινήματα είναι εξ ορισμού εφήμερα: είναι «αστάθμητα, εμφανίζονται παροδικά και σε αυτό διαφέρουν από τους θεσμούς», σημειώνει η αμερικανίδα κοινωνιολόγος Roberta Garner.²⁷ Με πιο οξύ τρόπο διατυπώνει τη σχετική άποψη ο γάλλος κοινωνιολόγος Alain Tourain, ο οποίος υποστηρίζει πως «[ό]λα τα κοινωνικά κινήματα δεν έχουν

η τάση αποσύνδεσής τους από τις ρητές φεμινιστικές οπτικές, κάτι που κατά τη γνώμη της δεν θα μπορούσε να μείνει χωρίς επιπτώσεις, γιατί: «ό,τι αποσιωπάται αμέσως συσκοτίζεται και ό,τι συσκοτίζεται αργά ή γρήγορα λησμονείται»· βλ. Τζ. Μ. Μπένετ, «Φεμινισμός και ιστορία», στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες*, ό.π., σ. 373-410.

22. J. Butler, *Undoing Gender*, Routledge, Ν. Υόρκη-Λονδίνο 2004.

23. Ch. Tilly, *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004*, ό.π., σ. 20.

24. Στο ίδιο, σ. 29.

25. Στο ίδιο, σ. 21.

26. Η έκφραση ανήκει στον Tilly· στο ίδιο, σ. 29.

27. R. Garner, *Contemporary Movements and Ideologies*, McGraw-Hill, Ν. Υόρκη-Τορόντο 1996, σ. 12. Βλ. και Ν. Crossley, *Making Sense of Social Movements*, ό.π., σ. 4-5.

την ίδια ιστορία, αλλά όλα γεννιούνται και πεθαίνουν». ²⁸ Η αναγνώριση όμως του πότε ακριβώς συμβαίνει αυτή η γέννηση ή η διολίσθηση προς τον θάνατο, ο οποίος ωστόσο δεν απαγορεύει μια μεταγενέστερη αναγέννηση, κάθε άλλο παρά εύκολη είναι.

Για να διερευνήσουμε τις πιο πάνω θέσεις –τις οποίες ίσως δεν συμπεριφέρονται όλες όσες συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις του δεύτερου φεμινιστικού κύματος ούτε όλοι όσοι μελετούν την εξέλιξή του–, αλλά και για να κατανοήσουμε αυτό που στην τρέχουσα βιβλιογραφία ονομάζεται «κρίση του φεμινιστικού κινήματος», θα σταθούμε σε επιμέρους στοιχεία του ζητήματος. Και ετούτα αφορούν τα ατομικά και συλλογικά υποκείμενα της φεμινιστικής δράσης, το κράτος καθώς και τη γενικότερη πρόσληψη των έμφυλων ζητημάτων από την κοινωνία των πολιτών.

Ξεκινώντας από το έμψυχο υλικό πρέπει να τονιστεί ότι τα υποκείμενα της εμπρόθετης δράσης που δραστηριοποιούνται στα κοινωνικά κινήματα λειτουργούν με οράματα και εναλλακτικές ιδέες, τις οποίες δεν έχουν τη δυνατότητα να προωθήσουν μέσα από τις θεσμοθετημένες πολιτικές διαδικασίες. Η συγκεκριμένη δράση τους είναι αποτέλεσμα της ελεύθερης και εθελοντικής δέσμευσής τους, που είναι ανεξάρτητη από τον τρόπο βιοπορισμού τους. Με αυτήν την έννοια οι δεσμοί των υποκειμένων προς το κίνημα είναι κατεξοχήν διανοητικοί-πθικοί-συναισθηματικοί, δεσμοί ελεύθερης βούλησης χωρίς συμβάσεις και καταναγκασμούς. Ιδιαίτερη σημασία έχει αν και πόσο εκπληρώνονται τα οράματα των πρωταγωνιστ(ρι)ών· η απογοήτευση εγκυμονείται και δεν αργεί να έρθει. Έτσι αντιστρέφοντας το γνωστό σύνθημα του δεύτερου φεμινιστικού κύματος «το προσωπικό είναι πολιτικό», ο κοινωνιολόγος Sidney Tarrow αναλύοντας την απογοήτευση των υποκειμένων της κινηματικής δράσης μιλάει για το πώς το πολιτικό γίνεται εν τέλει προσωπικό. ²⁹ Ο ίδιος διαπιστώνει ότι η σχετικά γρήγορη αποστράτευση από το κίνημα καθώς και η πιθανή αλλαγή πλεύσης των υποκειμένων προς άλλες

28. Βλ. Al. Touraine, *La voix et le regard*, Seuil, Παρίσι 1978, σ. 131.

29. Ο Tarrow αναφέρει ότι η απογοήτευση συμβαίνει όταν οι ακτιβιστές/ριες βλέπουν ότι ο αγώνας τους κλίνει προς άλλες κατευθύνσεις από αυτές που είχαν οραματιστεί, όταν αποξενώνονται από τα υπόλοιπα άτομα της ομάδας ή όταν συγκρούονται, όταν αρχίζουν να διαπνέονται από σκεπτικισμό για τους στόχους του κινήματος ή όταν αισθάνονται ότι διακυβεύονται πολύ περισσότερα απ' όσα είχαν φανταστεί. Υπάρχει πάντα ένα προσωπικό κόστος για όλους/ες όσους/όσες συμμετέχουν σε μια συλλογική προσπάθεια, που μπορεί να οδηγήσει στην ιδιότητα και την εωστροφή· βλ. S. Tarrow, *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, σ. 164-165.

δημόσιες παρεμβάσεις χαρακτηρίζει γενικότερα τα άτομα που συμμετείχαν στα κινήματα των δεκαετιών 1960-1980.³⁰

Με αντίστοιχο τρόπο το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα άρχισε να φθίρειτα εκ των ένδον εξαιτίας μιας ιδεολογικής και ψυχικής κάμψης και της συνακόλουθης αποστράτευσης από την κοινή προσπάθεια αρκετών φεμινιστριών. Η απογοήτευση δεν περιορίστηκε μόνο στην αίσθηση του ατελέσφορου για ορισμένα άλυτα ζητήματα, αλλά σχετίστηκε μεταξύ άλλων με τη δυσκολία συνεννόησης και επικοινωνίας μεταξύ ατόμων και των ομάδων τους.³¹ Ταυτόχρονα ορισμένες μορφές οργάνωσης που χαρακτήρισαν τον φεμινισμό του δεύτερου κύματος (π.χ. ομάδες αυτογνωσίας, ομάδες αυτοεξέτασης γυναικών κ.λπ.) θεωρήθηκαν από ένα σημείο και έπειτα ότι είχαν εκπληρώσει τον στόχο τους και άρα κρίθηκαν ξεπερασμένες. Ένας κύκλος προσπαθειών τερματίστηκε μετά από 15-20 χρόνια και αυτός σχετίστηκε και με τον προσωπικό κύκλο ζωής πολλών ακτιβιστριών που είτε θέλησαν από ένα σημείο και έπειτα να ιδιωτεύσουν είτε στράφηκαν σε άλλα ενδιαφέροντα.

Εξίσου σημαντικός για τη φθορά και την κρίση του φεμινιστικού κινήματος από τη δεκαετία του 1980 και μετά υπήρξε και ο τρόπος οικειοποίησης ορισμένων τουλάχιστον φεμινιστικών αιτημάτων από την πλευρά των πολιτικών κομμάτων, σε μια περίοδο όπου στην Ευρώπη έπνεε ένας άνεμος αλλαγής προς πιο σοσιαλδημοκρατικές κατευθύνσεις με την άνοδο στην εξουσία σοσιαλιστικών κομμάτων (για παράδειγμα σε χώρες όπως η Γαλλία και η Ελλάδα). Ιδιαίτερα τα κόμματα του ευρύτερου αριστερού χώρου ενσωμάτωσαν στα προγράμματά τους στοιχεία των φεμινιστικών διεκδικήσεων, ενώ οι φεμινίστριες βρήκαν σε αυτά έναν πρόθυμο συνομιλητή.³² Παρ' όλα αυτά, η εν λόγω διαδικασία δεν έφερε τρανταχτά αποτελέσματα, αν και λειτούργησε για κάποια χρόνια ευνοϊκά σε εσωκομματικό επίπεδο, αποδίδοντας έμφαση στις φεμινιστικές διεκδικήσεις. Σήμερα μεσούσης και της οικονομικής κρίσης το μόνο που έχει απομείνει στο κομματικό πλαίσιο είναι μια άτονη καταγραφή ορισμένων αιτημάτων για την εξάλειψη της έμφυλης ανισότητας.

Μια «μεταλλαγμένη» και μάλλον ανώδυνη οικειοποίηση ορισμένων φεμινιστικών διεκδικήσεων συντελέστηκε από το κράτος μέσω νομοθετικών αλλαγών στις χώρες όπου υπήρχαν δραστήρια φεμινιστικά κινήματα (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα). Οι νομοθετικές και συνταγματικές αλλαγές που σε ορισμένες

30. Στο *ίδιο*, σ. 168.

31. Για την ελληνική πραγματικότητα της δεκαετίας του 1980, βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκουγχρονισμό των θεσμών», *ό.π.*, σ. 302.

32. Για την Ελλάδα, βλ. στο *ίδιο*.

περιπτώσεις υπερκέρασαν την τυπική κατοχύρωση της ισότητας και πήραν ακόμη και τη μορφή θετικών μέτρων/διακρίσεων (positive/affirmative action) υπέρ των γυναικών, έδωσαν ελπίδες σε όσες/όσους πίστευαν ότι αυτή η διαδικασία θα ολοκλήρωνε την ισοπολιτεία και θα επέσπευδε την έμπρακτη ισότητα.³³ Η ευφορία που ακολούθησε τη ρύθμιση τέτοιου τύπου φεμινιστικών αιτημάτων συνδέθηκε με έναν εφνουχασμό που επιτάχυνε την απομαζικοποίηση των φεμινιστικών συλλογικοτήτων. Η υπεραξίωση των νομοθετικών αλλαγών καθώς και η διευκόλυνση που παρείχαν επιμέρους κορπορατιστικού τύπου ρυθμίσεις άρχισαν να συσκοτίζουν την εκμετάλλευση και τις διακρίσεις που συνεχίζουν να υφίστανται οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία ακόμη και στις πιο εκουγχρονισμένες και λιγότερο πατριαρχικές κοινωνίες.

Βέβαια, όπως σωστά παρατηρούσαν με άρθρα τους αρκετές ακτιβίστριες του φεμινιστικού χώρου στην Ελλάδα, δεν είναι τόσο (ή μόνο) η οικειοποίηση ορισμένων αιτημάτων που έχει προκαλέσει την κρίση του φεμινισμού ως κινήματος, αλλά ήταν/είναι η αδυναμία του να αντεπεξέλθει στις αλλαγές και στον εκουγχρονισμό των θεσμών.³⁴ Ο μεταβαλλόμενος συσχετισμός δυνάμεων μέσα στο κράτος προώθησε κάποιες αλλαγές υπέρ των επιμέρους γυναικείων συμφερόντων, ακόμη κι αν αυτές ευνόησαν ορισμένες κυρίως κατηγορίες γυναικών (π.χ. τις εργαζόμενες στη δημόσια μισθωτή εργασία). Ταυτόχρονα η ίδρυση εξειδικευμένων γραφειοκρατικών δομών για την παρακολούθηση και προώθηση γυναικείων ζητημάτων (Υπουργεία Ισότητας ή Ίσων Ευκαιριών) είχε ως αποτέλεσμα αφενός τη διάσπαση των ακτιβιστριών σε εκείνες που προσέβλεπαν σε μια συνεργασία με το κράτος και σε εκείνες που απέκλειαν εκ των προτέρων μια τέτοια προοπτική, αφετέρου δε συνέβαλε στο να επαναπαυθεί ένας ικανός αριθμός από αυτές, που θεώρησαν ότι τα άλματα γυναικεία ζητήματα θα μπορούσαν να προωθηθούν μέσα από τους θεσμούς.³⁵ Όπως έδειξαν οι συγκριτικές μελέτες των Lee Ann Banaszak, Karen Beckwith

33. Για παράδειγμα στην Ελλάδα έγινε δεκτή η συνταγματική κατοχύρωση των θετικών διακρίσεων για τις γυναίκες· βλ. *Σύνταγμα της Ελλάδας*, άρθρο 116, παρ. 2, ΦΕΚ 85/Α/18.4.2001, σ. 1651.

34. Βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκουγχρονισμό των θεσμών», *ό.π.*, σ. 295-297. Για μια ευρύτερη συζήτηση, βλ. τα άρθρα των δύο αφιερωμάτων, με τίτλο «Φεμινισμός-Πολιτική Α'» και «Φεμινισμός-Πολιτική Β'», *Δίπνη*, τχ. 3, 1988, σ. 4-31 και *Δίπνη*, τχ. 4, 1989, σ. 4-35, αντίστοιχα.

35. Πρβλ. το κείμενο που συνέταξαν ορισμένες ακτιβίστριες που αποχώρησαν το 2004 από το Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας: Γ. Ντούσια - Ει. Ριζάκη - Δ. Σούλιου - Χρ. Στέκα, «Μπορούν οι πολιτικές ισότητας να συμπεριλάβουν στους στόχους τους την απελευθέρωση των γυναικών;», www.femnetsalonica.gr/fem_cent_Athin.htm.

και Dieter Rucht για τα γυναικεία κινήματα σε χώρες του δυτικού κόσμου (Ευρώπη, ΗΠΑ), η απονομή μεγαλύτερης τυπικής ισότητας προς τις γυναίκες στον 20ό αιώνα συνυφάνθηκε με την ανασυγκρότηση των δομών του ίδιου του κράτους στις χώρες αυτές προς πιο εκουγχρονιστικές κατευθύνσεις.³⁶ Η διαδικασία αυτή είχε αμφίδρομες επιπτώσεις τόσο ως προς τις γυναικείες-φεμινιστικές συλλογικότητες όσο και για το ίδιο το κράτος, πρωτίστως δε επέτεινε τις ενδοφεμινιστικές συγκρούσεις.

Όλα τα προηγούμενα δεν είναι επίσης άσχετα με «τον τρόπο με τον οποίο χειραγωγούνται οι έννοιες και οι ορισμοί»,³⁷ όπως το έχει θέσει η Joan Scott. Η χειραγωγή και η μεταστροφή των εννοιών του φεμινιστικού κινήματος από τις εκάστοτε θεσμικές και πολιτικές εξουσίες γίνεται για να νομιμοποιήσουν τις δικές τους επιλογές, που συμπίπτουν μόνο εν μέρει με τις διεκδικήσεις των κινηματικών φορέων. Ακόμη και η απλή χρήση του κινηματικού λεξιλογίου από τους θεσμικούς φορείς αποδυναμώνει τα αιτήματα, απογυμνώντάς τα από την κριτική τους διάσταση.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα αποδυναμώσε εξίσου το φεμινιστικό αγώνα η στροφή ενός μέρους του φεμινιστικού στελεχικού δυναμικού προς τα όργανα και τις επιτροπές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και σε εκείνα των διεθνών οργανισμών που προωθούν πολιτικές για τις γυναίκες, όπως ο ΟΗΕ. Μετατρέποντας τον τρόπο εμπλοκής τους από αγωνιστικό ακτιβισμό σε επαγγελματική ή εθελοντική παρέμβαση σε επιτροπές (εμπειρογνομόνων κ.ά.) οι δραστήριες φεμινίστριες έτειναν να αποκοπούν από την άμεση επαφή με τις εθνικές-τοπικές συλλογικότητες και τα μέλη τους.³⁸ Ταυτόχρονα αρκετές γυναικείες οργανώσεις μετουσιώθηκαν από ομάδες αγώνα σε ομάδες πίεσης προς τις εκάστοτε πολιτικές και γραφειοκρατικές ηγεσίες.³⁹

36. Βλ. L.A. Banaszak - K. Beckwith - D. Rucht (επιμ.), *Women's Movements Facing the Reconfigured State*, Cambridge University Press, 2003. Βλ. και Γ. Αθανασίου, «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους: μεταξύ παράδοσης και εκουγχρονισμού», στο Κ. Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Σάκκουλας, Αθήνα 1995, σ. 295-307.

37. Βλ. J.W. Scott, «Αποδομώντας το δίλημμα "ισότητα ή διαφορά", ή αλλιώς η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό», στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, ό.π., σ. 156.

38. Αν εξαιρέσει κανείς τις αμιγώς γυναικείες συναντήσεις, όπως εκείνες που οργανώνει ο ΟΗΕ, η συμμετοχή ομάδων φεμινιστριών στα διεθνή κινήματα τα τελευταία δέκα χρόνια δεν υπερβαίνει το 10%: βλ. J. Smith, «The Transnational Processes and Movements», στο D.A. Snow κ.ά. (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, ό.π., σ. 321.

39. Βλ. π.χ. την ίδρυση το 1990 του Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών (European Women's

Και αυτή η αλλαγή αντέστρεψε τη φιλοσοφία που είχε ενστερνιστεί μια σημαντική μερίδα του φεμινιστικού κόσμου η οποία απέρριπτε κάθε είδους πολιτική μεσολάβηση και συμμετοχή στα πολιτειακά όργανα.

Ακόμη περισσότερο υπέσκαψε τις κινηματικές μορφές δράσης η χρηματοδότηση γυναικείων και φεμινιστικών οργανώσεων που ιδρύθηκαν ως ή μετεξελίχθηκαν σε μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ), αλλάζοντας δραστικά το τοπίο και την υφή των γυναικείων συλλογικοτήτων του κινήματος των ετών 1960-1980. Η εξέλιξη αυτή, που είναι κοινή στις δυτικές χώρες, έχει συμβάλει στην αλλαγή της φυσιογνωμίας και του τρόπου λειτουργίας τους καθώς και του τρόπου εμπλοκής και δραστηριοποίησης των μελών τους, σε εμφανή αντίθεση προς την προηγούμενη ανεξάρτητη και εντελώς αυτόνομη προσφορά αλληλοβοήθειας και εθελοντικής-συντροφικής παροχής συμβουλών και ενημέρωσης προς άλλες γυναίκες.⁴⁰

Μετά από 30 περίπου χρόνια λειτουργίας των δομών για την «ισότητα των φύλων» σε εθνικό, διακρατικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο αποδείχτηκε ότι οι δράσεις που αναλήφθηκαν δεν κατάφεραν να αλλάξουν ριζικά το τοπίο των έμφυλων σχέσεων και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες. Οι σχετικές προσπάθειες οδήγησαν σε περιορισμένες νομοθετικές και κοινωνικές αλλαγές (πέρα από εκείνες που εισήχθησαν αρχικά κάτω από την πίεση των φεμινιστικών κινητοποιήσεων), παρά την έντονη και ελικρινή δραστηριοποίηση ορισμένων φεμινιστριών (ως κυβερνητικών στελεχών, προϊσταμένων ειδικών γραφείων κ.λπ.) και παρά την υπογραφή διακηρύξεων και συμφωνιών από τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από τον ΟΗΕ και τα κράτη-μέλη τους. Και αυτό ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο κάθε στελεχικό δυναμικό και κάθε φορέας προσπάθησε να επιτύχει τους στόχους του. Εξειδικευμένες μελέτες έχουν δείξει ότι, αν εξαιρέσει κανείς τη Σουηδία όπου η ισότητα ανδρών και γυναικών έχει γίνει βασικός πυ-

Lobby), μιας οργάνωσης ομπρέλα για εθνικές γυναικείες και φεμινιστικές οργανώσεις της Ευρώπης, που παίζει έκτοτε ρόλο άμεσου συνομιλητή με αναγνωρισμένο συμβουλευτικό ρόλο τόσο στο Συμβούλιο της Ευρώπης όσο και στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο του ΟΗΕ.

40. Η μετά το 1989 στροφή των αποφάσεων των ευρωπαϊκών οργάνων προς τη θεσμοποίηση και επαγγελματοποίηση του εθελοντισμού μετασχημάτισε τον κοινωνικό και πολιτικό προσανατολισμό πολλών οργανώσεων που λειτουργούν έκτοτε με αναγνωρισμένη από το κράτος νομική μορφή και έλεγχο· πρβλ. Κ. Ροζάκου, «Κοινωνικότητα» και «κοινωνία αλληλεγγύης». Η περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 32, 2008, σ. 114.

λόνας των κρατικών πολιτικών, τα υπόλοιπα δυτικά κράτη δεν κατάφεραν να υλοποιήσουν ικανοποιητικά την ένταξη ή ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές (gender mainstreaming), με όποιο τρόπο κι αν αυτές γίνονται αντιληπτές, μέσα στις διαφορετικές συνθήκες και τους ιδιαίτερους θεσμούς κάθε χώρας.⁴¹ Γενική φαίνεται η διαπίστωση ότι η εφαρμογή των μέτρων για την κατάργηση των διακρίσεων κατά των γυναικών στην Ευρώπη παρουσιάζει έλλειμμα, εμφανίζοντας μεγάλη διάσταση μεταξύ λόγων και έργων.⁴²

Τα πιο πάνω δεδομένα συνδέονται με μια κρίσιμη οπισθοχώρηση της άσκησης των γυναικείων δικαιωμάτων, ιδιαίτερα από τότε που άρχισαν να επιβάλλονται οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές (νωρίτερα στις ΗΠΑ και αργότερα στην Ευρώπη).⁴³ Η οπισθοχώρηση στηρίζεται σε επιχειρήματα γύρω από την αντίληψη ότι οι γυναίκες έχουν πλέον κατακτήσει όλα όσα δικαιούνται και ότι ο φεμινισμός δεν μπορεί να αντιπροσωπεύσει πια τα συμφέροντα των γυναικών, διότι εκτός των άλλων αγνοεί την οικογένεια και τη μητρότητα.⁴⁴ Σε αυτή την οπισθοχώρηση προσπάθησε να απαντήσει η κίνηση για την προώθηση των ποσοτώσεων (quotas) και την ισάριθμη αντιπροσώπευση (parité) ως θετικών μέτρων υπέρ των γυναικών στους τομείς της διοίκησης και της εκλογικής διαδικασίας, οι οποίες και μεν κατοχυρώθηκαν νομοθετικά σε αρκετές δυτικές χώρες (π.χ. ψήφιση των ποσοτώσεων στην Ελλάδα, ψήφιση της ισάριθμης αντιπροσώπευσης στη Γαλλία), αλλά δεν κατάφεραν να λειτουργήσουν έμπρακτα προς την κατεύθυνση της εξισωτικής ανατροπής

41. Βλ. M. Daly, «Progress of Gender Equality in Public Policy in the Study Countries. A Comparative Analysis of Gender Mainstreaming», στην Ευρωπαϊκή Διάσκεψη του EQUAPOL, «Gender Equality Policy in Europe: Making Progress in Difficult Times», Αθήνα 25-26.11.2004, σ. 1-12 (για το Βέλγιο, τη Γαλλία, την Ελλάδα, την Ιρλανδία, τη Λιθουανία, την Ισπανία, τη Σουηδία και τη Μ. Βρετανία). Βλ. επίσης, P. Meier - E. Lombardo - M. Bustelo - M. Pantelidou Maloutas, «Gender Mainstreaming and the Benchmarking Fallacy of Women», *The Greek Review of Social Research*, τχ. 117B, 2005, σ. 35-61.

42. Βλ. E. Lombardo, «EU Gender Policy: Trapped in the “Wollstonecraft Dilemma”?», *The European Journal of Women's Studies*, τχ. 10/2, 2003, σ. 159-180.

43. Για τις ΗΠΑ βλ. τη γνωστή, αν και αμφιλεγόμενη, μελέτη της S. Faludi, *Backlash. The Undeclared War Against American Women*, Anchor Books-Doubleday, Ν. Υόρκη 1992 [α' έκδ. 1991], καθώς και L. Flanders (επιμ.), *The W Effect: Bush's War On Women*, The Feminist Press at the City University of New York, Ν. Υόρκη 2004· για την Ευρώπη βλ. ενδεικτικά, Ch. Delphy, «Οι φεμινιστικοί αγώνες και η πατριαρχική απειλή», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 28.11.2004, σ. 39, 42.

44. Βλ. A. Oakley - J. Mitchell (επιμ.), *Who's Afraid of Feminism? Seeing through the Backlash*, Penguin, Λονδίνο 1997, σ. 33-34.

της ανδρικής πρωτοκαθεδρίας, εφόσον είτε δεν εφαρμόζονται καθόλου είτε δεν εφαρμόζονται ουσιαστικά, καθώς δεν έχουν τα αρχικώς αναμενόμενα αποτελέσματα, παρά τις μικρές θετικές αποκλίσεις που παρατηρήθηκαν.⁴⁵ Η προώθηση των συγκεκριμένων διεκδικήσεων έγινε άλλωστε αφορμή να κατακερματιστεί για άλλη μια φορά η φεμινιστική συλλογικότητα, με την εσωτερική κρίση της να βαθαίνει.

Από την άλλη η φεμινιστική ανάλυση των κοινωνικών δεδομένων, η οποία προσέφερε τις προηγούμενες δεκαετίες καινούριες ερμηνευτικές θεωρήσεις σε ιδεολογικοπολιτικό και σε επιστημονικό επίπεδο σε ευρύ φάσμα του πληθυσμού, έδωσε τη σκυτάλη σε νέες αναλύσεις και κριτικές καθώς και σε άλλου τύπου κινητοποιήσεις, όπως εκείνη των ομοφυλόφιλων και γενικότερα των ατόμων του κινήματος ΛΟΑΤΚ (LGBT, Queer κ.ά.).⁴⁶ Ορισμένα άτομα που προσέβλεπαν παλαιότερα στον φεμινισμό ως την εναλλακτική εκείνη θεώρηση που θα μπορούσε να φέρει μεγάλες κοινωνικές ανατροπές στον τομέα των έμφυλων σχέσεων και που εμπνεύστηκαν από αυτόν, έχουν σήμερα στραφεί προς άλλες πιο αυτόνομες κατευθύνσεις. Όσο και αν μέσα στο συγκεκριμένο κίνημα έχουν δραστηριοποιηθεί αρκετά δρώντα υποκείμενα του φεμινιστικού χώρου, όσο και αν αρκετές αναλύσεις για τους κοινωνικούς περιορισμούς του φύλου και την περιοριστική λειτουργία της ετεροσεξουαλικότητας παραμένουν κοινές, δεν παύει να υπάρχει ένα ποσοστό διεκδικήσεων για τις οποίες αυτή τη στιγμή χρειάζονται επιμερισμένες αναλύσεις και δράσεις.

Έτσι ή αλλιώς στις αρχές του 21ου αιώνα συμβαίνει αυτό που σημειώνουν η Βενετία Καντσά και ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης όταν αναφέρονται στις διεργασίες που γίνονται τον τελευταίο καιρό στον ακαδημαϊκό χώρο, δηλαδή «[η] αναγνώριση ότι το φύλο δεν αποτελεί παρά μία μόνο –και όχι απαραίτητα τη σημαντικότερη– από τις πολλαπλές παραμέτρους που συγκροτούν την υποκειμενικότητα σήμανε το τέλος του φύλου ως προνομιακού τόπου για την ανάλυ-

45. Για τις σχετικές αντιρρήσεις βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Πολιτική υπέρ της ισότητας ή “ισότητα” υπέρ της πολιτικής; Η ιδεολογική λειτουργία της διεκδίκησης του 35%», *Δίπλη*, τχ. 4, 1989, σ. 25-28, και της ίδιας, *Το φύλο της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 65-101. Ε. Βαρίκα, «Επανάδραση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας; Το αίτημα της ισόριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων», στο της ίδιας, *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, ό.π., σ. 309-351. Για τα αποτελέσματα της εφαρμογής της ισόριθμης αντιπροσώπευσης στη Γαλλία, βλ. J. Wallach Scott, *Parité! Sexual Equality and the Crisis of French Universalism*, University of Chicago Press, Σικάγο 2005.

46. Για περισσότερα για το θέμα, βλ. Α. Αποστολλέλη - Α. Χαλκιά (επιμ.), *Φύλο, σώμα, σεξουαλικότητες: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, Πιθέτρον, Αθήνα 2012.

ση της διαφοράς».⁴⁷ Ακόμη, αν σήμερα, σε μια περίοδο γενικού αναστοχασμού, πολλοί/πολλές πιστεύουν στην ανάγκη να μην υπάρχει ένας δογματικός και καθοδηγητικός φεμινιστικός λόγος, με ποιον τρόπο θα συγκροτηθεί το συλλογικό υποκείμενο που θα διεκδικήσει ευκαιρίες και την κατάργηση στην πράξη της υποδεέστερης κοινωνικής θέσης των γυναικών και τη μη δεσμευτική-καταπιεστική παρουσία του φύλου; Η (ακαδημαϊκή) θεωρητική επεξεργασία και η κριτική ανασημαιοδότηση των κοινωνικών φαινομένων εμπειριέχει βεβαίως πολιτικά μηνύματα και επιφέρει συμβολικές αλλαγές, όπως τονίζει μεταξύ άλλων και η Judith Butler,⁴⁸ αλλά ίσως αυτό δεν αρκεί για να ξεριζώσει τις εγκαθιδρυμένες έμφυλες δομές και τις κυρίαρχες αντιλήψεις.

Με λίγα λόγια η κρίση του φεμινισμού παρουσιάζεται στις μέρες μας περισσότερο βαθιά από άλλοτε: οι φεμινιστικές διαφωνίες είναι τέτοιας υφής που οδηγούν σε μια δυσκολία εύρεσης κοινών τόπων και στόχων προς διεκδίκηση.⁴⁹ Και για να δημιουργηθεί ένα κίνημα πρέπει να υπάρχει σύγκλιση σε ορισμένα βασικά τουλάχιστον αιτήματα.⁵⁰ Τουναντίον όσες και όσοι θα ήθελαν σήμερα να αγωνιστούν για την εξάλειψη της de facto ανισότητας των γυναικών και της περιοριστικής λειτουργίας του φύλου αντιμετωπίζουν διλήμματα που ολοένα πολλαπλασιάζονται: υπέρ ή κατά της ενδυνάμωσης των κρατικών πολιτικών σχετικά με τα έμφυλα ζητήματα; Συνεργασία και δράση μέσα στα κόμματα ή όχι; Το φεμινιστικό κίνημα να λειτουργεί ως κομμάτι ενός ευρύτερου κινήματος για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημοκρατία και την κοινωνική δικαιοσύνη ή να δραστηριοποιείται αυτόνομα; Αποδόμηση του (κοινωνικού) φύλου ή βελτίωση των ήδη στοιχειοθετημένων έμφυλων ταυτοτήτων; Και άλλα πολλά...

5. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Είναι αλήθεια ότι η τρέχουσα οικονομική κρίση αποδυνάμωσε ή διέλυσε αρκετές γυναικείες-φεμινιστικές συλλογικότητες που δεν άντεξαν στις αλλαγές

47. Βλ. Β. Καντοά - Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή. Χρήσεις του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες», στο Β. Καντοά - Β. Μουτάφη - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 3.

48. Βλ. J. Butler, *Undoing Gender*, ό.π., σ. 223 κ.ε.

49. Βλ. τη συνέντευξη της Ε. Βαρίκα στη Λ. Φιλοπούλου, «Το φεμινιστικό κίνημα χρειάζεται νέους στόχους», <http://rednotebook.gr/details.php?id=4538>.

50. Βλ. S. Tarrow, *Power in Movement*, ό.π., σ. 144.

των αναδιαρθρωνόμενων κρατών τους ούτε στην πρόσφατη επέλαση της λιτότητας, ιδιαίτερα στην Ελλάδα.⁵¹ Προτού όμως γίνει αυτό, οι φεμινιστικές οργανώσεις είχαν φθαρεί και απομαζικοποιηθεί από σωρεία παραγόντων, όπως εκείνοι που προαναφέρθηκαν. Οι φεμινιστικές συλλογικότητες που δραστηριοποιούνται σήμερα σε εθνικό επίπεδο στα ευρωπαϊκά κράτη είναι περιορισμένες και δεν συνιστούν κινήματα, αφού σπάνια συνεργάζονται και δεν διατυπώνουν συστηματικά και με ένταση έναν συλλογικά διατυπωμένο διεκδικητικό λόγο.

Η κατάργηση πολλών κεκτημένων δεν έχει προς το παρόν ενεργοποιήσει τις κατά τόπους φεμινιστικές δυνάμεις που αμήχανες παρατηρούν τις αμβλωτικές παρενέργειες ενός εγχώριου και ευρωπαϊκού συστήματος που είχε προς στιγμή δείξει να αφουγκράζεται τις ανάγκες τους. Αρκετές από τις υπάρχουσες φεμινιστικές οργανώσεις ενώνονται τώρα σε υπερεθνικό επίπεδο ως μέλη της παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών, αλληλοϋποστηριζόμενες και από άλλης στόχευσης συλλογικότητες.⁵² Οι μάλλον αγεφύρωτες διαφωνίες μεταξύ εκείνων που πιστεύουν στην τοπική (εθνική) κυρίως δραστηριοποίηση και εκείνων που πιστεύουν σε μια παγκοσμιοποιημένη κινητοποίηση συστούν και αυτές μέρος της κρίσης.⁵³

Εντέλει, αν και η φεμινιστική εκστρατεία έχει μια μακρά πορεία αμφισβήτησης του συστήματος έμφυλων σχέσεων, με πολλές ήττες, λίγες νίκες και αμέτρητα σκαμπανεβάσματα, σήμερα βρίσκεται σε ένα ακόμη κρίσιμο σταυροδρόμι, με τα προβλήματα να οξύνονται. Ο δρόμος που πρέπει να διανυθεί για την άρση αυτών των εξουσιαστικών σχέσεων είναι μακρύς και αυτή η τελευταία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο αν η κοινωνική κρίση που ενυπάρχει μόνιμα ως προς το φύλο, και τώρα εν μέσω μιας ιδιαίτερα σκληρής οικονομικής κρίσης, μετατραπεί σε συλλογική εξέγερση και διαμαρτυρία.

51. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις γυναικείες και φεμινιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα περιέχει η μελέτη που εκπόνησε το ΕΚΚΕ για λογαριασμό της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων, με τίτλο «Χαρτογράφηση των γυναικείων αρχείων όλης της χώρας και καταγραφή του υλικού τους με στόχο τον εμπλουτισμό του Ιστορικού Αρχείου της ΒΘΙΦ με νέο υλικό», Μάιος-Νοέμβριος 2012, με υπεύθυνη έργου την ιστορικό Ι. Παπαθανασίου.

52. Βλ. για παράδειγμα τη δραστηριοποίηση της Παγκόσμιας Πορείας Γυναικών, τη συμμετοχή φεμινιστικών ομάδων στο Κίνημα των Κινημάτων (Alter Summit) κ.ά.

53. Για μια επισκόπηση βλ. Α. Basu, «Παγκοσμιοποίηση του τοπικού/τοπικοποίηση του παγκόσμιου: χαρτογραφώντας διεθνικά κινήματα γυναικών», στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική πρακτική*, ό.π., σ. 493-508.

ΦΥΛΟ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ, ΖΩΗ ΣΤΟ ΟΡΙΟ: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

*Ιωάννα Αθανασάτου**

Στο άρθρο επιχειρείται η διερεύνηση της έννοια του φύλου από την οπτική της βιοπολιτικής διάστασης της κρίσης, χρησιμοποιώντας τις επεξεργασίες του G. Agamben για την κατάσταση εξαίρεσης, της J. Butler για την επισημότητα, ευάλωτη ζωή και της A. Αθανασίου για τη ζωή στο όριο. Λαμβάνοντας υπόψη τις εξελισσόμενες έρευνες για την επιδείνωση της θέσης των γυναικών την περίοδο της κρίσης – επιδείνωση που απορρέει από τις μεταβολές στην αγορά εργασίας, τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας καθώς και την ένταση της εμπορευματοποίησης των τρόπων αναπαράστασης των γυναικών στο σύγχρονο σύστημα των μέσων και των τεχνολογιών της εικόνας – ανιχνεύεται η διατύπωση νέων υποθέσεων και προσεγγίσεων σχετικά με το περιεχόμενο της έμφυλης ανισότητας και του φεμινιστικού λόγου (λόγων) που αντιτάσσεται σε αυτή.

Ήταν οι φιλόσοφοι και όχι οι οικονομολόγοι εκείνοι που προέβλεψαν τη γενοκλυμένη «κατάσταση εξαίρεσης» στην οποία έμελλε να περιέλθουν μεγάλα τμήματα των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, δυστυχώς και του δικού μας «ευρωπαϊκού Νότου». Ο Giorgio Agamben στο έργο του *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* εισήγαγε την έννοια της *γυμνής ζωής* του homo sacer, της φονευσίμης και άθυτης ζωής, ως εκείνης της ζωής που μπορεί να θανατωθεί ατιμωρητί. Μελετώντας το στρατόπεδο ως βιοπολιτικό παράδειγμα της νεωτερικότητας έφθασε στην έννοια της «ζωής άνευ αξίας» (ή ανάξιας να βιωθεί), κατηγορία στη οποία τα ναζιστικά διατάγματα του Γ' Ράιχ ενέταξαν τους εβραίους, τους ομοφυλόφιλους, τους τοιγγάνους, τους σωματικά και ψυχικά ασθενείς, νομιμοποιώντας τον εγκλεισμό και στη συνέ-

* Η δρ. Ιωάννα Αθανασάτου διδάσκει στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών και στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

χρεια τη μαζική εξόντωση όλων αυτών των κατηγοριών πληθυσμού. Η επικράτηση των στρατοπέδων ως μιας διαρκούς πραγματικότητας στη Γερμανία του Χίτλερ εγκαινίασε ένα νέο δικαιοπολιτικό παράδειγμα, όπου συμβαίνει το «παράδοξο»: αυτό που στην υπόλοιπη κοινωνία συνιστά κατάσταση εξαίρεσης, στον χώρο του στρατοπέδου υλοποιείται κανονικώς. Πέραν του *ορίου*, ο χώρος του στρατοπέδου είναι ένα τμήμα εδάφους το οποίο τίθεται εκτός της κανονικής δικαιοσύνης τάξης. Σύμφωνα με τον συλλογισμό του Agamben, αν η ουσία του στρατοπέδου συνίσταται στην υλοποίηση της κατάστασης εξαίρεσης και στην επακόλουθη δημιουργία ενός χώρου όπου η γυμνή ζωή και ο κανόνας δεν μπορούν να διαχωρισθούν, τότε οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι βρισκόμαστε δυνητικώς ενώπιον ενός στρατοπέδου *κάθε φορά που δημιουργείται μια ανάλογη δομή* (ανεξαρτήτως της σπουδαιότητας των εγκλημάτων που διαπράττονται και οιαδήποτε και αν είναι η ειδική ονομασία και τοπογραφία της). Κάθε φορά που συντελείται μία εκτόπιση, κυριολεκτική ή μεταφορική, των πληθυσμών και της ανθρώπινης ζωής «πέραν των ορίων» όπου ισχύουν οι βασικές παραδοχές της δικαιοσύνης έχουμε εξώθηση σε έναν όλο και διευρυνόμενο χώρο όπου στοιβάζονται ή μάλλον *αποβάλλονται* όλοι εκείνοι που η ζωή τους κρίνεται από τους εκάστοτε κυρίαρχους «ως μη άξια να βιωθεί».¹ Προεκτείνοντας τον συλλογισμό του υποστήριξε ότι τα σύγχρονα νεοφιλελεύθερα καπιταλιστικά συστήματα αναπαράγουν στο εσωτερικό τους τον διαρκώς διευρυνόμενο λαό των αποκλεισμένων, μετασχηματίζοντας σε «γυμνή ζωή» όλο και μεγαλύτερα τμήματα πληθυσμών του Τρίτου Κόσμου.

Τα αλληπάλληλα παραδείγματα της μνημονιακής ελληνικής εμπειρίας επαληθεύουν τις υποθέσεις του Agamben με τον πιο οδυνηρό τρόπο. Εν μία νυκτί άνθρωποι με «κανονική εργασιακή ζωή» βρέθηκαν με μειωμένα εργασιακά δικαιώματα ή και καθόλου εργασία. Οι χώροι της δημόσιας εκπαίδευσης και υγείας συρρικνώθηκαν δραματικά, με συνέπεια μεγάλες κατηγορίες πληθυσμού να στερηθούν αυτά τα δημόσια αγαθά, με ό,τι αυτό σημαίνει για τη

1. G. Agamben. *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Π. Τσαμουράς, επιμ.-επίμετρο Γ. Σταυρακάκης, Scripta, 2005. Ο Carl Schmitt μας υπενθυμίζει ότι κυρίαρχος είναι αυτός που μπορεί να αποφασίζει κάθε φορά *πότε* και για *ποιους* ισχύει η κατάσταση εξαίρεσης, βλ. C. Schmitt, *Political theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, μτφρ. G. Schwab, MIT Press, Cambridge 1987, σ. 13. Όπως σημειώνει η Αθανασίου, «ο κυρίαρχος παράγει και εγγυάται την κατάσταση στην ολότητά της. Έχει το μονοπώλιο πάνω σε αυτήν την απόφαση» βλ. Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Κριτικές και αντιστάσεις*, Σαββάλας, Αθήνα 2012, σ. 60 κ.ε.

συγκρότηση και υπόστασή τους ως υποκειμένων. Οι χρόνια ψυχικά ασθενείς μεταφέρονται εκτός δημοσίων μονάδων υγείας (πού άραγε;). Οι κοινωνικές δομές πρόνοιας και φροντίδας συρρικνώνονται ή εξαφανίζονται τελείως, με αποτέλεσμα μεγάλος αριθμός εξαρτημένων ατόμων να παραμένει ακάλυπτος και ένα άλλο τμήμα πληθυσμού, κυρίως γυναίκες,² να επιβαρύνεται υπέρμετρα. Και ο χώρος της *εξαίρεσης* συνεχώς διευρύνεται.

Όπως σημειώνει η Αθηνά Αθανασίου,³ στο πλαίσιο της ελληνικής και ευρωπαϊκής κρίσης η κατάσταση εξαίρεσης δεν σηματοδοτεί μόνο μια καίρια μετατόπιση εντός της δικαιοκούς, νομικής και συνταγματικής τάξης αλλά και την *αναδιοργάνωση της σχέσης καπιταλισμού και δημοκρατίας*, αφού η αγορά μετατρέπεται στην υπέρτατη βάση νομιμοποίησης πολιτικών αποφάσεων. Στο πλαίσιο αυτό η κρίση δεν ακυρώνει τις προϋπάρχουσες ανισότητες, αλλά λειτουργεί ως *πύκνωση και εντατικοποίηση των ταξικών, έμφυλων και φυλετικών προνομίων*. Αυτή η προβληματική δίνει ένα θεωρητικό πλαίσιο ερμηνείας γιατί την περίοδο της κρίσης βλέπουμε να οξύνεται και να συντηρητικοποιείται ακόμη περισσότερο ο κυρίαρχος κοινωνικός λόγος για τα φύλα, τους μετανάστες κ.λπ.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες επικράτησης της «βιοπολιτικής εξαίρεσης» ως κανόνα πιστεύω ότι χρειάζεται να δώσουμε νέο περιεχόμενο στο θεωρητικό πλαίσιο για τη σχέση φεμινισμού, ιδιότητας του πολίτη και ριζοσπαστικής δημοκρατικής πολιτικής, όπως τόσο εύστοχα το διατύπωσε η Chantal Mouffe στο εμβληματικό κείμενό της «Feminism, citizenship and radical democratic politics».⁴ *Στόχος του ανά χείρας άρθρου στα πλαίσια μιας ευρύ-*

2. Η άνιση κατανόησή των εργασιών φροντίδας μεταξύ ανδρών και γυναικών μέσα στην οικογένεια είναι βασικός παράγων γι' αυτές την επιβάρυνση. Βλ. συνολικά για το θέμα της κοινωνικής οργάνωσης της φροντίδας Μ. Στρατηγάκη, *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, κεφ. 3.

3. Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Κριτικές και αντιστάσεις*, ό.π., σ. 56. Επίσης, Μ. Σπουρδαλάκης, «Η χώρα σε κατάσταση εξαίρεσης», *Ελευθεροτυπία*, 13.11.2011.

4. Πρώτη έκδοση στο J. Butler - S.W. Scott (επιμ.), *Feminists theorize the political*, Routledge, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1992, σ. 368-384. Στα ελληνικά: C. Mouffe, «Ο φεμινισμός, η έννοια του πολίτη και η ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική» στο Α. Αθανασίου (επιμ.-εισαγ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, μτφρ. Μ. Μπλιώρη, Νήσος, Αθήνα 2006, σ. 591-618. Για μια συνολική θεώρηση της συσχέτισης δημοκρατίας και φύλου με πλούσιες θεωρητικές αναφορές, κριτική και προτάσεις βλ. τη μελέτη της Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Το φύλο της Δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002. Βλ. επίσης Α. Αθανασίου, *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Εκκρεμές, Αθήνα 2007.

τερης εργασίας είναι μια πρώτη αντίχνευση και διερεύνηση των νέων συνθηκών που δημιουργούνται τόσο για την έννοια του φύλου όσο και για την προοπτική του φεμινισμού ως θεωρίας και πράξης χειραφέτησης των υποκειμένων από τα στερεότυπα του φύλου. Αν ο καπιταλισμός δεν ενδιαφέρεται πλέον να ενσωματώσει όλο και μεγαλύτερα τμήματα πληθυσμού στο «όραμα της δημοκρατικής ισότητας», αλλά αντιθέτως λειτουργεί μέσω της αποβολής όλο και ευρύτερων κοινωνικών ομάδων εκτός παραγωγικής και κοινωνικής ζωής, η εξάλειψη της ανισότητας λόγω φύλου δεν αποτελεί πλέον ένα στοιχείο δημοκρατικής ολοκλήρωσης για το σύστημα αλλά το φύλο είναι ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας επισφάλειας των υποκειμένων.

Έτσι ζωές ευάλωτες από κάθε άποψη, οι οροθετικές γυναίκες στην Αθήνα των μνημονίων υπέστησαν ακόμη πιο έντονα τις ταξικές και έμφυλες διακρίσεις, με τη συνέργεια βεβαίως όλων εκείνων των παραγόντων που ανέκαθεν συντελούσαν στην καταπίεση (ιατρικό κατεστημένο, κρατική γραφειοκρατία, πολιτική εξουσία).⁵

Οι γυναίκες, κυρίως όταν συνδυάζουν και άλλα στοιχεία φυλετικής ή ταξικής «μειονεξίας», αποτελούν ευάλωτα προς αποβολή σώματα του συστήματος στις ακραία νεοφιλελεύθερες εκδοχές του.⁶ Αλλά όχι μόνον αυτές, όπως διαπιστώνουμε από έρευνες που βρίσκονται σε εξέλιξη στον ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο στις οποίες αναφερόμαστε πιο κάτω (βλ. και σημ. 10). Δυστυχώς η συρρίκνωση των πόρων που διατίθενται για την έρευνα έχει ε-

5. Αναφερόμαστε στην ανατριχιαστική δημόσια διαπόμπευση των οροθετικών εκδιδόμενων γυναικών το 2011 μέσω της δημοσίευσης των φωτογραφιών και της δημοσιοποίησης απόρρητων ιατρικών προσωπικών δεδομένων τους και στην αδικαιολόγητη προφυλάκισή τους με αιτιολογία το να ενημερωθούν και να προστατευθούν οι πελάτες οι οποίοι χρησιμοποίησαν τις σεξουαλικές τους υπηρεσίες χωρίς προφυλακτικό. Διότι, όπως τονίσθηκε από τον αρμόδιο τότε υπουργό Υγείας Α. Λοβέρδο, υπήρχε μεγάλος κίνδυνος μετάδοσης της ασθένειας του AIDS «από την παράνομη μετανάστρια στον έλληνα πελάτη, στην ελληνική οικογένεια». Οι χρήστες όμως των πληρωμένων σεξουαλικών υπηρεσιών, αυτοί που κατά κανόνα απαιτούν και επιβάλλουν τη σεξουαλική επαφή χωρίς προφυλάξεις, έμειναν στο απυρόβλητο. Η μεταγενέστερη αθώωση των γυναικών αυτών από τα δικαστήρια και η αποφυλάκισή τους δεν αντιτάχθηκε βέβαια την ταλαιπωρία, την ηθική βλάβη και προσβολή της προσωπικότητάς τους. Για το θέμα βλ. εκτενή δημοσιεύματα στον ελληνικό Τύπο, καθώς και το site *Φύλο Συκής*. Επίσης το εξαιρετικό ντοκιμαντέρ της Ζ. Μαυρουδά «Ruins. Οροθετικές γυναίκες, το χρονικό μιας διαπόμπευσης» (2013).

6. Η Αθανασίου μας υπενθυμίζει το παράδειγμα των «μόνον μητέρων» που θεωρήθηκαν ότι έκαναν κατάχρηση της ευεργεσίας του βρετανικού κράτους δικαίου στην Αγγλία της Θάτσερ, καθώς και εκείνο των αφροαμερικανίδων μητέρων που αποτέλεσαν ανεπιθύμητο φορτίο για το ασφαλιστικό σύστημα των ΗΠΑ· βλ. Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Κριτικές και αντιστάσεις*, ό.π., σ. 42, 43.

πηρεάσει και την επαρκή διαθεσιμότητα σχετικών στοιχείων. Οι πρώτες ενδείξεις ωστόσο συγκλίνουν στο ότι ευρείες μάζες γυναικών υφίστανται δραματική αλλαγή της ζωής τους λόγω των επιπτώσεων του νεοφιλελευθερισμού και της επιθετικότητας του συστήματος σε καιρό κρίσης.

Η γενικευμένη κατάσταση τρωτότητας και *επισφάλειας* –με την έννοια της *precarious life* όπως την προτείνει η Butler⁷ αναφέρεται σε μια κοινωνική συνθήκη παραγωγής υποκειμένων ως ξένων, ασύμβατων και αβιώτων, με γνώμονα ταξικές, έμφυλες, σεξουαλικές, εθνικές *νόρμες* που ορίζουν ποιες μορφές ζωής λογίζονται ως κοινωνικά βιώσιμες και αξιοβιώτες.⁸ Στο πλαίσιο αυτής της συνθήκης κοινωνικού δαρβινισμού καταστρέφεται το κράτος πρόνοιας, καταστρατηγούνται θεμελιώδη εργασιακά δικαιώματα και ευρέα στρώματα της κοινωνίας εκτοπίζονται, αποκλείονται, *αποβάλλονται*. Ειδικότερα η έννοια της αποβολής σημειώνουμε ότι κατέχει κεντρική θέση στο έργο της κοινωνιολόγου Σάσκια Σάσσην, η οποία επισημαίνει ότι μετά τη δεκαετία του 1980 παρατηρείται στις δυτικές κοινωνίες μία αναπτυσσόμενη δυναμική η οποία αποβάλλει με οξύ τρόπο και σε μεγάλη κλίμακα ανθρώπους από την οικονομία και την κοινωνία. Σύμφωνα με την ίδια πρόκειται για μια νέα βαρβαρότητα, σε ρήξη με την προηγούμενη περίοδο που χαρακτηρίζεται ως «κεϋνσιανή», όπου η ουστημική τάση ήταν η ενσωμάτωση όσων περισσότερων ατόμων στην παραγωγική διαδικασία. Στην περίπτωση μάλιστα της Ελλάδας η Σάσσην κάνει λόγο για «οικονομική εκκαθάριση».⁹

Στοιχεία τα οποία αποτυπώνουν τις σχέσεις που συνδέουν την οικονομική κρίση, τη λιτότητα και το φύλο μπορεί να αντληθούν από την Έκθεση της

7. Στο έργο της *Ευάλωτη ζωή. Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας*, μτφρ. Μ. Λαλιώτης - Κ. Αθανασίου, εισαγ. Α. Αθανασίου, Νήσος, Αθήνα 2009. Βλ. επίσης της ίδιας, *Σώματα με σημασία: οριοθετήσεις του φύλου στο λόγο*, Εκκρεμές, Αθήνα 2008.

8. Η νόρμα στο έργο της Butler διαφοροποιείται από την έννοια του νόμου στον Agamben –η επισήμανση στο Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Κριτικές και αντιστάσεις*, ό.π., σ. 80, 81.

9. Αναφερόμαστε στο πρόσφατο έργο της *Αποβολές. Πολυπλοκότητα και βαρβαρότητα στην παγκόσμια οικονομία*, και στη συνέντευξη που έδωσε η διεθνώς διακεκριμένη καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Κολούμπια στον Τ. Τοακίρογλου –«Στην Ελλάδα έχουμε μία οικονομική εκκαθάριση», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 10-11/08/2013, σ. 11. Χαρακτηριστικά σε ερώτηση του δημοσιογράφου για την καταστροφή του κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη, η Σάσσην απαντά: «Οι ακραίες περικοπές στα κοινωνικά επιδόματα, η μείωση του εργατικού δυναμικού και η αύξηση της φορολογίας εισοδήματος που επιβλήθηκαν σε Ελλάδα και Ισπανία σηματοδοτούν ένα βαθύ σχέδιο αναδιάρθρωσης... Εξ αιτίας του γεγονότος ότι η ελληνική κυβέρνηση και οικονομία έχουν *αποβάλει* τόσοσους ανθρώπους, επιχειρήσεις και τόπους [...] έχουμε να κάνουμε περισσότερο με μία οικονομική παρά με μία εθνική εκκαθάριση».

Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιωμάτων «Titre» σχετικά με το πρόσωπο της γυναικείας φτώχειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.¹⁰ Στην έκθεση αυτή επισημαίνεται ότι «σε 16 κράτη-μέλη ο κίνδυνος της έσοχτης ένδειας στις γυναίκες υπερβαίνει κατά πολύ τον αντίστοιχο κίνδυνο για τους άνδρες» και παρατίθενται μία σειρά από παράγοντες που ενισχύουν το φαινόμενο της «εκθίλυνσης της φτώχειας». Έτσι α) σε ό,τι αφορά τον τομέα της εργασίας αναφέρονται ως παράγοντες που συμβάλλουν στην ανισότητα η μερική απασχόληση, η διαφορά στις αμοιβές, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και ο διαχωρισμός της αγοράς εργασίας ανά φύλο· β) στον χώρο της οικογένειας αποφασιστικός παράγοντας διαιώνισης των ανισοτήτων παραμένει η επιβάρυνση των γυναικών με τη μη αμειβόμενη καθημερινή εργασία φροντίδας για τις οικιακές εργασίες, τα παιδιά και τους ηλικιωμένους. Η εγκυμοσύνη και η ύπαρξη μονογονεϊκών οικογενειών, οι οποίες στη συντριπτική πλειοψηφία τους υποστηρίζονται από γυναίκες, καθιστούν ακόμη περισσότερο επισφαλή τη θέση των γυναικών· γ) στο στάδιο της συνταξιοδότησης, ο κίνδυνος της γυναικείας φτώχειας είναι επίσης μεγαλύτερος εξαιτίας του γεγονότος ότι συχνά το συνταξιοδοτικό δικαίωμα των γυναικών απορρέει από την οικογενειακή τους κατάσταση ως συζύγων και σπανιότερα από την επαγγελματική τους δραστηριότητα την οποία συχνά διακόπτουν λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Έκθεσης οι γυναίκες αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες όσον αφορά την πρόσβαση σε συστήματα κοινωνικής ασφάλισης και συνταξιοδότησης και είναι σε μεγαλύτερο βαθμό εκτεθειμένες (22% έναντι 16% των ανδρών) σε κίνδυνο φτώχειας.

Έχει επισημανθεί ότι η περικοπή κεντρικά από τον κρατικό προϋπολογισμό των κοινωνικών δαπανών για φύλαξη παιδιών, ολοήμερα σχολεία, φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων, κατ' οίκον φροντίδα και των δομών υποστήρι-

10. Βλ. αναλυτικά το κείμενο και στοιχεία της Έκθεσης Titre στο www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=, καθώς και παρουσίαση στο αφιέρωμα «Φύλο και φτώχεια στην Ευρώπη. Μπροστά στο φαινόμενο της εκθίλυνσης της φτώχειας», Εντός Φύλου, *Αυγή*, επιμ. Μ. Βλαδιμήροβιτς, 12/04/2012, σ. 14-15. Το φως της δημοσιότητας έχουν δει επίσης και έρευνες οι οποίες κάνουν λόγο για αύξηση των φαινομένων έμφυλης βίας στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας λόγω κρίσης. Βλ. έρευνα της Εταιρείας Μελέτης Ανθρώπινης Σεξουαλικότητας και του Ανδρολογικού Ινστιτούτου και περαιτέρω στοιχεία στο Κ. Παναγοπούλου, «Γυναίκες τα μεγαλύτερα θύματα της κρίσης», *Free Sunday*, 07/04/2013. Επίσης για την αύξηση της γέννησης νεκρών εμβρύων λόγω του μεγάλου αριθμού ανασφάλιστων εγκύων, οι οποίες παραλείπουν σημαντικές εξετάσεις βλ. έρευνα της Ε. Σίμου, επιστημονικής συνεργάτιδας της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Υγείας, στο www.gargalianoi.com/2013/09/13/εφιαλτική-έρευνα-εθνοκτονία-σε-εξελι/, ανάρτηση 13.9.2013.

νης θυμάτων έμφυλης βίας σηματοδοτεί συρρίκνωση δικαιωμάτων για τις γυναίκες και τη θεσμική και ουσιαστική νομιμοποίηση της κοινωνικής ανισότητας, ταξικής και έμφυλης (βλ. και σχετική συζήτηση στη Βουλή για τον Προϋπολογισμό του 2013, όπου η βουλευτής Σερρών του ΣΥΡΙΖΑ Α. Σταμπούλη παρέθεσε τα σχετικά στοιχεία). Η ακύρωση του προγράμματος παραγωγής καλλιτεχνικών έργων με θέμα την ισότητα των φύλων της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων με το σκεπτικό ότι έχει «περιορισμένο κοινωνικό όφελος» είναι ενδεικτική του πώς η οικονομική κρίση μπορεί να χρησιμοποιήσει θαυμάσια ως άλλοθι για τις ήδη υφιστάμενες ανισότητες και να συντελέσει στην εμβάθυνσή τους.

Η αποδιοργάνωση όλων των ρυθμιστικών κανόνων και πλαισίων προστασίας των εργαζομένων στην αγορά εργασίας και η δραματική συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας στους «χαλεπούς καιρούς της κρίσης»¹¹ συνδέονται κατά συνέπεια με την επιδείνωση της θέσης των γυναικών.¹²

Σε ένα άλλο επίπεδο, εκείνο της σεξουαλικότητας και των αναπαραστάσεων, η ένταση της εμπορευματοποίησης της γυναικείας σεξουαλικότητας μέσα από τις παγκόσμιες μεταναστευτικές ροές¹³ και οι τρόποι αναπαράστασης των γυναικών μέσω των νέων τεχνολογιών της εικόνας συμβάλλουν σε μία όξυνση της *επισφάλειας* σε συμβολικό επίπεδο και σε αρκετές περιπτώσεις σε μια τάση οπισθοδρόμησης σε σχέση με τα συμβολικά κεκτημένα της ισοτιμίας και αξιοπρέπειας του φύλου, όπως διεκδικήθηκαν από το δυτικό φεμινιστικό κίνημα του δεύτερου κύματος στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 και στη χώρα μας τη δεκαετία του 1980.

Όπως σημειώνει η Σαδικάκη, «στον 21ο αιώνα η πολιτιστική διαχείριση των νέων τεχνολογικών της εικόνας οδηγεί αφενός στην επιβολή ενός *παγκοσμιοποιημένου πανοπτικού* και αφετέρου στη διάχυση της παγκόσμιας σεξουαλικής εικόνας».¹⁴ Στη νέα αυτή εποχή όπου σημειώνεται τεράστια αύ-

11. Βλ. Ε. Αβδελά, «Το φύλο σε κρίση ή τι συμβαίνει στις γυναίκες σε χαλεπούς καιρούς», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 115, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2011, σ. 17-26.

12. Για τη σχέση γυναικείου ζητήματος και κράτους πρόνοιας παραπέμπουμε στην προβληματική της Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», στο Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 183-220. Βλ. ακόμη Μ. Στρατηγάκη, *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006.

13. Βλ. σχετικά Ι. Αθανασάτου, «Trafficking γυναικών. Η μαρτυρία της κινηματογραφικής εικόνας» στο Κ. Σαδικάκη - Λ. Τσαλίκη (επιμ.), *Μέσα επικοινωνίας, λαϊκή κουλτούρα και βιομηχανία του σεξ*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2012, σ. 201-229.

14. Βλ. Κ. Σαδικάκη, «Ρομπορτικόν. Ψηφιακές μεταμορφώσεις και η διακυβέρνηση της

ξηση των ιδιωτικών μέσων, ιδιωτικοποίηση των υποδομών επικοινωνίας και ισχυρές συμμαχίες μεταξύ παραδοσιακών και ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας, τα μέσα και οι πολιτισμικές βιομηχανίες, όπως η μουσική, η μόδα, η διαφήμιση, συνδέονται μεταξύ τους κατά τρόπο ώστε οι σύγχρονες πολιτιστικές τάσεις και τα πρότυπα να ενσωματώνονται άμεσα και ενιαία στους τομείς της παραγωγής και της κατανάλωσης, εξασφαλίζοντας το μέγιστο κέρδος. *Το γυναικείο σώμα γίνεται ένα πεδίο συμβολικής μάχης. Δεν υποφέρει μόνο από την εξουσιαστική μεταχείριση, τη φυσική βία και την ιατρικοποίησή του στην πατριαρχία αλλά και από τη συμβολική βία που υφίσταται λόγω της αντικειμενικοποίησής του κατά την αναπαράστασή του από την παγκόσμια βιομηχανία του θεάματος.*¹⁵

Όπως επισημαίνεται στις σχετικές μελέτες, το λαϊκό φαντασιακό στις χώρες της Δύσης κατακλύζεται από εικόνες της βιομηχανίας του σεξ με αποτέλεσμα να έχει επέλθει άμβλυση των ορίων απέναντι σε επιθετικές εικόνες σεξουαλικής συμπεριφοράς στην καθημερινή κουλτούρα, στις εφημερίδες, στη διαφήμιση, στις εκπομπές και στη μόδα. Η σύγχρονη εικόνα της πορνογραφίας λειτουργεί σαν μηχανισμός επιτήρησης, ένα σύγχρονο «πανοπτικόν» μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η επιτήρηση (πάνω στο γυναικείο σώμα και τη συμπεριφορά). Πρόκειται για ένα φαινόμενο που έχει σαν άξονα το *πατριαρχικό βλέμμα αντικειμενικοποίησης* του γυναικείου σώματος. Αυτές οι πράξεις επιτήρησης τίθενται σε εφαρμογή σε καθημερινή βάση, διαμέσου των μνημάτων που διαχέονται μέσω των πολιτιστικών πρακτικών και προϊόντων.

Σύμφωνα με σχετική έρευνα «υπάρχει ισχυρό εμπορικό συμφέρον στη διαιώνιση της συντηρητικής ιδεολογίας των φύλων. Η εμπορευματοποίηση και η “θηλυκότητα” είναι στενά συνδεδεμένες», η αγορά και η σεξουαλικότητα συνδέονται άρρηκτα στις σύγχρονες παγκοσμιοποιημένες οικονομικές δομές. Ειδικότερα το πόσο είναι συνδεδεμένα «σαν συγκοινωνούντα δοχεία» η υπερσεξουαλικοποιημένη γυναικεία εικόνα των δικτύων και άλλες μορφές της κοινωνικής ζωής αποτυπώνεται στην έκθεση της Fawcett Society 2009.¹⁶ Σε αυτή δείχνεται ότι ο πολλαπλασιασμός των πολιτιστικών πρακτικών των εταιρειών της βιομηχανίας του σεξ συνδέεται με τις διακρίσεις στον χώρο ερ-

πορνογραφίας», στο Κ. Σαρκάκη - Λ. Τσαλίκη (επιμ.), *Μέσα επικοινωνίας, λαϊκή κουλτούρα και η βιομηχανία του σεξ*, ό.π., σ. 375-398.

15. Βλ. Α. Κούντρια, «Σύγχρονες Barbie. Η αναπαράσταση του γυναικείου σώματος στη διαδικτυακή πορνογραφία» στο Κ. Σαρκάκη - Λ. Τσαλίκη (επιμ.), *Μέσα επικοινωνίας, λαϊκή κουλτούρα και η βιομηχανία του σεξ*, ό.π., σ. 237-282.

16. Στο ίδιο, σ. 382.

γασίας και εν τέλει χρησιμοποιεί στο «να βάλει τις γυναίκες στη θέση τους» και να τις κάνει να υποταχθούν *αδιαμαρτύρητα στην ιδέα της κατωτερότητας του φύλου τους*.

Η μετατροπή των γυναικών σε αναλώσιμα σώματα εντοπίζεται και από τις σύγχρονες φεμινιστικές συλλογικότητες. Θεωρώ πολύ χαρακτηριστική την διακήρυξη των Femen, μιας δυναμικής φεμινιστικής οργάνωσης που ξεκίνησε τις δράσεις της από την Ουκρανία: «Θέλουμε να προωθήσουμε τη νέα επαναστατική σεξουαλικότητα των γυναικών σε αντίθεση με τον πατριαρχικό ερωτισμό που γεννά την πορνογραφία... Αγωνιζόμαστε για την ολοκληρωτική εξάλειψη της πορνείας, της σκληρότερης μορφής εκμετάλλευσης των γυναικών, και για να αναγνωριστεί η βιομηχανία του σεξ ως η μεγαλύτερη γενοκτονία εις βάρος των γυναικών».¹⁷

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Οι σύγχρονες συνθήκες παγκοσμιοποίησης και οικονομικής κρίσης έχουν οδηγήσει σε νέες σύνθετες θεωρήσεις της υποκειμενικότητας, που λαμβάνουν υπ' όψη το φύλο, την τάξη, τη φυλή και άλλες παραμέτρους. Όπως επισημαίνει η Gaines, διευρύνοντας την έννοια του κοινωνικού φύλου (gender) ο φεμινισμός οφείλει να θέτει διάφορα ερωτήματα και να βρίσκει τις πιο κατάλληλες μεθοδολογίες προκειμένου να αντιληφθεί την κατηγορία του πραγματικού ιστορικού υποκειμένου.¹⁸ Η σύνθεση της προβληματικής του φύλου με άλλες μορφές κοινωνικής ανισότητας –ταξικές, φυλετικές, πολιτισμι-

17. «Οι Φεμέν μιλούν στην “Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία”», 17/02/2013, σ. 26, 27. Σημαντική εξάλλου διεθνής συμπράδαση είχαν και τα μέλη των Pussy Riot, τα οποία αυτοπροσδιορίζονται ως φεμινιστική, αντιεμπορική ομάδα. Όπως είναι γνωστό, τα μέλη του γυναικείου αυτού συγκροτήματος πραγματοποίησαν μια πανκ μουσική διαμαρτυρία στον Καθεδρικό Ναό του Σωτήρος στη Μόσχα εναντίον του Πούτιν, και δύο από αυτά καταδικάσθηκαν σε δύο χρόνια καταναγκαστικά έργα στις «Αποικίες Αυστηρού Σωφρονισμού» παρά το παγκόσμιο κίνημα συμπαράστασης και τη διαμαρτυρία της Διεθνούς Αμνηστίας. «Διαμαρτυρηθήκαμε κατά του κομφορμιστικού συστήματος σκέψης, ενάντια στην υποταγή και την παθητικότητα» βλ. συνέντευξη της Κ. Σαμούσεβιτς, μέλους των Pussy Riot, στον δημοσιογράφο Γ. Πιτροπάκη, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 28/04/2013, σ. 22, 23.

18. Βλ. και J. Mc Cabe, *Κινηματογράφος και φεμινισμός*, επιμ. Ι. Αθανασάτου, μτφρ. Ειρήνη Πιρπάσου, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2009, σ. 145επ. Αναφέρεται στο σχετικό άρθρο της J. Gaines, «White Privilege and Looking Relations: Race and Gender in Feminist Film Theory» στο Α. Kaplan (επιμ.), *Feminism and Film*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 336-355.

κές– και η θεώρηση ενός συνολικού πλαισίου *επισφάλειας* προσδίδει δυναμικά νέο νόημα στις φεμινιστικές διεκδικήσεις. Από την άλλη πλευρά η συρρίκνωση και η κατάρρευση του κράτους πρόνοιας στις κοινωνίες της κρίσης –η οποία έχει κυριαρχήσει σε αρκετές χώρες και απειλεί άλλες–, μειώνει σημαντικά την αισιοδοξία σχετικά με την υιοθέτηση και ενσωμάτωση των διεκδικήσεων των φεμινιστικών και γυναικείων κινημάτων στο πλαίσιο της δημοκρατικής ολοκλήρωσης αλλά και τις σχετικές ψευδαισθήσεις. Η εξαίλιψη της ανισότητας λόγω φύλου δεν μοιάζει να αποτελεί πλέον στοίχημα για ένα σύστημα που λειτουργεί μέσω της αποβολής όλο και μεγαλύτερων κοινωνικών ομάδων στο *όριο* και πέραν αυτού.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Ελλάδα της κρίσης οι πιο σημαντικές κινητοποιήσεις φεμινιστικών συλλογικοτήτων πραγματοποιήθηκαν για υποθέσεις που αντιστοιχούν σε χαρακτηριστικά αυτών των συνθέσεων και των νέων εννοιολογήσεων που προκύπτουν. Πρόκειται για την επίθεση εναντίον της μετανάστριας Κωνσταντίνας Κούνεβα, συνδικαλίστριας καθαρίστριας, και τη μεταχείριση των οροθετικών εκδιδόμενων γυναικών.¹⁹ Η αναζήτηση του φεμινισμού την εποχή της κρίσης επανεγγράφεται στο πολιτικό, θεωρώντας το φύλο στη σύνθεσή του με τις άλλες ταυτότητες του σύγχρονου υποκειμένου και ασκώντας κριτική των έμφυλων πατριαρχικών σχέσεων στο σύγχρονο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

19. Βλ. σχετικά και Α. Athanasiou, «Becoming precarious through regimes of gender, capital and nation», στην ενότητα Beyond the «Greek Crisis»: Histories, Rhetorics, Politics του *Hot Spots Forum* του *Cultural Anthropology*, 201, <http://www.culanth.org/?=node/445>.

TODAY, MORE THAN EVER:
A COMMENT ON THE SO CALLED “SECONDARY”
ISSUES FACING THE LEFT IN A PERIOD OF CRISIS

*Eléni Varikas**

“All fixed fast-frozen relations, with their train of ancient and venerable prejudices and opinions, are swept away, all new-formed ones become antiquated before they can ossify. All that is solid melts into the air, all that is holy is profaned, and man is at last compelled to face with sober eyes, his real conditions of life and his relations with its kind”.
Karl Marx, *The Communist Manifesto*

The optimistic undertones in which Marx alluded to the disenchantment of the world, were but a pale anticipation of the candid faith in the emancipating dynamics of modern secularised society, a faith which was to undermine the subversive potential and universalistic promises of socialist and other radical traditions for more than a century after the *Communist Manifesto*. The idea that, once delivered from the divine spell, human beings would be “compelled to face with sober sense”, their “real conditions of life” no doubt expressed the unprecedented sense of liberty and hope enclosed in the liberating force of human action; but at the same time, it certainly underestimated the spell cast by the “new-formed relations”.

Nowhere this spell has proved so strong as in the association of racism, anti-Semitism, sexism, and xenophobia to residual, backward mentalities, obscurantism prejudices, or uncompleted modernisation, association which assumed that these are destined to be wiped away with the progress and consolidation of a new secular or rational order. For though the development and

* Eléni Varikas is Professor Emerita. Université Paris 8, CRESPPA/CNRS.

constant reformulation of such forms of discrimination and oppression have certainly drawn on, and reactivated, “traditional” earlier cultural patterns and mentalities, they are nevertheless inextricably connected to the new secular order of political legitimisation, its antinomies, its double dynamics.

Stressing common humanity as a sufficient ground for equality, secularized universalism, within the new political order, worked as a powerful impulse of what Ernst Bloch has called the “erect stride of humankind towards human dignity”. Liberated from the theocratic hold of religion, natural right and common humanity provided, for the first time in such a large scale, legitimate ground for comparison of the social position of the oppressed to that of the dominant orders, thus permitting to identify inequality with injustice.

It is, ironically, this novel fragility which political universalism introduced into the heart of the legitimization of inequality and domination that created the need for the dominant classes to turn difference into a source of anthropological inferiority. The connection established between physical, “racial” characteristics and political rights and duties, was a specifically modern political phenomenon. Its novelty resided first in that it resorted to Nature –the new indisputable ground for legitimating domination which had replaced the older metaphysical explanation of inequality. Inspired by the mathematical logic “Science is measurement”, the concept of nature, inherent in the ideology of natural right, was employed to neutralise the “socialist” element within comparison, reducing what is qualitatively different into a set of quantifiable determinations.

Nature, viewed in the real or imaginary evidence of the colour of skin, of facial lines, of breasts, muscles and genital organs, could be thus used not just to contest human equality, but also, and this was a frightfully novel component in the history of domination, to break the unity of humankind. Indeed as long the faith in a divine order guaranteed social and political hierarchy, anthropological continuity between blacks and whites, Jews and Gentiles, men and women did not challenge social inequality and, consequently, the unity of humankind was not in danger. But as this unity became the fundamental source of human rights, inequality seemed arbitrary, unless it could be based on differences so radical that no common denominator was possible.

Naturalisation of social differences offered a privileged way out of the instability in legitimating domination. Inspired by the classifications of natural science, the idea of biological endowment re-elaborated the aristocratic notion of heritage in terms compatible with the new political system. It recon-

ciled the fiction of free individuals with persisting social inequality, the abolition of birth privilege with the persistence of ascribed privileges. But most of all naturalisation of domination and oppression contributed to establish a specifically modern connection between power relations of diverse origins and character (racism, anti-Semitism, gender oppression, colonialism) by attaching their social acceptability to the same logic of legitimation: a logic which transformed equality from a bond between the constitutive differences of humankind into a principle incompatible with difference.

Modern constructions of otherness into source of inferiority, political incapacity and domination were not the immediate result of scientific knowledge. They stemmed from the need to provide watertight arguments for ideas produced as political weapons; yet, though they were produced in the realm of the new conflicting social relations whose legitimacy was unstable, they drew their authoritative power in the new sacralisation of Science and instrumental reason whose immediate outcome, scientism, was to infect not only dominant bourgeois ideologies, but also the critical understanding of power relations and the struggles against domination and oppression.

The Eurocentric “prejudices” which shaped the understanding of modern society and culture in Marxist and socialist traditions, the “opinions” which favoured the positivist and determinist conceptions of history and class-struggle or the social-Darwinist theories within the Second International, the “beliefs” which fostered the systematic gender and race discriminations within the left, are not just residues of traditional “fast-frozenrelations”; they are the expression of the social and political dynamics of the “new-formed” relations and of the lasting difficulty to resist them. Their development corresponded to, and was fostered by, the founding axiom of the modern State, the principle of one and indivisible power and the ensuing lasting suspicion it cast upon human diversity and multiplicity. The state practices of the two last centuries –including the welfare-state and “democratic” state (eugenics, family and protective legislation, immigration policies, racial segregation)– should suffice to remind us how much coercion and suffering it took for “difference” to be constructed as the antipodes of equality.

Our century has tragically exposed the illusion of progress by revealing mass-murder, the unprecedented crime against human plurality and, recently, the horror of ethnic purification, as possible, though not ineluctable, outcomes of political modernity. In failing to grasp the double dynamics of modernity –the dialectic of Enlightenment– the dominant traditions of the

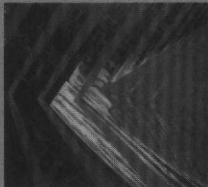
left have failed to “face soberly” existing reality and to resist it. Rather than bow to the crashing weight of this assessment, today, more than ever, we have to bear in mind that, as young Adorno wrote in the 1930s, the interpretation of given reality is bound up to its abolition.

Μόλις κυκλοφόρησε

2
0
1
2

ο διπλός
εκλογικός
σεισμός

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ
ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορεί ο ιδιαίτερα επι-
πικαιρος συλλογικός τό-
μος 2012: ο διπλός εκλογι-
κός σεισμός με επιμέλεια
των Καθηγητών Γ. Βούλ-
γαρη και Η. Νικολακόπου-
λου και με τη συμμετοχή
σημαντικών πολιτικών ε-
πιστημόνων. Ένα βιβλίο
πολλαπλά χρήσιμο σε κά-
θε ενημερωμένο πολίτη και
μελετητή στις παραμονές
των αναμενόμενων εκλογι-
κών μετασεισμών.

Γράφουν οι:

Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ
Β. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ
Κ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ
Π. ΚΟΥΣΤΕΝΗΣ
Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ
Γ. ΜΠΑΛΑΜΠΑΝΙΔΗΣ
Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
Π. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΥ. ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ
Μ. ΤΣΑΤΣΑΝΗΣ

ISBN 978-960-310-371-4

σε όλα τα βιβλιοπωλεία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΗ.
ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΕΛΟΛΟΓΙΚΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΣΤΟ *DEFENSOR PACIS*
ΤΟΥ ΜΑΡΣΙΛΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΔΟΥΑΣ

Αναστάσιος Πεχλιβανίδης*

Το κείμενο αυτό αναδεικνύει τη στρατηγική αξιοποίηση της πολιτικής σκέψης του Αριστοτέλη από την πολιτική φιλοσοφία του Μαρσίλιου της Πάδουας. Ειδικότερα μελετά τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις της γενεαλογίας των πολιτικών κοινοτήτων που επιχειρεί ο Μαρσίλιος σε σχέση με την αντίστοιχη αριστοτελική μεθοδολογία. Υποβοηθούμενη η ανάλυση και από την αντίστιξη με τις απόψεις άλλων σημαντικών αριστοτελικών πολιτικών στοχαστών του όψιμου δυτικού Μεσαίωνα, επικεντρώνεται στη συσχέτιση των σημείων απόκλισης του Μαρσίλιου από την αριστοτελική προσέγγιση με ορισμένα από τα καινοτόμα στοιχεία που αυτός εισάγει στην πολιτική σκέψη της εποχής του, κυρίως ως προς τα ζητήματα της συγκρότησης της πολιτικής κοινωνίας και της διακυβέρνησης των πολιτικών κοινοτήτων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Μαρσίλιος της Πάδουας¹ είναι ο στοχαστής εκείνος που πρώτος έθεσε στον πυρήνα της πολιτικής φιλοσοφίας του όψιμου δυτικού Μεσαίωνα το ερώτημα

* Ο Αναστάσιος Πεχλιβανίδης είναι διδάκτορας Πολιτικής Θεωρίας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Ο Μαρσίλιος γεννήθηκε στην Πάδουα μεταξύ 1275 και 1280· ο θάνατός του, σύμφωνα με υπολογισμούς, τοποθετείται αμέσως μετά τη συγγραφή του τελευταίου οπουδαίου έργου του, του *Defensor Minor*, το 1342. Η πληροφορία αυτή προκύπτει από την παπική *collatio* της 10ης Απριλίου 1343 όπου σημειώνεται ότι ο Μαρσίλιος είναι πλέον νεκρός. Στο ίδιο έγγραφο ο Πάπας Κλήμης ΣΤ' αναφέρεται στον στοχαστή ως εξής: «...και τολμούμε να πούμε ότι σχεδόν ποτέ δεν διαβάσαμε κάποιον χειρότερο αιρετικό από τον Μαρσίλιο. Επειδή από το παπικό μήνυμα του προκατόχου μας Βενέδικτου για ένα συγκεκριμένο βιβλίο του έχουμε εξαγάγει περισσότερα από 240 αιρετικά άρθρα». Το βιβλίο που μνημονεύει ο Πάπας είναι το

τι είναι «κράτος» και πώς αυτό συγκροτείται.² Η υποβάθμιση σε ζήτημα ήσσονος σημασίας του ερωτήματος περί του ιδανικού πολιτεύματος, που αποτελούσε το κατ' εξοχήν ζήτημα της πολιτικής φιλοσοφίας του δυτικού Μεσαίωνα, δεν είχε ως επιδίωξη τον εξοβελισμό του από την όλη φιλοσοφική συζήτηση αλλά την οριοθέτησή του βάσει ορισμένων κρίσιμων προϋποθέσεων, που προέκυπταν ως σταθερές από την απάντηση στο ερώτημα περί κρατικής συγκρότησης που ανέλαβε να αναζητήσει ο Μαρσίλιος. Οι σταθερές αυτές θα έπρεπε να έχουν πεδίο εφαρμογής σε κάθε μεταβλητή μορφή πολιτικής διακυβέρνησης. Συνεπώς, όσες μορφές πολιτικής διακυβέρνησης ήταν ασύμβατες προς τις σταθερές που έθεσε, θα έπρεπε να απορριφθούν ως ακατάλληλες.

Τις δύο κατ' εξοχήν σταθερές ως πόρισμα της μελέτης του Μαρσίλιου αποτελούν ο κοσμικός χαρακτήρας του κράτους με τον συνεπαγόμενο εξοβελισμό της εκκλησίας από την εμπλοκή της στις εγκόσμιες υποθέσεις, καθώς και ο εντοπισμός του ποιοτικού αιτίου της κρατικής εξουσίας, της διακυβέρνησης και της νομοθέτησης στη συνέλευση του πλήρους σώματος των πολιτών (*universitas civium*) ή του κρείττονος μέρους της (*valentior pars*) και στη ρητά εκπεφρασμένη συναίνεσή της.³

Στην προσπάθεια στοιχειοθέτησης και συγκρότησης του επιχειρήματός του είναι χαρακτηριστική η συνεχής επίκληση της αυθεντίας του Αριστοτέλη. Ωστόσο, παρά την επίκληση αυτή, ο Μαρσίλιος εισάγει καινοτόμες ερμηνευτικές προσεγγίσεις του αριστοτελικού *corpus*, οι οποίες συχνά οδηγούν σε αποκλίσεις από τις αντίστοιχες θέσεις του Σταγειρίτη. Μια χαρακτηριστική τέτοια πτυχή ταυτόχρονης επίκλησης και απόκλισης από τη σκέψη του φιλοσόφου απαντάται όταν ο Μαρσίλιος εξετάζει το ζήτημα της καταγωγής των

σημαντικότερο έργο του Μαρσίλιου, το *Defensor Pacis* (*Υπερασπιστής της Ειρήνης*) τη συγγραφή του οποίου ολοκλήρωσε το 1324. Σε αυτό ο στοχαστής επιτίθεται στην Καθολική Εκκλησία και τις πολιτικές της αξιώσεις ως την κυριότερη αιτία της κοινωνικής διαμάχης στην ευρωπαϊκή κοινωνία. Κατά την προσπάθειά του αυτή κατασκευάζει μια πολιτική θεωρία η πρωτοτυπία της οποίας έγκειται σε μια ερμηνεία της αριστοτελικής μεθοδολογίας η οποία δέχεται την επιρροή των σπουδών του στην ιατρική και στη φυσική φιλοσοφία, στον έντονο εγκόσμιο προσανατολισμό της και στην οντολογική υποτίμηση της αιώνιας και αμετάβλητης σφαίρας του υπερβατικού με τη συνακόλουθη μετακίνηση της προσοχής προς τον μεταβλητό κόσμο της εμπειρίας, καθώς επίσης στη δημοκρατική για την εποχή του νομιμοποιητική αρχή της πολιτικής εξουσίας, του κυβερνητικού μέρους του κράτους και της κατασκευής των νόμων.

2. Βλ. M.J. Tooley, «Introduction» στο J. Bodin, *Six Books of the Commonwealth*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1967, σ. xiv.

3. Marsilius of Padua, *Defensor Pacis*, επιμ.: C.W. Previté-Orton, Cambridge University Press, Cambridge 1928, I.xii.3.

πολιτικών κοινοτήτων. Ειδικότερα ο στοχαστής θεωρεί απαραίτητο, προτού προχωρήσει στη μελέτη του «κράτους», να ξεκινήσει με μια γενεαλογία των πολιτικών κοινοτήτων, εφόσον το «κράτος» συνιστά την τέλεια πολιτική κοινότητα. Μια τέτοια αφετηρία κρίνεται αναγκαία, διότι οι άνθρωποι σύμφωνα με την αριστοτελική μεθοδολογία αδυνατούν να αποκτήσουν επιστημονική γνώση ενός πράγματος, αν δεν παρακολουθήσουν τη φυσική του πορεία από το ατελές στο τέλειο ώστε να γνωρίσουν τα πρώτα του αίτια έως ότου ξεχωρίσουν τα στοιχεία και οι αρχές που το διέπουν.⁴

ΕΝΟΤΗΤΑ Α

Παρά τη διατύπωση της πρόθεσής του να ακολουθήσει την αριστοτελική μέθοδο, η ανάλυση του Μαρσίλιου συμπίπτει με εκείνη του Σταγειρίτη μόνο στο τυπικό οντολογικό της περιεχόμενο. Χρησιμοποιεί δηλαδή και αυτός την τριμερή διάκριση του Αριστοτέλη σε οίκο, κώμη και πόλη, αλλά μετατρέπει τις κατηγορίες αυτές από αναλυτικές σε ιστορικές. Ακολουθώντας την προσέγγιση αυτή διαπιστώνει ότι ο μικρότερος συνδυασμός ανθρώπινων όντων είναι αυτός του αρσενικού και του θηλυκού. Από τον συνδυασμό τους προκύπτουν τα νοικοκυριά και από τον συνδυασμό των τελευταίων και την ανθρώπινη αναπαραγωγή προκύπτουν τα πρώτα μικρά χωριά. Αυτά ήταν οι πρώτες ανθρώπινες κοινότητες. Ως εδώ αναφέρεται δύο φορές στα *Πολιτικά* για να τεκμηριώσει τη γνώμη του.⁵ Ωστόσο ο Αριστοτέλης αρχίζει την ανά-

4. Παραθέτει αυτούσια μάλιστα μια φράση του Αριστοτέλη με αυτό το νόημα. Πρόκειται για την πρώτη παράγραφο με την οποία ο τελευταίος ανοίγει τα *Φυσικά*. Βλ. Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., I.iii.2 και Αριστοτέλης, *Φυσικά*, 184a 1-10. Να προσθέσουμε ωστόσο ότι ήδη η σύνδεση της προτεινόμενης πορείας μελέτης του Μαρσίλιου, από το ατελές προς το τέλειο, συνιστά μια απόκλιση από τη ρητή ερμηνεία του ίδιου του Αριστοτέλη ο οποίος αμέσως παρακάτω, στα *Φυσικά*, επεξηγεί ότι με τη θέση του περί της αναγκαιότητας να γνωρίζουμε τα πρώτα αίτια και τις πρώτες αρχές έως το στοιχειακό επίπεδο ενός πράγματος εννοεί ότι πρέπει να ξεκινάμε τη μελέτη μας από τα γενικά και γνωριμότερα προς τις αισθήσεις μας και να προχωράμε προς τα μερικά, βλ. Αριστοτέλης, *Φυσικά*, 184a 9-21. Συνέκρινε επίσης με Αριστοτέλη, *Αναλυτικά Ὑστερα*, 71b 3-72a 5.

5. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Βιβλίο Α', 1252a 25-35 και 1252b 9-31. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τη λέξη «κοινωνία» και όταν αναφέρεται στη σχέση άνδρα-γυναίκας και στις κώμες, θεωρεί δε ότι η «πόλις» είναι η τέλεια και ολοκληρωμένη μορφή της. Στο 1252b 28-31, όπου παραθέτει τον περιφημο ορισμό της πόλεως, μας λέει απλώς πως η κώμη ως κοινωνία αποβλέπει στον προσπορισμό αγαθών πέρα από τα στοιχειώδη και τα αφορώντα άμεσα την επιβίωση, ενώ η πόλις αποβλέπει στο *ευ ζην*.

λυσή του για την πόλη ξεκινώντας από τη σχέση αρσενικού-θηλυκού και θεωρεί την οικογένεια, με την έννοια της οικίας και του οίκου, ως τη στοιχειώδη και πρωταρχική από τις κοινωνικές συμβιώσεις. Η αριστοτελική προσέγγιση της πόλεως είναι αναλυτική, μ' έναν τρόπο που οριοθετείται από την αντίστοιχη τελολογία, γενετική και ιεραρχική.⁶ Ο φιλόσοφος διαμορφώνει έτσι μια γενεαλογική και αξιολογική ιεραρχία των κοινωνικών συμβιωτικών ομάδων: οίκος, κώμη, πόλις. Κάθε μία απ' αυτές τις μονάδες συγκροτήθηκε για κάποιον ειδικό σκοπό και κάθε μορφή κοινωνικού σχηματισμού εγκλείεται σε κάποιον άλλο, ανώτερο. Η πόλις αποτελεί την κορυφή των φυσικών μορφών κοινωνικής συμβίωσης καθόσον βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο της ιεραρχίας των αγαθών. Όλες αυτές οι μορφές κοινωνικής συμβίωσης διαθέτουν ένα κοινό χαρακτηριστικό, μοιράζονται ένα συλλογικό «εμείς». Το τελευταίο συγκροτείται από αυτό που ο Αριστοτέλης προσδιορίζει ως φιλία. Διαμορφώνουν δηλαδή σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αγάπης, επιτυγχάνοντας εντέλει έναν βαθμό δικαιοσύνης ο οποίος φτάνει στο απόγειο και ολοκληρώνεται στην πόλη.⁷

Ο Μαρσίλιος έντεχνα και σκόπιμα διαφοροποιείται από την ανάλυση του Αριστοτέλη.⁸ Αν παρακολουθήσουμε το κείμενο του *Defensor Pacis* θα διαπιστώσουμε ότι ο στοχαστής μάς λέει πως, σύμφωνα με τα *Πολιτικά*, η πρώτη ανθρωπίνη κοινότητα ήταν το χωριό ή το χωριουδάκι.⁹ Εσοκεμμένα εξοβελίζει την οικογένεια και το νοικοκυριό από την έννοια της κοινωνίας και θεωρεί ως πρώτη κοινωνία το χωριό, αποδίδοντας τη θέση αυτή στον Αριστοτέλη. Η πρόθεσή του είναι να στοιχειοθετήσει με διαφορετικό τρόπο την πηγή νομιμοποίησης της κυβερνητικής εξουσίας της πολιτικής κοινότητας.

Ξεκινά και αυτός με την παρατήρηση ότι ο πρώτος και απλούστερος συνδυασμός ανθρωπίνων όντων ήταν αυτός του αρσενικού και του θηλυκού. Από αυτόν τον συνδυασμό προκύπτουν παιδιά, γεγονός το οποίο οδηγεί στον πολλαπλασιασμό των νοικοκυριών, ο μεγάλος αριθμός των οποίων επέβαλε το κτίσιμο πολλών κατοικιών. Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας

6. Βλ. F. Wolff, *Ο Αριστοτέλης και η Πολιτικά*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1995, σ. 73.

7. Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1260b 10-21 και 1280b 35-1281a 10. Επίσης, Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1134b 15-17.

8. Αρκετοί μελετητές βλέπουν εύκολα την υπαρκτή αντιστοιχία με την ανάλυση του Αριστοτέλη σε οικογένεια, κώμη και πόλη και θεωρούν ότι ο Μαρσίλιος απλώς την επαναλαμβάνει παραβλέποντας την κρίσιμη διαφοροποίηση που εισάγει, π.χ. βλ. J. Quillet, *La Philosophie Politique de Marsile de Padue*, Librairie Philosophique J. Vrin, Παρίσι 1970, σ. 80-81.

9. «Est vicus seu vicinia, et haec fuit prima communitas, sicut scribitur etiam ubi supra», Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., I.iii.3.

ήταν η δημιουργία των χωριών. Στο σημείο αυτό μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι για τον Μαρσίλιο η έννοια του οίκου, του νοικοκυριού και της οικογένειας, καθώς περιλαμβάνει αποκλειστικά τη σχέση ανδρός-γυναϊκός και των γονέων με τα παιδιά τους, βρίσκεται τρόπον τινά εγγύτερα στη σύγχρονη αντίληψη της οικογένειας παρά στην αριστοτελική έννοια του *οίκου*.¹⁰ Επίσης σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη από την οπτική του απουσιάζει εντελώς η έννοια του δούλου ως συστατικού στοιχείου του οίκου.¹¹

Ο Μαρσίλιος παραμένει για λίγο στην οικογένεια ώστε να μιλήσει για τον τρόπο οργάνωσης των λειτουργιών της. Η κεντρική μορφή που δεσπόζει στην οργάνωση αυτή είναι εκείνη του επικεφαλής του οίκου (*paterfamilias*). Στον οίκο επιφορτισμένος με την απόδοση δικαιοσύνης¹² ήταν ο γηραιότερος άνδρας, ο οποίος φυσιολογικά ήταν ο πατέρας. Αυτός αποφάσιζε για όλα τα ζητήματα σύμφωνα με το συμφέρον ή την ευχαριστοσύνη του, ανεξάρτητα από νόμους ή έθιμα, θεσμοί που αμφότεροι δεν είχαν ακόμη διαμορφωθεί. Όμως η μετάβαση από το νοικοκυριό στο χωριό δημιούργησε ένα νέο δεδομένο στην απονομή της δικαιοσύνης. Εκείνο το οποίο μπορούσε να κάνει ο πατέρας απαγορευόταν στον επικεφαλής ενός χωριού. Πολλές φορές στον οίκο η απόφαση της τιμωρίας ή μη λαμβανόταν υπό το καθεστώς της ανάγκης που υπαγόρευε ο μικρός αριθμός ανθρώπων, καθώς τυχόν αυστηρή τιμωρία θα μπορούσε να προκαλέσει επιπλέον ζημιά στον επικεφαλής του οίκου.¹³ Ο Μαρσίλιος χρησιμοποιεί ρητά το παράδειγμα της συγχώρεσης

10. Όπως παρατηρεί ο Nederman, για τον Μαρσίλιο φαίνεται πως η οικιακή μονάδα συγκροτείται από πρόσωπα τα οποία σχετίζονται μεταξύ τους διά του γάμου και της γέννησης, βλ. C. Nederman, *Community and Consent*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham-Maryland 1995, σ. 33.

11. Ο Μαρσίλιος, μολοντί σε άλλα χωρία του *Defensor Pacis* αναφέρεται σε σκλάβους, αφενός αποφεύγει να τους τοποθετήσει στα όρια του νοικοκυριού και αφετέρου αρνείται να αποδεχθεί το αριστοτελικό αρχέτυπο των φύσει δούλων ανθρώπων, βλ. A. Gewirth, *Marsilius of Padua. The Defender of the Peace*, Τόμος 1: *Marsilius of Padua and Medieval Political Philosophy*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1951, σ. 177-179.

12. «... και ειδικά για τις πράξεις εκείνες που από δω και πέρα θα αποκαλούμε “πολιτικές”». Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., I.iii. 4.

13. Για τον λόγο αυτόν, λέει ο Μαρσίλιος, «δεν μπορεί να υπάρχει πολιτική δικαιοσύνη από τον πατέρα σε σχέση με τον γιο του όπως επεσήμανε ο Αριστοτέλης». Πράγματι υπάρχει αυτή η αναφορά στο Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1134b 9-14. Ο Μαρσίλιος όμως αποφεύγει να συναγάγει ομοιότητες ανάμεσα στο οικογενειακό και στο δημόσιο δίκαιο ούτε θεωρεί ότι στην οικογένεια υπάρχουν απλώς διαφορετικές αρχές δικαιοσύνης από εκείνες που ισχύουν στο πολιτικό πεδίο, όπως κάνει ο Αριστοτέλης. Ο Σταγειρίτης χρησιμοποιεί το πολιτικό δίκαιο με μια ευρεία έννοια η οποία θα μπορούσε να συμπεριλάβει όλες τις μορφές δικαίου

που έδωσε ο Αδάμ στον Κάιν μετά τον φόνο του αδελφού του, Άβελ, και με μια μη θεολογική ερμηνεία μάς εκθέτει το επιχείρημά του:

«Εάν κάποιος στο μόνο και πρώτο σπíti ή οικογένεια του σπιτιού σκότωνε ή με άλλον τρόπο έθιγε τον αδερφό του, τότε ο επικεφαλής του σπιτιού, εάν το επιθυμούσε, μπορούσε να μην τιμωρήσει με τη μεγαλύτερη ποινή τον θύτη χωρίς να προκληθούν επικίνδυνες συνέπειες απ' αυτό: γιατί η ζημιά φαινόταν να έχει γίνει στον πατέρα μόνο, που τον συγχώρησε, αλλά και εξαιτίας του ελάχιστου αριθμού των ανθρώπων. Και τέλος, επειδή ήταν λιγότερο ατυχές και θλιβερό για τον πατέρα να χάσει έναν γιο αντί για δύο».¹⁴

Στο χωριό όμως οι σχέσεις των ανθρώπων έχουν ήδη γίνει περισσότερο σύνθετες, διαφορετικές από εκείνες της οικογένειας και οι πλικιωμένοι έπρεπε να αποφασίζουν για τα θέματα αυτά με κάποιο λογικό τρόπο σκέψης ή κάποιον «οιονεί φυσικό νόμο» (lege quasi naturali). Απέδιδαν βεβαίως δικαιοσύνη όχι έχοντας κάνει κάποια παρατεταμένη έρευνα –αυτό συμβαίνει σε πιο ολοκληρωμένες μορφές κοινότητων–, αλλά αποκλειστικά με βάση ό,τι υπαγορεύει η κοινή λογική και κάποιο καθήκον απέναντι στην ανθρώπινη κοινότητα. Διαφορετικά, αν δεν αποκαθιστούσαν τη δικαιοσύνη τιμωρώντας ή ρυθμίζοντας τις ζημιές που προκαλούνταν, τότε θα ξεσπούσαν διαμάχες μεταξύ των χωρικών, περίπτωση κατά την οποία οι κοινότητες θα καταστρέφονταν.

Στη δήλωση αυτή του Μαρσίλιου μπορούμε να διακρίνουμε τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του τρόπου με τον οποίο συγκροτεί τη θεώρησή του για τη φύση της κοινότητας. Το πρώτο απ' αυτά είναι ότι οι κοινότητες πρέπει να κυβερνώνται με κάποια πρότυπα τα οποία συνιστούν την ποιοτική διαφορά τους από το φυσικό βασίλειο της οικογένειας. Για να συμβαίνει αυτό θα πρέπει τα εν λόγω πρότυπα να είναι εξωτερικά, δηλαδή να έρχονται και να δημιουργούνται έξω και πέρα από τη διακριτική ευχέρεια που είχε ο γηραιότερος

ου που συνυπάρχουν στο σύστημα της πόλης και με μια στενή έννοια η οποία αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ των ελεύθερων πολιτών. Οι υποδεέστερες μορφές δικαίου, οι οποίες συνυπάρχουν μαζί με το πολιτικό δίκαιο στο σύστημα της πόλης, είναι το δεσποτικό, το πατρικό και το οικο-νομικό δίκαιο. Οι μορφές αυτές δικαίου αντιστοιχούν και σε διαφορετικά είδη σχέσεων, μεταξύ συζύγων, μεταξύ κυρίου και δούλου και μεταξύ πατέρα και τέκνου. Οι σχέσεις αυτές συνεχούν και συνιστούν τον οίκο, την ελάχιστη μονάδα κοινωνικής συμβίωσης και ορίζουν με τη σειρά τους τρεις αντίστοιχες μορφές εξουσίας, βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1138b 6-9, C. Nederman, «Private Will, Public Justice: Household, Community and Consent in Marsiglio of Padua's *Defensor Pacis*», *The Western Political Quarterly*, τχ. 43, 1990, σ. 703 καθώς και F. Wolff, *Ο Αριστοτέλης και η Πολιτική*, ό.π., σ. 71.

14. Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., I.iii. 4.

επικεφαλής του οίκου να αποκαθιστά τις ισορροπίες σύμφωνα με τη βούληση, την επιθυμία και τη σωφροσύνη του.¹⁵ Τούτο σημαίνει –ο Μαρσίλιος είναι σαφής ως προς αυτό– ότι η διακυβέρνηση στις κοινότητες θα πρέπει να ασκείται βάσει προτύπων των οποίων η διαμόρφωση είναι ανοικτή, συμβαίνει δηλαδή στον δημόσιο χώρο και βασίζεται στον λόγο (reason). Το δεύτερο ουσιώδες χαρακτηριστικό που προκύπτει από την παραπάνω δήλωση του στοχαστή είναι ότι κάθε ξεχωριστό μέλος της κοινότητας πρέπει να αποδεχτεί και να αναγνωρίσει τα πρότυπα αυτά μέσω της ρητής του συγκατάθεσης, η οποία θα νομιμοποιεί τους κανόνες με τους οποίους οι πρεσβύτεροι θα απονέμουν τη δικαιοσύνη. Εκείνο που παρατηρούμε εδώ είναι ότι για τον Μαρσίλιο η μετάβαση από τη σφαίρα της οικογένειας σε εκείνη της κοινότητας που διαμορφώνει ένα χωριό, αν και ατελής ακόμα ως προς τους μηχανισμούς απόδοσης δικαιοσύνης, συνιστά κάτι παραπάνω από μια απλή μετάβαση από το βασίλειο της βούλησης στη σφαίρα του λόγου (reason) ως μέσου ρύθμισης των πράξεων μεμονωμένων ανθρώπων. Η μετάβαση αυτή αναδεικνύει μια κοινή συμφωνία για τους επικοινωνιακούς κανόνες στα πλαίσια της κοινωνίας. Όμως το σημαντικότερο είναι ότι ο ισχυρισμός του πατέρα πως αποδίδει δικαιοσύνη σύμφωνα με τη λογική, αν μεταφερθεί στον δημόσιο βίο ως αντίστοιχος ισχυρισμός των γηραιότερων που έχουν αναλάβει αυτό το καθήκον στην κοινότητα ενός χωριού, δεν είναι πλέον αρκετός. Στο εξής κάθε μεμονωμένος ιδιώτης ο οποίος υπόκειται στις κρίσεις και στις αποφάσεις τους οφείλει να εξετάζει, να ελέγχει ενδελεχώς και να δίνει τη συγκατάθεσή του στις αρχές βάσει των οποίων αποτιμώνται οι πράξεις του.¹⁶

Κατά τον Μαρσίλιο στις κοινότητες αυτές, στα χωριά, οι λειτουργίες ήταν αρχικά αδιαφοροποιήτες και υπήρχε ελλιπής καταμερισμός των αρμοδιοτήτων. Επίσης αυτές οι κοινότητες δεν διέθεταν τόσο μεγάλη ποικιλία τεχνών και κανόνων ζωής. Το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο πρόσωπο να ασκεί περισσότερες από μια λειτουργίες, να έχει το επάγγελμά του και συγχρόνως να είναι άρχοντας ή δικαστής. Καθώς όμως οι κοινότητες μεγάλωσαν και πολλαπλασιάστηκαν, αυξήθηκε η εμπειρία των ανθρώπων και οι ικανότητές τους στις τέχνες, ανακάλυψαν νέους κανόνες και τρόπους διαβίωσης, ώσπου τα μέρη

15. «Γιατί μολοντί η κεφαλή ενός και μόνο οπιτιού επιτρεπόταν να δίνει χάρη ή να τιμωρεί για τις ζημιές του οίκου εντελώς με βάση τη δική του βούληση και ευχαρίστηση, αυτό δεν επιτρεπόταν στην κεφαλή της πρώτης κοινότητας, καλούμενης χωριό», Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., I.iii. 4.

16. Βλ. σχετικά και C. Nederman, «Private Will, Public Justice: Household, Community and Consent in Marsiglio of Padua's *Defensor Pacis*», ό.π., σ. 706.

της πολιτικής κοινότητας να διαφοροποιηθούν και αυτή να ολοκληρωθεί φθάνοντας στην τέλεια πολιτική κοινότητα. Μετά από τη συζήτηση αυτή, ο Μαρσίλιος μας λέει ότι εξελίχθηκαν στην ολότητα τους, με την εμπειρία και τη λογική των ανθρώπων, τα πράγματα εκείνα που διασφαλίζουν όχι μόνο το ζην αλλά την αυτάρκεια και το ζην καλώς. Το επιχείρημα με το οποίο ολοκληρώνει τη μετάβαση από το χωριό στην τέλεια πολιτική κοινότητα, το «κράτος», δεν είναι άλλο από την ακαταλληπλότητα των κανόνων κοινωνικής συνύπαρξης που διαμορφώνουν, ένας ή πολλοί, οι γερνότεροι. Η συνθετότητα της ζωής της πόλης και η μεγαλύτερη διαφοροποίηση των λειτουργιών της απαιτούν έναν εξελιγμένο καταμερισμό εργασιών στον οποίο δεν μπορεί να ανταποκριθεί ένας ηλικιωμένος, ο οποίος ασκεί μερικώς το καθήκον αυτό εξαιτίας του ότι έχει να φροντίζει συγχρόνως και για τις ιδιωτικές του υποθέσεις.¹⁷ Για να μην καταστραφούν από τις διαμάχες οι πόλεις ή τα βασίλεια, έπρεπε εγκαθιδρυθεί ένα κριτήριο δικαιοσύνης και κάποιος φύλακας και δημιουργός του.¹⁸ Η έννοια της δικαιοσύνης, η οποία λαμβάνει την υπόστασή της στον νόμο, αποτελεί για τον Μαρσίλιο ουσιώδες χαρακτηριστικό της τέλει πολιτικής κοινότητας.¹⁹

Ο παραπάνω τρόπος με τον οποίο ο στοχαστής εξετάζει το θέμα του είναι ελαφρώς διαφορετικός από τον αντίστοιχο του Αριστοτέλη. Εκείνο που εμφανώς απουσιάζει είναι η τελλολλογική οπτική του τελλευταίου όπως αυτή εκτίθεται στο πρώτο βιβλίο των *Πολλιτικών*. Η προσέγγιση του φιλοσόφου είναι περισσότερο αναλυτική και μόνο συμπτωμωμωτικώς ιστορική. Γι' αυτόν η αλληλλουχία που ξεκινά από την ύπαρξη του αρσενικού και του θηλυκού έως την εμφάνιση της πόλης συνοδεύεται από μία αλληλλουχία τελλών που ξεκινούν από τον ελάσσονα βαθμό για να φτάσουν διαμέσου μιας σειράς κλιμακούμενων λογιικών υπαγωγών στον μέγιστο. Ο σκοπός του ζευγαρώματος είναι η αναπαραγωγή, ο σκοπός της κόμης η παραγωγή περισσότερων αγαθών από εκείνα που καλύπτουν τις άμεσες ανάγκες επιβίωσης και τέλος ο σκοπός της πόλεως είναι η εξασφάλιση της εντελέχειας της κοινωνίας, του ευ ζην, της ευδαιμονίας, συμπεριλαμβανομένης της ηθικής διάστασης του όρου. Οι αριστοτελλικοί του Μεσαίωνα δίνουν την ίδια έμφραση στο τελλικό αίτιο όταν συγκρίνουν το κράτος με τις μικρότερες κοινότητες.²⁰

17. Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., I.iii.4.

18. Στο ίδιο, I.iv.4.

19. Βλ. E. Lewis, «The "Positivism" of Marsiglio of Padua», *Speculum*, τόμ. 38, τχ. 4, Οκτώβριος 1963, σ. 550.

20. Ενδεικτικά βλ. Thomas Aquinas, *On Kingship*, μτφρ. G. Phelan, εις.-οχολ. I. Th.

Από την προσέγγιση του Μαρσίλιου, όπως την παραθέσαμε προηγουμένως, συνάγεται εύκολα ότι αυτός διαφοροποιείται αρκετά από τον παραπάνω τρόπο θεώρησης. Εξαιτίας της έμφασης που δίνει μάλλον στο ποιητικό παρά στο τελικό αίτιο, η προσέγγισή του είναι κυρίως ιστορική και λιγότερο αναλυτική. Η αλληλουχία ανάμεσα στα διάφορα είδη των ανθρωπίνων κοινοτήτων δεν καθοδηγείται από τον ντετερμινισμό παγίων τελών, αλλά είναι αποτέλεσμα κυρίως της ιστορικής ανάπτυξης, η οποία οδηγεί ανάλογα με το μέγεθος της κοινότητας σε μια ποιοτική διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών της, τα οποία εντέλει αντιστοιχούν στην ανάλογη ιστορική περίοδο. Όμως, αν δούμε και αυτόν τον τρόπο την πορεία ετούτη, διαπιστώνουμε ότι τα χαρακτηριστικά των κοινοτήτων διαμορφώνονται όχι πάνω σε μια λογική των τελών αλλά σε μια λογική των συγκεκριμένων αναγκών επιβίωσης των κοινοτήτων, άρα σε μια λογική διαχείρισης των πολιτικών πράξεων και υποθέσεων, επομένως της χρήσης των πολιτικών μέσων. Πρόκειται για την εμμονή στην έμφαση επί του «πολιτικού» η οποία διαπερνά όλο το έργο του Μαρσίλιου. Το σημαντικό εδώ είναι η απ' αυτόν επιχειρούμενη σύνδεση της πορείας των κοινοτήτων από το μικρότερο μέγεθος με την ατελέστερη διαμόρφωση των μηχανισμών άσκησης της εξαναγκαστικής εξουσίας του «κράτους» προς το μεγαλύτερο μέγεθος και την τελειοποίηση των μηχανισμών αυτών. Τούτη η τελειοποίηση συνδέεται, όπως προκαταρκτικά έχει διαφανεί, με την ύπαρξη του θεομοθετημένου νομοθετικού πλαισίου το οποίο νομιμοποιεί την άσκηση της εξουσίας αυτής. Ο νόμος και η διακυβέρνηση αναδεικνύονται ως τα πλέον σημαντικά θέματα πάνω στα οποία θεμελιώνεται η τέλεια πολιτική κοινότητα.²¹

ΕΝΟΤΗΤΑ Β

Τα ιστορικά χαρακτηριστικά της προσέγγισης του Μαρσίλιου αφενός απηχούν μια νατουραλιστική θεώρηση και μια αντίληψη της φύσης περισσότερο υλιστική και βιολογικού τύπου από τις αντίστοιχες του Αριστοτέλη· αφετέ-

Eschmann, Pontifical Institute of Medieval Studies, Τορόντο 1982, Βιβλίο Ι, Κεφ. ι, §14, σ. 9-10, καθώς και Dante, *Monarchy*, επιμ.-μτφρ. P. Shaw, Cambridge University Press, Cambridge 2003, σ. I.iii και v.

21. Γιατί, όπως το έθεσε, στην οικογένεια δεν υπάρχει νόμος και πολιτική δικαιοσύνη, ενώ στα χωριά υπάρχει απλώς ένας «οιονεί φυσικός νόμος». Για τα παραπάνω βλ. και G. Alan, *Marsilius of Padua. The Defender of the Peace*, ό.π., σ. 86-87.

ρου διαμορφώνουν έναν κανονιστικό πυρήνα ο οποίος μας λέει ότι, στον βαθμό που κάποιος είναι ο απόλυτος κύριος μιας ιδιοκτησίας, διαχειρίζεται κατά το δοκούν και αυτή και τα εξαρτώμενα από αυτήν πρόσωπα. Εφόσον λοιπόν όλα υπάγονται στην ιδιοκτησία του και συνεπώς στην εξουσία του, η έννοια της απονομής της δικαιοσύνης χάνει το νόημά της. Τούτο δεν σημαίνει ότι χάνει το νόημά της και η έννοια της δικαιοσύνης διότι, στον βαθμό που μέσα σ' αυτήν την επικράτεια υπάρχουν άνθρωποι, διαμορφώνονται και ανθρώπινες σχέσεις και εφόσον υπάρχουν ανθρώπινες σχέσεις υπάρχουν και πράξεις οι οποίες είναι άδικες και δίκαιες. Εκείνο το οποίο απουσιάζει είναι ένας εξωτερικός κανόνας αυτοπεριορισμού ή ένας κανόνας που θα υποδεικνύει τον τρόπο επανόρθωσης για τις αδικίες που συμβαίνουν. Ο κανόνας αυτός δεν είναι άλλος από τον νόμο ή έστω το έθιμο. Το συμπέρασμα είναι ότι τότε δεν μπορούμε να μιλάμε για κανόνες δικαιοσύνης παρά μόνο για τη βούληση του κυρίου ως προς τη διαχείριση των συμφερόντων του. Στο κρίσιμο αυτό σημείο θα βασιστεί ο Μαρσίλιος για να συναγάγει μια έννοια πολιτικής ελευθερίας την οποία υπηρετεί, όπως ο ίδιος λέει, η θεωρία του για το κράτος. Από την προσέγγιση αυτή προκύπτει μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ της οικογένειας και της πολιτικής κοινότητας – είτε της πρώτης και ατελούς, του χωριού, είτε της ολοκληρωμένης, της πόλεως. Είναι η ίδια διαχωριστική γραμμή η οποία σηματοδοτεί τη μετάβαση από τον πατέρα που παράγει αποφάσεις, κρίσεις και κανόνες κατά το δοκούν, στον πολίτη ο οποίος κρίνει, αποφασίζει, συμμετέχει στη διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου της πολιτικής δικαιοσύνης και στο τέλος συναινεί.

Ποια είναι η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές σφαίρες; Πώς εισάγεται η διαφορά αυτή στη συζήτηση περί πολιτικού από τον Μαρσίλιο και πού αποσκοπεί; Πρόκειται εδώ για την εισαγωγή της διάκρισης ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο βίο. Η ρύθμιση των υποθέσεων και η ικανοποίηση των αναγκών της οικογένειας αποτελούν υποθέσεις του ιδιωτικού βίου. Οι πολιτικές πράξεις που ρυθμίζουν τις σχέσεις των ξεχωριστών οικογενειών βάσει κανόνων δικαίου ανήκουν στον δημόσιο βίο. Η μετάβαση από την ιδιωτική σφαίρα στη δημόσια αποτελεί συγχρόνως και τη μετάβαση από τον πατέρα-οικογενειάρχη (*paterfamilias*) στον πατέρα-πολίτη. Ο πυρήνας που βρίσκεται σ' ένα δεύτερο επίπεδο, πίσω από αυτή τη θεώρηση, είναι ο τρόπος κατανόησης της έννοιας του πατέρα-οικογενειάρχη από τον Μαρσίλιο. Τα χαρακτηριστικά που ο τελευταίος δίνει στον όρο προέρχονται από τη φρεουδαλική κοινωνία της εποχής του, όπου η κεφαλή του οίκου έχει απόλυτη δικαιοδοσία στα πρόσωπα και στα αγαθά του. Αυτή η έννοια της α-

πόλυτης δικαιοδοσίας του ιδιοκτήτη είναι η έννοια-κλειδί για να κατανοήσουμε τις βαθύτερες αναλογίες που επιχειρεί να παρουσιάσει ο στοχαστής. Η έννοια του πατέρα-οικογενειάρχη ταυτίζεται με εκείνη του πατέρα-ιδιοκτήτη. Ο πατέρας-ιδιοκτήτης είναι συγχρόνως και φορέας απόλυτης δικαιοδοσίας, κατοχής (*dominium*), συνεπώς εξουσίας ή και «κυριαρχίας» στα πρόσωπα και τα πράγματα που υπάγονται στη σφαίρα κατοχής, είναι δηλαδή κυριολεκτικά αφέντης (*dominus*), κάτοχος μιας δεσποτικής εξουσίας.

Ο Μαρσίλιος, στα πλαίσια της στρατηγικής του αντιπαράθεσης με τον Πάπα, υποστήριξε το αίτημα των φραγκισκανών μοναχών περί πενίας του κλήρου και διαμόρφωσε μια εντελώς ιδιόμορφη αντίληψη για την έννοια του *dominium*. Γι' αυτόν, η εν λόγω έννοια μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να υποδηλώσει συγχρόνως τον ισχυρισμό κάποιου ότι είναι ο νόμιμος ιδιοκτήτης ενός αντικειμένου ή ότι έχει τη χρήση ή την επικαρπία του αντικειμένου αυτού. Δηλαδή, το *dominium* για τον στοχαστή είναι ένα δημόσιο δικαίωμα ή εξουσία πάνω σ' αντικείμενο και είναι ανεξάρτητο από την έννοια της πραγματικής ιδιοκτησίας, της κατοχής ή της χρήσης του.²² Έτσι αμφότεροι, χρήστης και κύριος, στερούνται τα αποκλειστικά διακριτικά δικαιώματα ή τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και εξουσίας πάνω σε ένα αντικείμενο.²³ Ωστόσο ο Μαρσίλιος έχει επίγνωση της ιδιομορφίας της θέσης που εκφράζει και αναγνωρίζει πως το *dominium* συνήθως σημαίνει το δικαίωμα κατοχής και χρήσης ενός αντικειμένου, είναι δηλαδή η δύναμη του να διεκδικεί κάποιος κάτι που έχει αποκτηθεί έννομα.²⁴ Η εξουσία είναι ένα δικαίωμα οικειοποίησης και χρήσης, ένα δικαίωμα το οποίο επεκτείνεται και στον άρχοντα, σαν ένα είδος προνομιακής σχέσης μ' ένα αντικείμενο. Αυτό που έχει σημασία εδώ

22. Βλ. Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., II.xii.14 και 19. Η αντίληψη αυτή αναλύεται από την Coleman στο J. Coleman, «Medieval Discussions of Property: *Ratio* and *Dominium* According to John of Paris and Marsilius of Padua», *History of Political Thought*, τόμ. IV, τχ. 2, 1983, σ. 225-226.

23. Βλ. C. Nederman, *Community and Consent*, ό.π., σ. 35 και συνδυαστικά, Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., II.xiii.3.

24. Στο ίδιο, II.xii.13. Η Brett διακρίνει επίσης ανάμεσα στις δύο όψεις που έχει η έννοια του *dominium* στον Μαρσίλιο και επισημαίνει πως από το 12ο κεφ. της 2ης Διάλεξης του *Defensor Pacis* έχει δανειστεί τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνει την αντίληψή του γι' αυτό ο Γουλιέλμος του Όκαμ. Αναγνωρίζει βέβαια ότι ο Μαρσίλιος χρησιμοποιεί διαφορετικά την έννοια του δικαιώματος (*ius*), καθώς αναφέρεται περισσότερο σε πράξεις, ενώ ο Όκαμ εφαρμόζει διαφορετική και εντελώς νέα στρατηγική, βλ. A. Brett, *Liberty, Right and Nature: Individual rights in later scholastic thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, σ. 62-63.

είναι ότι το *dominium* υπ' αυτή την έννοια συνδυάζει τις ιδιότητες της ιδιώτευσης και του αποκλεισμού.²⁵ Αποκλεισμός διότι η εξουσία δεν επιτρέπει σε κανέναν άλλο εκτός από τον κάτοχό της να τη διαχειριστεί παρά μόνο με τη ρητή του συναίνεση. Αυτή η έννοια της αποκλειστικότητας δημιουργεί την αίσθηση ότι το *dominium* είναι κάτι απολύτως ιδιωτικό, το δικαίωμα πάνω σε κάτι υπάρχει αποκλειστικά για τον κύριο του και αυτό του επιτρέπει να εμποδίζει τον οποιονδήποτε από το να το χρησιμοποιήσει.²⁶

Ο Μαρσίλιος προκρίνει αυτή, τη δεύτερη έννοια του *dominium*, για να την ταυτίσει με τον πατέρα ως κεφαλή της οικογένειας στην προ-πολιτική κατάσταση. Εντάσσει κατ' αυτόν τον τρόπο το νοικοκυριό στη σφαίρα της αποκλειστικότητας και της ιδιωτικής ζωής. Ο μαρσιλιανός οίκος κυβερνάται από τον επικεφαλής πατέρα (*dominus*) και τη βούλησή του, η δε αρχηγία του είναι αποκλειστική και ιδιωτική. Μεταξύ των μελών της οικογένειας δεν υπάρχει καμιάς μορφής συγκατάθεση ή συμφωνία σε κάποιες κοινές αρχές. Το τελευταίο συμβαίνει επειδή η συνένωσή τους επέρχεται ως αποτέλεσμα της αναπαραγωγής και της φυσικής επιβίωσης και ως εκ τούτου η συμμετοχή τους στην οικογένεια δεν είναι εθελοντική. Κανείς δεν ρωτάει τα παιδιά αν θέλουν να ανήκουν στην οικογένεια ούτε τα τελευταία μπορούν ν' αρνηθούν τη συμμετοχή τους. Συνεπώς, η εμμονή του στοχαστή στην ενεργητική συναίνεση των μελών και στον λόγο (*reason*) ως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πολιτικής κοινότητας είναι εκείνη που του επιβάλλει να αποκλείσει την οικογένεια από το πεδίο της κοινοτικής ζωής.²⁷

Τα όρια τα οποία διαμορφώνει η μαρσιλιανή προσέγγιση μεταξύ της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής είναι ρευστά. Από τη μια μεριά θεωρεί τη διάκριση αυτή υπαρκτή και, όπως είδαμε, ουσιώδη για την οικοδόμηση της πολιτικής κοινωνίας. Από την άλλη όμως η μετάβαση από την ιδιωτική ζωή στη δημόσια σφαίρα διαμορφώνει πολιτικούς κανόνες και κανόνες δικαίου, οι ο-

25. Βλ. C. Nederman, *Community and Consent*, ό.π., σ. 36.

26. Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., II.xii.13 και 21. Ο Μαρσίλιος έτσι αναγνωρίζει μια διαφορετική νομική και κοινωνική προσέγγιση του όρου στην εποχή του. Ο παραδοσιακός φεουδαρχικός νόμος πλαισίωσε το *dominium* με πολλούς τρόπους περιορισμένων δικαιωμάτων ελέγχου στην ιδιοκτησία. Τα δικαιώματα της αριστοκρατίας ήσαν, εκφρασμένα στη νομική γλώσσα, απλά επικαρπίες. Σπανίως ο πραγματικός ιδιοκτήτης κάποιου πράγματος διεδικούσε την κυριαρχία πάνω του. Το πλήρες και πραγματικό περιεχόμενο του *dominium* σήμαινε «τη διεκδίκηση του απόλυτου ελέγχου (πάνω σε κάτι) απέναντι σ' ολόκληρο τον κόσμο» βλ., R. Tuck, *Natural Rights Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, σ. 15.

27. Βλ. C. Nederman, «Private Will, Public Justice: Household, Community and Consent in Marsiglio of Padua's *Defensor Pacis*», ό.π., σ. 709.

ποίοι μπορούν να υπεισέρχονται στη διαχείριση της ιδιωτικής ζωής και περιουσίας.²⁸ Για τον λόγο αυτόν είναι απαραίτητη η συναίνεση των πολιτών στη διαμόρφωση των παραπάνω κανόνων. Γιατί μόνο με την άδεια του πατέρα, ο οποίος είναι dominus στην οικογένειά του, μπορεί να παραχωρηθεί ένα μερίδιο της εξουσίας του. Επειδή μάλιστα το γεγονός αυτό καθιστά επισφαλή τη διατήρηση όλου του κοινωνικού οικοδομήματος, θα δείξουμε πως η συναίνεση αυτή στη μαρσιλιανή πολιτική θεωρία δεν αφορά απλώς κάποια εναρκτηρία σκηνή του πολιτικού έργου αλλά όλη την υπόθεση. Εκείνο που αρχικά μπορούμε να συναγάγουμε είναι πως η θεώρηση αυτή, εξ αιτίας της διάκρισης που θέτει ανάμεσα σε δημόσια και ιδιωτική σφαίρα καθώς και εξαιτίας του ότι βασίζεται σε ατομικιστικά χαρακτηριστικά (η συναίνεση που απαιτεί είναι ατομική), εισάγει ορισμένα νεωτερικά χαρακτηριστικά στον μεσαιωνικό κόσμο. Ωστόσο, εξαιτίας της ρευστότητας των ορίων που επιτρέπει ανάμεσα στις δύο σφαίρες, δεν μπορούμε να την εντάξουμε στη νεωτερικότητα, η οποία απαιτεί θεωρητικά σαφέστερες διακρίσεις μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού πεδίου ενώ παράλληλα συλλαμβάνει τα άτομα αφηρημένα, με μια φιλελεύθερη αίσθηση.²⁹ Με άλλα λόγια μπορούμε να πούμε ότι η θεώρησή του διανοίγει μια εναλλακτική προοπτική.

Οι προθέσεις του Μαρσίλιου και η θεωρητική του στρατηγική στην ανάλυση αποκάλυπτονται στο ένατο κεφάλαιο της πρώτης διάλεξης του *Defensor Pacis*, όταν επανέρχεται στο ζήτημα της οικογένειας επικαλούμενος και πάλι τον Αριστοτέλη, ο οποίος σε ένα σύντομο σχόλιο του καθώς εξετάζει τους διάφορους τύπους της βασιλείας αναφέρεται στην περίπτωση όπου είναι δυνατόν κάποιος βασιλιάς να κυβερνά αποκλειστικά με τη δική του βούληση (περίπτωση της παμβασιλείας).³⁰ Ο Μαρσίλιος δράττεται της ευκαιρίας για να παραλληλίσει αυτόν τον τρόπο άσκησης της εξουσίας, η οποία αποτελεί μια μέθοδο άσκησης της μοναρχίας, με τον τρόπο που διευθύνει η κεφαλή

28. Ο Μαρσίλιος ρητά δηλώνει ότι όλα τα τμήματα, οι αρμοδιότητες και οι λειτουργίες μέσα στην πολιτική κοινότητα, ακόμα και η οικονομική ζωή, υπάγονται στις κρίσεις και τους προσδιορισμούς του ανθρώπινου νομοθέτη, ο οποίος δεν είναι άλλος από το σύνολο του σώματος των πολιτών, βλ. Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., I.vii.3 και I.viii.1.

29. Ο Nederman επισημαίνει πως ο Μαρσίλιος δεν καταλήγει ούτε στο συμπέρασμα του Χομπς ότι δεν υπάρχει καμίας μορφής ιδιωτικό δικαίωμα (ή ότι τουλάχιστον αυτό δεν μπορεί να ασκηθεί αποτελεσματικά) πριν από τη δημιουργία της πολιτικής εξουσίας, ούτε στην τελική θέση του Λοκ ότι δηλαδή χρειάζεται μια δεύτερη διάκριση εντός της πολιτικής κοινωνίας ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό· βλ. C. Nederman, «Private Will, Public Justice: Household, Community and Consent in Marsiglio of Padua's *Defensor Pacis*», ό.π., σ. 714.

30. Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1287a 1-11.

της οικογένειας τα πάντα μέσα στον οίκο.³¹ Θα πρέπει να κατανοήσουμε την παρατήρηση αυτή σαν μια έμμεση εκδήλωση αποδοκιμασίας γι' αυτή τη μορφή πολιτεύματος. Γιατί σε τέτοιες μορφές διακυβέρνησης απουσιάζει η ενεργή συναίνεση και συμμετοχή των πολιτών και συνεπώς η ελευθερία. Το θέμα αυτό το διαφωτίζει ο ίδιος ο Μαρσίλιος, όταν λίγα κεφάλαια παρακάτω θα μας πει ότι «επειδή η πόλη είναι μια κοινότητα ελεύθερων ανθρώπων, κάθε πολίτης πρέπει να είναι ελεύθερος και να μην υφίσταται τον δεσποτισμό (despotiam) κάποιου άλλου, δηλαδή τη δουλική κυριαρχία (dominium). Αυτό δεν θα συνέβαινε αν ένας ή λίγοι πολίτες έκαναν νόμους σύμφωνα με τη δική τους εξουσία υπεράνω του πλήρους σώματος των πολιτών».³²

Οφείλουμε να επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν αποτελούν περιστασιακές αναφορές στην τήρηση μιας διακριτικής απόστασης από ορισμένες μορφές διακυβέρνησης που δεν προϋποθέτουν την ενεργή συναίνεση-συμμετοχή των πολιτών, αλλά καταστατικό επιχείρημα της μαρσιλιανής αντίληψης για την εγκαθίδρυση και τη νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας. Τούτο αποκαλύπτεται και από το γεγονός ότι, ενώ ο στοχαστής αφιερώνει ένα κεφάλαιο στη διερεύνηση της καλύτερης μεθόδου εγκαθίδρυσης μιας κυβερνητικής αρχής, συνάδουσας με οποιαδήποτε μορφή πολιτεύματος, στο εκτενέστερο μέρος του κεφαλαίου αυτού πραγματεύεται την καλύτερη μέθοδο εγκαθίδρυσης της βασιλικής μοναρχίας. Αντιλαμβάνεται δε την απορία που προκύπτει και φροντίζει να απαντήσει επ' αυτής. Ισχυρίζεται πως ακολουθεί αυτή τη διαδρομή για δύο λόγους: αφενός γιατί τούτο το πολίτευμα, της βασιλικής μοναρχίας, συνδέεται με την αρχή διακυβέρνησης της οικογένειας ενώ ταυτόχρονα είναι κάπως συγγενές με τα πολιτεύματα της εποχής του και αφετέρου γιατί, από τις διευκρινίσεις που θα προκύψουν από τις μεθόδους εγκαθίδρυσης της κυβερνητικής αρχής του πολιτεύματος αυτού, θα προκύψουν αντίστοιχες διευκρινίσεις για τις μεθόδους που αφορούν στα άλλα πολιτεύματα.³³ Θα χρησιμοποιήσει λοιπόν τον τύπο διακυβέρνησης της βασιλικής μοναρχίας ως ένα παράδειγμα για να μιλήσει για τις μεθόδους εγκαθίδρυσης και των υπόλοιπων τρόπων διακυβέρ-

31. «Υπήρχε και υπάρχει και μια πέμπτη μέθοδος βασιλικής μοναρχίας, με την οποία ο κυβερνήτης γίνεται άρχοντας (dominus) επί παντός στην κοινότητα, διαθέτοντας πράγματα και πρόσωπα σύμφωνα με τη δική του βούληση, όπως ακριβώς η κεφαλή μιας οικογένειας διαθέτει με τη βούλησή του τα πάντα μέσα στο δικό του νοικοκυριό» βλ. Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., I.ix.4.

32. Στο ίδιο, I.xii.6.

33. Στο ίδιο, I.ix.4.

νσης. Ο Μαρσίλιος προτάσσει εδώ μια μαθηματική λογική, του τύπου αν κάποια αντικείμενα μοιράζονται κοινές ιδιότητες, ό,τι ισχύει για τις ιδιότητες αυτές στο ένα απ' αυτά τα αντικείμενα ισχύει και στα υπόλοιπα.

Όμως, η πρόταση στο σημείο αυτό του μεθοδολογικού ζητήματος αφήνει αδιευκρίνιστο το ερώτημα της εξαντλητικής εξέτασης των τρόπων εγκατάστασης της βασιλικής μοναρχίας και όχι κάποιου άλλου πολιτεύματος. Από την απάντησή του, το μόνο σχετικό που επικαλείται στο πρώτο σκέλος του ισχυρισμού του, είναι η συγγένεια του μοναρχικού πολιτεύματος με κάποια σύγχρονα πολιτεύματα, καθώς και η συσχέτιση του πολιτεύματος αυτού με την αρχή διακυβέρνησης της οικογένειας. Αυτό το σημείο ακριβώς είναι εν μέρει προσχηματικό και εν μέρει αμφιλεγόμενο. Ο Μαρσίλιος εδώ ουσιαστικά επικαλείται το επιχείρημα της εξοικείωσης που έχει ο δυσνητικός του αναγνώστης με το εν λόγω πολίτευμα. Κρίνοντας όμως εκ του αποτελέσματος, από τον τρόπο με τον οποίο πραγματεύεται τις μεθόδους εγκαθίδρυσης μιας βασιλικής μοναρχίας και κυρίως από το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει για την καλύτερη και πλέον προτιμπέα από τις μεθόδους αυτές, συμπεραίνουμε ότι η πρόθεσή του είναι να περιορίσει ή και να αφαιρέσει εκείνα τα χαρακτηριστικά του πολιτεύματος τα οποία το συσχετίζουν με τους τρόπους διακυβέρνησης της οικογένειας.³⁴ Όπως ακριβώς ο Μαρσίλιος εξαίρεσε την οικογένεια από τις μορφές της πολιτικής κοινωνίας, επειδή κανένας πατέρας δεν ζητάει τη συναίνεση των παιδιών ή άλλων μελών της οικογένειας και εφαρμόζει κανόνες «δικαίου» κατά το δοκούν και κατά το προσωπικό του συμφέρον, έτσι προσπαθεί να περιορίσει τα μη πολιτικά χαρακτηριστικά του μοναρχικού πολιτεύματος, αυτά που το συνδέουν δηλαδή με τη διακυβέρνηση της οικογένειας, επιζητώντας την εκπνερασμένη συναίνεση των πολιτών και τη διασφάλιση ενός περιθωρίου ελευθερίας. Το αποτέλεσμα θα είναι να αποδώσει ένα κοινό χαρακτηριστικό σε όλους τους τύπους των ορθών πολιτευμάτων, συμπεριλαμβανομένης και της βασιλικής μοναρχίας, δηλαδή την εκλογή από το νομοθέτη, εμβολίζοντας τη διάκριση ανάμεσα σε πολιτειακές και μη μορφές πολιτευμάτων που έκαναν οι προγενέστεροι αριστοτελικοί στοχαστές του Μεσαίωνα.

Η αρχική λεπτή απόκλιση του Μαρσίλιου από τον τρόπο με τον οποίο θεωρεί ο Αριστοτέλης το ζήτημα της καταγωγής της πολιτικής κοινότητας υ-

34. Ειδικά για τα χαρακτηριστικά αυτά είναι αποκαλυπτικά και τα σχόλια του Ακινάτη που γίνονται υπό το πρίσμα της συσχέτισης διακυβέρνησης με την οικογένεια στα σχόλια του στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, βλ. Thomas Aquinas, *Commentary on Aristotle's Politics*, Hackett, Ινδιανάπολις-Cambridge 2007, Βιβλίο Ι, κεφ. 1, ιδίως § 3-4, σ. 8-9 και Κεφ. 10, σ. 68-74.

ποκρύπτει, όπως ήδη δείξαμε, μια πιο σοβαρή απόκλιση από την αριστοτελική μεθοδολογία. Δεν είναι όμως από άγνοια ούτε πρόκειται για μια έμμεση προσπάθεια διόρθωσης του φιλοσόφου. Εκείνο που κάνει ο Μαρσίλιος είναι να βασιστεί στην αυθεντία του Αριστοτέλη, να επαναλάβει ορισμένα αριστοτελικά δόγματα και επεξεργασίες άλλων σχολαστικών στοχαστών που είχαν τύχει ευρύτερης αποδοχής στον όψιμο Μεσαίωνα και να επαναπροσδιορίσει το περιεχόμενο ορισμένων εννοιών κοινής αποδοχής, όπως παραδείγματος χάρι της πολιτικής δικαιοσύνης. Ωστόσο ο τρόπος με τον οποίο το έπραξε, εκτός από τις συνέπειες που είχε άμεσα στα πολιτικά του συμπεράσματα είχε και μια άλλη, η οποία συνέτεινε στο ίδιο πολιτικό συμπέρασμα. Η προσέγγισή του στο ζήτημα της οικογένειας και του πατριαρχικού οίκου οριοθετήθηκε γύρω από τους άξονες της κυριαρχίας επί της ιδιοκτησίας, της ελεύθερης βούλησης και του Λόγου, εισάγοντας έτσι ένα στοιχείο ισότητας στην έκφραση της βούλησης όταν αυτή είναι απαλλαγμένη από οικονομικές εξαρτήσεις. Καθόλου δεν συνιστά η προσέγγιση αυτή έναν διάλογο με τον Αριστοτέλη, αλλά μια άμεση υπονόμηση της μεσαιωνικού τύπου ταξινόμησης του κόσμου μέσα από ένα σύστημα επάλληλων ιεραρχημένων επικαλύψεων και εξουσιών.

Ο Μαρσίλιος οδηγείται σε μια εξαρχής επεξεργασία του «πολιτικού», ως της αφανούς εκείνης στιγμής με την οποία θεμελιώνεται μια πολιτική κοινωνία. Για να το επιτύχει, κάνει μια θεωρητική αφαίρεση του δεύτερου σκέλους της αντινομίας που περιγράψαμε και συλλογίζεται ως εάν είχαμε εν κενώ μια κοινωνία ιδιωτικών και αυτόνομων νοικοκυριών. Για τους λόγους που έχουμε ήδη αναπτύξει, στις σχέσεις που διέπουν τις εσωτερικές τους λειτουργίες δεν υπάρχουν κανόνες δικαιοσύνης. Στις δε εξωτερικές τους σχέσεις, εφόσον αυτά καθοδηγούνται από τη βούληση και μόνον των επικεφαλής τους, δεν θα έχουν την αίσθηση καμιάς μορφής συλλογικότητας ή αυτοπεριορισμού των πράξεών τους, με αποτέλεσμα να οδηγούνται σε συγκρούσεις. Για την αποφυγή των διαμαχών που θα προέκυπταν από τέτοιες σχέσεις και οι οποίες θα υπονόμειαν μονίμως το εγχείρημα σύστασης και συγκρότησης κοινωνίας, είναι αναγκαίο να υπάρχει κάποιος εξωτερικός και τεχνητός περιορισμός. Ιστορικά θεωρεί ότι το πρώτο βήμα έγινε με την τοποθέτηση των γηραιότερων και πιο σεβαστών οικογενειάρχων στη θέση εκείνων που απονέμουν δικαιοσύνη και περιορίζουν τις διαμάχες. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώνεται στις πολιτικές κοινότητες, όπου λόγω αυξημένης συνθετότητας είναι αναγκαία η δημιουργία ενός συστήματος και ενός προτύπου δικαιοσύνης. Αυτό είναι και το εξέχον χαρακτηριστικό μιας τέλειας πολιτικής κοινό-

τπτας ή βασιλείου. Είναι αναγκαίο δηλαδή να πάρουμε την απονομή της δικαιοσύνης από τα πρόσωπα, τα οποία δεν είναι και αλάθητα, και να διαμορφώσουμε κοινά αποδεκτούς κανόνες με τη μορφή των νόμων, οι οποίοι θα συνιστούν ένα δημόσιο μέτρο της συμπεριφοράς των ανθρώπων. Η δικαιοσύνη έτσι εμφανίζεται με τρόπο εξωτερικό από την κυριαρχία επί της ιδιοκτησίας (*dominium*).³⁵ Ωστόσο η εγκαθίδρυση των νόμων, οι οποίοι καθώς αποτελούν το μέτρο των πράξεων των ανθρώπων οριοθετούν τη βούλησή τους, απαιτεί κατά τον Μαρσίλιο τη συναίνεση κάθε μεμονωμένου και ισότιμου ιδιοκτήτη-οικογενειάρχη. Οι τελευταίοι εισέρχονται έτσι στην πολιτική κοινωνία με την ιδιότητα του πολίτη.

Η θέση του αυτή είναι το πρώτο βήμα στο μονοπάτι που δείχνει την έξοδο από τον Μεσαίωνα. Καθώς όμως είναι αναγκασμένος να νομιμοποιήσει τη θεωρητική του κατασκευή, αφήνοντας το πεδίο της θεωρητικής αφαίρεσης αλλά κρατώντας τα συμπεράσματα που προέκυψαν, επανέρχεται στο πεδίο της μεσαιωνικής πραγματικότητας για να συνδεθεί με το υφιστάμενο και γενικότερα αποδεκτό πλέγμα εννοιών. Εκείνο που επιχειρεί είναι ο επαναπροσδιορισμός του περιεχομένου των εννοιών αυτών, εισάγοντας μικρές ή μεγάλες αποκλίσεις, ώστε να υποστηρίξει τα συμπεράσματα που εξήγαγε. Προσπαθεί έτσι να αναπροσαρμόσει το δεύτερο σκέλος της αντινομίας που περιγράψαμε, ώστε να αποκαθάρει τις έννοιες από το παραδοσιακό τους νόημα και την υπερβατική τους διάσταση και ακολούθως, με την ανασύνθεση των εννοιών βάσει του περιεχομένου που τους προσέδωσε, να λύσει την αντινομία. Θα ξανασηζητήσει λοιπόν τα ίδια ζητήματα που απασχόλησαν την πολιτική σκέψη του δυτικού Μεσαίωνα αλλά με καινούργιο τρόπο. Ήδη όμως έχει θέσει προηγουμένως ένα νέο ερώτημα το οποίο άπτεται του προβληματισμού για τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η πολιτική κοινωνία. Τούτο το ερώτημα διανοίγει τον δρόμο για να ασχοληθεί με το αντίστοιχο ερώτημα που αφορά τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται το «κράτος». Ουσιαστικά πρόκειται για μια συνηγορία υπέρ της *potestas*, η οποία μάλιστα αντιπαράθεται σε οποιαδήποτε νομιμοποίηση της πολιτικής και του κράτους που απορρέει από την *auctoritas*.³⁶ Αυτή η θεωρητική στροφή δημιουργεί

35. Βλ. C. Nederman, *Community and Consent*, ό.π., σ. 41.

36. Η έννοια της *potestas* ισοδυναμεί με την έννοια της εξουσίας ως ισχύος. Η εξουσία αυτή οριοθετείται στα πλαίσια ενός σαφούς κύκλου αρμοδιότητας του προσώπου που την ασκεί και με αυτή την έννοια αποτελεί ένα στοιχείο κανονιστικό και δικαιοκί. Η έννοια της *auctoritas* αντιστοιχεί στην έννοια της εξουσίας ως αυθεντίας. Στον δυτικό Μεσαίωνα οι παπικοί επικαλέστηκαν την *auctoritas* για να αντιπαρατεθούν στην *potestas* των αυτοκρατόρων και

τον κοσμικό χαρακτήρα της πολιτικής του θεωρίας.

Υπέρ του χαρακτήρα αυτού συνηγορεί ο τρόπος με τον οποίο ο Μαρσίλιος προσπαθεί να ορίσει την επικράτεια του πολιτικού. Η διευκρίνιση του ζητήματος αφενός μας προστατεύει από τυχόν παρανοήσεις που θα μπορούσαν να προκύψουν από την εξαίρεση των όσων συμβαίνουν στο εσωτερικό του οίκου από τον δημόσιο βίο και τους κανόνες απονομής της πολιτικής δικαιοσύνης, αφετέρου δε μπορεί να μας οδηγήσει στη διερεύνηση των βαθύτερων φιλοσοφικών χαρακτηριστικών της σκέψης του στοχαστή· αυτά αποτελούν και ένα από τα κλειδιά που οδηγούν στη χαρτογράφηση του λαβύρινθου των φραστικών διατυπώσεων οι οποίες προσπαθούν να ακροβατήσουν στα όρια του τι είναι στην εποχή του αποδεκτό, έτσι ώστε να διαμορφώσουν ένα στοιχειώδες πλαίσιο για την αποδοχή των καινοτομιών που εισάγει. Μία απ' αυτές είναι η υποτίμηση της χρήσης του υπερβατικού στοιχείου για τη νομιμοποίηση της πολιτικής και η εκδίωξη της προσύλωσής του στον κοσμικό χαρακτήρα της τελευταίας.

Ο Μαρσίλιος διακρίνει μεταξύ δύο ειδών ανθρώπινων πράξεων: των ατομικών και πολιτικών.³⁷ Η διάκριση αυτή μας παραπέμπει αρκετά πρώιμα σε μια άλλη στοιχειώδη διάκριση της νεότερης πολιτικής σκέψης ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα. Ενώ όμως παραπάνω θίξαμε σ' ένα πρώτο επίπεδο τα ζητήματα που θέτει η διάκριση αυτή και ο θεωρητικός εξοβελισμός από τον Μαρσίλιο της οικογένειας από το βασίλειο της κοινοτικής ζωής σε συνδυασμό με τη διάκριση ανάμεσα στον δημόσιο και στον ιδιωτικό βίο, αφήσαμε μια παράμετρο η οποία θα μας επιτρέψει να εμβαθύνουμε στη

των κοσμικών ηγεμόνων, για να διεκδικήσουν την πληρότητα της εξουσίας. Η σχηματοποίηση της αντιπαράθεσης αυτής, υπ' αυτούς τους όρους, ξεκίνησε με το δόγμα του Πάπα Γελάσιου Α'. Ο Μαρσίλιος δεν εξέφρασε την αντιπαλότητα του στην παπική εξουσία άμεσα με τους όρους του δίπολου αυτού, αν και πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι θα τους αναγνώριζε μαζί με το επίδοκο περιεχόμενο της αντιπαράθεσης που εξέφραζαν. Για τη διαμόρφωση μιας εικόνας για την *auctoritas* και την *potestas* στο ρωμαϊκό πολίτευμα βλ. P. Grimal, *Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 253· M.I. Finley, *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σ. 7, 10, 14, 36-37, 48· N.I. Wood, *Cicero's Social and Political Thought*, University of California Press, Berkeley και Λος Άντζελες 1991, σ. 24, 150, 162-169, 194, καθώς και G. Agamben, *Κατάσταση εξαίρεσης*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 127, 130, 132, 135-136, 147-148. Ειδικά για τη μεσαιωνική πρόσληψη της έννοιας της *auctoritas* και τις κοινωνικο-πολιτικές και ιδεολογικο-φιλοσοφικές της συνέπειες βλ. F. Alessio, *Ιστορία της μεσαιωνικής φιλοσοφίας*, Τραυλός, Αθήνα 2007, σ. 16-32.

37. «Haec autem fuit bonitas humanorum actuum monasticorum et civilium...», Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., I.v.11.

οκέμη του γύρω από τα ζητήματα αυτά. Η παράμετρος αυτή άπτεται του ότι, μολονότι εξαιρεί την οικογένεια από την κοινοτική ζωή για να προσδιορίσει το πεδίο του πολιτικού με τον τρόπο που δείξαμε, συγχρόνως τη συμπεριλαμβάνει στο θεωρητικό σχήμα που αναπτύσσει για να προσδιορίσει τα χαρακτηριστικά που ορίζουν μια πράξη ως πολιτική. Η στρατηγική αυτή θα του επιτρέψει να επιτύχει μια καινοφανή θεώρηση του πολιτικού ως πεδίου που προσδιορίζεται αποκλειστικά από την άσκηση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων αποφεύγοντας τις ιδιαίτερες υπερβατικές νοηματοδοτήσεις των πολιτικών πράξεων.

Η αρχή του νοητικού αυτού νήματος βρίσκεται στο σημείο όπου ο Μαρσίλιος αρχίζει να αναπτύσσει το επιχείρημά του σχετικά με τον διαφορετικό τρόπο ρύθμισης των πράξεων και της διακυβέρνησης ενός οίκου από αυτή ενός χωριού. Εκεί, θέλοντας να αναφερθεί στις πράξεις για τις οποίες θα μας μιλήσει, ακόμα και αν αυτές αφορούν στο ό,τι συμβαίνει μόνο σε έναν οίκο, προσδιορίζει ότι θα αναφερθεί «ειδικά σ' αυτές που από δω και στο εξής θα αποκαλούμε πολιτικές».³⁸ Κάτω απ' αυτό το πρίσμα μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα την επιμονή του να μην αναγνωρίζει το στοιχείο της κοινότητας στην οικογένεια, λέγοντας ότι εκεί δεν μπορεί να υπάρχει πολιτική δικαιοσύνη. Ωστόσο ονομάζει πολιτικές τις πράξεις που αφορούν ακόμα και στο εσωτερικό της οικογένειας, στον βαθμό που τα αποτελέσματά τους επηρεάζουν και κάποιον άλλο εκτός από τον δρώντα, υποδηλώνοντας έτσι την ουσιώδη σύνδεσή τους με την πολιτική ζωή η οποία υφίσταται όταν οι άνθρωποι ζουν συσχετιζόμενοι μεταξύ τους. Τούτο φαίνεται και από το ότι χρησιμοποιεί εναλλακτικά ως συνώνυμα τους όρους «actus civiles» και «actus politicos», συνδέοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις πολιτικές πράξεις με την κοινοτική ζωή η οποία βασίζεται στη συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων. Από το σημείο αυτό προκύπτει ένα ερώτημα σχετικά με το ειδοποιο χαρακτηριστικό που έχουν οι πράξεις αυτές. Αρχικά μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το γνώρισμα αυτό είναι ο εξωτερικός τους χαρακτήρας, το γεγονός δηλαδή ότι ένας πραγματοποιεί μια πράξη η οποία έχει επιπτώσεις σε κάποιον τρίτο. Εδώ βρίσκεται το σημείο-κλειδί για τον προσδιορισμό του πεδίου άσκησης της πολιτικής πρακτικής.

Ο Μαρσίλιος χαρακτηρίζει τις πράξεις οι οποίες έχουν εξωτερικό αποτέλεσμα σε κάποιον τρίτο εκτός από το φορέα τους ως μεταβατικές (actus transeuntes), ενώ εκείνες των οποίων το αποτέλεσμα παραμένει στον φορέα

38. «Verum quamdiu homines in unica domo, ipsorum actus omnes, quos maxime civiles infra vocabimus», στο *ιδιο*, I.iii.4.

τους ως αυτοπαθείς (*actus immanentes*).³⁹ Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε ότι εξαιρεί ρητά από τη συζήτηση τις πράξεις ή τα πάθη τα οποία προέρχονται αμιγώς από φυσικά αίτια, βιολογικού μάλιστα χαρακτήρα, διευκρινίζοντας ότι τα τελευταία είναι εκείνα που για την πρόκλησή τους δεν διαμεσολαβεί κάποια γνωστική λειτουργία. Αντίστοιχη διάκριση κάνει και ο Θωμάς Ακινάτης.⁴⁰ Ο τελευταίος όμως προσπαθεί να μείνει πιστός στην αριστοτελική διάκριση ανάμεσα σε παραγωγή και πράξη, οπότε ως μεταβατικές πράξεις ορίζει εκείνες που παράγουν ή δημιουργούν κάτι.⁴¹ Παρά την απόκλιση που παρατηρούμε ανάμεσα στις δύο ερμηνείες, του Μαρσίλιου και του Ακινάτη, οι μεταβατικές πράξεις έχουν και στις δύο προσεγγίσεις ως κοινό χαρακτηριστικό τον εξωτερικό τους χαρακτήρα, ότι εκπορεύονται από έναν φορέα και επιδρούν πάνω σε κάτι τρίτο (άνθρωπο για τον πρώτο, ύλη για τον δεύτερο).⁴² Ο Μαρσίλιος όμως δεν επιδιώκει να λύσει ζητήματα που αφορούν τη φύση του θεού αλλά μόνο εκείνα που θεμελιώνουν το «κράτος». Στον βαθμό που θεωρεί το «κράτος» ως τον υπέρτατο θεσμό επί της γης, επιδιώκει να υποβιβάσει τον κλήρο σε ένα απλό τμήμα του το οποίο δεν θα μπορεί να παρεμβαίνει στις εγκόσμιες υποθέσεις.⁴³ Για τον λόγο αυτόν αναθεωρεί όλο τον ιδεαλισμό του Μεσαίωνα, ο οποίος χρησιμοποιούσε τη σχέση σώματος-ψυχής με τρόπο που υπήγαγε το πρώτο στη δεύτερη, με αποτέλεσμα η τελευταία να απολαμβάνει όλη την έμφαση που της προσέδιδε η μεσαιωνική φιλοσοφία.⁴⁴ Το

39. «Αλλά υπάρχουν και διαφορετικές πράξεις ή πάθη που εκτελούνται από εμάς ή μας συμβαίνουν μέσω των γνωστικών και επιθυμητικών δυνάμεων. Από αυτές κάποιες καλούνται αυτοπαθείς γιατί δεν μεταφέρονται σε άλλο υποκείμενο εκτός από τον δράστη ούτε ασκούνται μέσω κάποιων εξωτερικών οργάνων ή κινητήριων μελών. Αυτού του είδους είναι οι σκέψεις, οι επιθυμίες ή τα συναισθήματα των ανθρώπων. Αλλά υπάρχουν και άλλες πράξεις ή πάθη που ονομάζονται μεταβατικά γιατί αντιτίθενται από τη μία ή και τις δύο απόψεις στο είδος που μόλις περιγράψαμε», στο *ίδιο*, I.v.4.

40. Βλ. Thomas Aquinas, *Summa Theologica*, Ia, ερώτ. 18, άρθρ. 3, απ. 1 αλλά και ερώτ. 23, άρθρ. 2, απ. 1, Christian Classics, Notre Dame IN. 1981.

41. Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Ζ', 1140a 1-2.

42. Βλ. και A. Gewirth, *Marsilius of Padua. The Defender of the Peace*, ό.π., σ. 61, υποσ. 56· ο συγγραφέας κατατοπιστικά εντοπίζει τη διαφορά στις δύο προσεγγίσεις χωρίς όμως να ενδιαφέρεται για το κοινό τους σημείο.

43. Βλ. S. Chak Tornay, «William Ockham's Political Philosophy», *Church History*, τόμ. 4, αρ. 3, Σεπτέμβριος 1935, σ. 220.

44. Ο Μαρσίλιος γράφει: «Μολονότι η ψυχή είναι διακριτή από το σώμα επειδή η ψυχή δεν είναι το σώμα, εντούτοις, αν δώσουμε στη λέξη “κυβερνήτης” το κατάλληλο νόημα, δεν υπάρχει κυβερνήτης του σώματος ο οποίος να μην είναι κατά κάποιο τρόπο και κυβερνήτης της ψυχής και αντιστρόφως» Marsilius, *Defensor Pacis*, ό.π., II.xxx.1.

αποτέλεσμα που είχε αυτή η αντίληψη ήταν να επεκτείνει το νόημα της έννοιας του «πνευματικού» σε ζητήματα που άπτονται της έννοιας του «εγκόσμιου», εξαιτίας μιας θεώρησης η οποία πρέσβευε τη συμμετοχή κάποιων πνευματικών συνθηκών σε όλες τις σωματικές λειτουργίες και υπ' αυτή την έννοια ακόμα και το σώμα μπορούσε ν' αποκληθεί πνευματικό. Ο Μαρσίλιος επιχειρεί την αναθεώρηση αυτής της μεσαιωνικής αντίληψης με την απευθείας σύνδεση της έννοιας της «πνευματικότητας» με τις πράξεις τις οποίες έχει ορίσει ως αυτοπαθείς και αντίστοιχα την έννοια του «εγκόσμιου» και «υλικού» με τις πράξεις που έχει ορίσει ως μεταβατικές, μ' ένα τρόπο ο οποίος δεν αφήνει περιθώρια για τη μεταξύ τους σύνδεση.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Καθώς η εικόνα ολοκληρώνεται, μπορούμε να συνοψίσουμε τα συμπεράσματά μας. Το πρώτο είναι ότι στην πολιτική θεώρηση του Μαρσίλιου δεν υπάρχει ή δεν πρέπει να υπάρχει η αντίληψη του πατέρα ως κεφαλής μιας διευρυμένης οικογένειας φεουδαλικού τύπου.⁴⁵ Ο στοχαστής αξιοποιεί τη μορφή της οικογένειας της εποχής του, που μοιάζει αρκετά με τη σύγχρονη, για να νομιμοποιήσει θεωρητικά και πολιτικά την ανεξαρτησία και το πολίτευμα των πόλεων-δημοκρατιών.⁴⁶ Η πρώτη καινοτομία που εισάγει είναι ο τρόπος που διαμορφώνει το πολιτικό πεδίο και τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την ύπαρξή του. Μετατοπίζει την έμφαση από τη μορφή του *paterfamilias* στην ιδιότητα του πολίτη. Η μετατόπιση αυτή είναι εκείνη η οποία μας εισάγει στο πεδίο της πολιτικής δικαιοσύνης. Η κύρια προϋπόθεση που διαμορφώνει τη θεώρησή του για το πολιτικό είναι να μην υπάγεται και ως εκ τούτου να μην καθορίζεται η βούληση ενός πολίτη από την εξουσία κάποιου άλλου. Ο χώρος του πολιτικού αρχικά συγκροτείται από όλους τους άρρενες που έχουν κάνει τη δική τους αυτόνομη οικογένεια. Αυτοί δεν υπάγονται στη βούληση άλλων, αλλά δυνητικά είναι ελεύθεροι και γι' αυτό μπορούν να είναι πολίτες.

45. Ενδεικτικά για αυτή τη μορφή οικογένειας βλ. J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 389-391, 395-400.

46. Βλ. την παρατήρηση για τη σύμπτυξη των ευρύτερων συγγενικών ομάδων προς την κατεύθυνση της στενής νεότερης οικογένειας από τον 13ο αιώνα και μετά στο M. Bloch, *Η φεουδαλική κοινωνία*, Κάλβος, Αθήνα 1987, σ. 206. Για την επισήμανση του νομικού και θεωρητικού κενού το οποίο ήρθε να καλύψει ο Μαρσίλιος βλ. και Q. Skinner, *Τα θεμέλια της νεότερης πολιτικής σκέψης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005, σ. 44-45 συνδυαστικά με σ. 33-34.

Με τη δική τους ανεξάρτητη βούληση εισέρχονται στην πολιτική ζωή, ως ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες του νοικοκυριού τους και συναινούν στους κανόνες που συλλογικά θεσπίζουν με τους υπόλοιπους ανεξάρτητους οικογενειάρχες. Μετατρέπονται έτσι σε πολίτες και παραχωρούν κάτι από τη δικαιοδοσία τους επί του νοικοκυριού τους ώστε να το προστατέψουν από την αυθαιρεσία του οιοσδήποτε. Αυτή είναι η επιδίωξη της ικανοποιητικής ζωής. Οι θεωρητικές επεξεργασίες του Μαρσίλιου στο ζήτημα της καταγωγής της πολιτικής κοινότητας του δίνουν τη δυνατότητα να εισαγάγει μια σημαντική καινοτομία στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνει την έννοια του «πολιτικού» στην εποχή του· αυτή θα χρησιμοποιήσει στη συνέχεια για να θεμελιώσει και να εκθέσει μια εξίσου καινοτόμο θεώρηση για το «κράτος».

Από την άλλη βεβαίως ο στοχαστής επανεισάγει την οικογένεια στο πολιτικό πεδίο μιλώντας για πράξεις πολιτικές στο εσωτερικό της και αναδεικνύει ως κύρια ιδιότητα των πράξεων αυτών τον εξωτερικό τους χαρακτήρα, το ότι δηλαδή έχουν επιπτώσεις σε κάποιον τρίτο άνθρωπο πέρα από αυτόν που τις πραγματοποιεί. Για ποιον λόγο επιδιώκει να διατηρήσει τη σχέση αυτή της οικογένειας με την πολιτική πρακτική; Η απάντηση είναι αρκετά οικεία για την εποχή μας. Με όρους διαφορετικούς από τους σημερινούς, εκείνο που αντιλαμβάνεται ο Μαρσίλιος δεν είναι άλλο από τη σύνδεση του πολιτικού φαινομένου όχι μόνο με την έννοια της δικαιοσύνης και ειδικά της πολιτικής αλλά και με το φαινόμενο της εξουσίας, ανεξάρτητα με το αν αυτή είναι με κάποιον τρόπο νομιμοποιημένη ή όχι, εξαναγκαστική και κυριαρχική ή όχι. Εντός της οικογένειας υπάρχουν πράξεις πολιτικές γιατί υπάρχουν πράξεις με τις οποίες κάποιος μπορεί να επιδράσει βλαπτικά (κυρίως) σε έναν άλλον είτε με τρόπο νομιμοποιημένο και εξαναγκαστικό, όπως ο *paterfamilias* επειδή είναι *dominus*, κυρίαρχος και ιδιοκτήτης επί των πάντων στο εσωτερικό της και ως εκ τούτου χωρίς να υπόκειται σε κάποιους εξωτερικούς απ' αυτόν κανόνες δικαιοσύνης, είτε αυθαίρετα και μη κυριαρχικά, όπως ένα απλό μέλος της οικογένειας σε κάποιο άλλο μέλος της. Αυτός ο εξωτερικός χαρακτήρας των πράξεων, τις οποίες ορίζει ως μεταβατικές, περιγράφει το εξουσιαστικό φαινόμενο το οποίο βρίσκεται στον πυρήνα του πολιτικού.⁴⁷ Η επι-

47. Για αυτόν τον λόγο διαφοροποιείται από τη θέση του Ακινάτη και ορίζει ως μεταβατικές εκείνες τις πράξεις οι οποίες είναι μεν εξωτερικές, πλην όμως η δράση τους απευθύνεται σε πρόσωπα και όχι σε πράγματα βλ. και Α. Gewirth, *Marsilius of Padua. The Defender of the Peace*, ό.π., σ. 103, υποσ. 78, όπου επισημαίνει μια ανάλογη με εκείνη του Μαρσίλιου σύνδεση της πολιτικής με τις μεταβατικές πράξεις σε στοχαστές που υιοθετούσαν μια αβερροϊκή οπτική, όπως ο Ιωάννης του Ιάντουμ και ο Πέτρος του Άμπανο.

θυμητή δε διαχείριση της εξουσίας, κατά τον Μαρσίλιο, δεν είναι άλλη από την οριοθέτησή της από εξωτερικούς προς αυτήν κανόνες πολιτικής δικαιοσύνης, οι οποίοι θα διαμορφώνονται με την ισότιμη και από κοινού συμμετοχή του σώματος των πολιτών.

Επιχειρεί όμως και μια δεύτερη οριοθέτησή της και είναι εκείνη η οποία προκύπτει από τη σύνδεση των πράξεων αυτών με τις εγκόσμιες υποθέσεις και το τείχος που εγείρει ανάμεσα σ' αυτές και σε εκείνες που ορίζει ως πνευματικές. Επιδιώκει με τον τρόπο αυτόν να αντιμετωπίσει το επιχείρημα των παπικών το οποίο προσπαθεί να υπαγάγει ορισμένες μεταβατικές πράξεις, ιδίως όταν αυτές προέρχονται από κληρικούς αλλά όχι μόνον αυτές, στην επικράτεια της δικαιοδοσίας τους εξαιτίας των πνευματικών όψεων που πιθανόν να έχουν. Ο στόχος του Μαρσίου τώρα καθίσταται ορατός και δεν είναι άλλος από εκείνον του εξοβελισμού των διεκδικήσεων άσκησης εξουσίας επί των εγκόσμιων υποθέσεων από τον Πάπα και τους κληρικούς. Ποιο είναι όμως το γενικότερο αποτέλεσμα αυτής της επίδιωξης του; Δεν είναι άλλο από την επίπτωση που είχε αυτή του η θεώρηση του πολιτικού στη συνολική αντίληψη της έως τότε μεσαιωνικής πολιτικής θεωρίας.⁴⁸ Διατηρεί αποστάσεις από την πητικοποίηση του πολιτικού που εξέφρασε ο Αριστοτέλης και ο Αυγουστίνος και της οποίας την έκφραση νομιμοποίησε φιλοσοφικά με τις θέσεις του ο Ακινάτης, ενώ εμβολίζει τον ιδεαλισμό με τον οποίο η μεσαιωνική φιλοσοφία υπήγαγε τις εγκόσμιες υποθέσεις κάτω από την τελική δικαιοδοσία της πνευματικής σφαίρας, αποκλείοντας επίσης το υπερβατικό στοιχείο από την πολιτική. Στον βαθμό δε που συνέδεσε τις εγκόσμιες υποθέσεις με τις πράξεις στις οποίες εκδηλώνεται μια επίδιωξη που αφορά άλλα πρόσωπα, έδωσε μεν μια έντονη βουλευσιαρχική χροιά στην πολιτική του θεωρία, αλλά η βουλευσιαρχία του είχε έναν καινοτόμο χαρακτήρα: όπως είναι φανερό από τα σημεία που παραθέσαμε, δεν πρόκειται περί μίας βούλησης θεωρούμενης αφ' εαυτής, από τις εσωτερικές της συνθήκες ύπαρξης, αλλά από τις εξωτερικές της επιδιώξεις. Αυτές και μόνον αυτές αφορούν την πολιτική διακυβέρνηση.⁴⁹

48. Δικαίως ο McGrade, για να εξηγήσει το γεγονός ότι ο Μαρσίλιος αναμφισβήτητα έχει διαβαστεί περισσότερο από όσες φορές κάποιοι παρέπεμψαν σ' αυτόν, παρατηρεί πως η επίθεσή του στην όλη μεσαιωνική θεώρηση για μια πνευματικώς καθοδηγούμενη κοινωνία θεωρήθηκε τόσο ριζοσπαστική όσο η επίθεση του Μαρξ στον καπιταλισμό· βλ. A.S. McGrade, «Rights, natural rights, and the philosophy of law», στο N. Kretzmann κ.ά. (επιμ.), *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1982, σ. 745.

49. Βλ. και A. Gewirth, *Marsilius of Padua. The Defender of the Peace*, ό.π., σ. 104.

Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΕΩΣ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ, ΧΩΡΟΧΡΟΝΙΚΕΣ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ

*Δημήτρης Ν. Καλογιάννης**

Κάθε συζήτηση για το περιεχόμενο μιας σύγχρονης ευρωπαϊκής εκδοχής της ιδιότητας του πολίτη είναι χρήσιμο να ανατρέξει σε προηγούμενες εκφάνσεις της εν λόγω ιδιότητας. Και αυτό διότι η σύγχρονη ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη δεν αποτελεί προϊόν παρθενογένεσης, αλλά έχει ως παρακαταθήκη παλιότερα μοντέλα, όπως αυτά εμφανίστηκαν ήδη από την αρχαία Αθήνα. Υπό το πρίσμα αυτό ο στόχος της μελέτης είναι διττός: επιχειρούνται αφενός η ανάδειξη των στοιχείων εκείνων που αποτελούν το ιστορικό υπόβαθρο της σύγχρονης έννοιας του πολίτη και αφετέρου η διερεύνηση του τι είδους μοντέλο πολίτη προωθείται από τους υπερεθνικούς και διακυβερνητικούς θεσμούς της Ε.Ε. Από τα μέχρι στιγμής δεδομένα προκύπτει ότι από τους διακυβερνητικούς θεσμούς θεομοθετείται μια τυπική και παράγωγη ιδιότητα του πολίτη, ενώ από τους υπερεθνικούς προωθείται μια ενεργή εκδοχή του.

Η μελέτη επιδιώκει να εξετάσει την έννοια του πολίτη ως προς την ιστορικο-εξελικτική της προοπτική και τις κοινωνικοπολιτισμικές διαφοροποιήσεις της. Δύο θεωρητικές παραδοχές μάς προτρέπουν να διατρέξουμε προς τα πίσω την έννοια: η πρώτη είναι εκείνη του Parsons που υποστηρίζει ότι οι δυτικές κοινωνίες μοιράζονται μια κοινή προέλευση και εμπεριέχουν πολιτισμικές δομές από «*κοινωνίες-φυτώρια*», όπως οι αρχαίες ελληνικές,¹ η δεύτερη είναι εκείνη της Farrar που επισημαίνει ότι η πολιτική πρέπει να διερευνάται

* Ο Δημήτρης Ν. Καλογιάννης (ΜΑ, Med) είναι καθηγητής της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας και υποψήφιος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. T. Parsons, *Societies: Evolutionary and comparative perspective*, Prentice-Hall, New Jersey 1966, σ. 21.

και να ερμηνεύεται ιστορικά και αντιστρόφως η ιστορία πολιτικά.²

Κατ' αρχάς θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τα διάφορα μοντέλα που εμφανίστηκαν στο πέρασμα των αιώνων ήσαν απόρροια και κατασκευή των γενεσιουργών κοινωνιών, εξυπρέτησαν συγκεκριμένες πολιτικές και κοινωνικές ανάγκες και στόχευαν στη διαφύλαξη και πρόοδο της κοινωνίας που τα ανέδειξε και τα θεσμοθέτησε. Ο Manville σημειώνει ότι αυτή η αναγνώριση δεν υπονομεύει κατ' ουδένα τρόπο την αξία της σκιαγράφησης ενός εξελικτικού πλαισίου για να κατανοήσουμε την πορεία και την εξέλιξη μιας κοινωνικοπολιτικής έννοιας όπως είναι η ιδιότητα του πολίτη.³ Ως εκ τούτου για την ανάλυση του ακολουθεί επελέγησαν το αθηναϊκό, το ρωμαϊκό και το γαλλικό μοντέλο πολίτη, τα οποία αποτελούν τους ιστορικούς προγόνους του πολίτη της νεωτερικότητας.

Ο δεύτερος άξονας μελέτης είναι πιο σύγχρονος και εστιάζει στις συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που καθιέρωσαν την ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και στις διαδικασίες και τις ενέργειες που προωθήθηκαν ως σήμερα από τα θεσμικά της όργανα, με πρώτη και κύρια την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ώστε να καταστεί ενεργός πραγματικότητα η επονομαζόμενη *μεταεθνική* ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη. Σε αυτό το στάδιο επιχειρείται να διερευνηθεί μέσα από τα θεσμικά ευρωπαϊκά κείμενα το είδος του μοντέλου που προωθείται τόσο ως προς την τυπική-νομική όσο και ως προς την ενεργή διάστασή του.

1. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ: ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΑΦΗΝΙΣΗ

Ο όρος «ιδιότητα του πολίτη» αποτελεί απόπειρα απόδοσης του αγγλικού όρου citizenship (γαλλικά: citoyenneté, γερμανικά: Burgerschaft, ιταλικά: cittadinanza), ο οποίος καθιερώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση με το άρθρο 8 της Συνθήκης του Μάαστριχτ. Παρά το γεγονός ότι η έννοια citizenship είναι έμπλεη πολιτικού, ιστορικού και φιλοσοφικού περιεχομένου και έχει τύχει πληθώρας αναλύσεων, στην ελληνική γλώσσα δεν έχει αποδοθεί με όρο που να είναι κοινά αποδεκτός.⁴ Μέχρι και σήμερα στις ελληνικές ακαδημαϊκές δημο-

2. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ. 14.

3. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, Princeton University Press, Princeton 1990, σ. 29.

4. Βλ. Σ. Παντίδης - Γ. Πασιάς, *Ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση. Όψεις, θεωρήσεις, προβληματισμοί*. τόμ. Α', Gutenberg, Αθήνα 2004, σ. 141.

σιεύσεις αποδίδεται είτε περιφραστικά ως *ιδιότητα του πολίτη*⁵ είτε μονολεκτικά ως *πολιτειότητα*.⁶ Στην ελληνική μετάφραση του κειμένου της Συνθήκης του Μάαστριχτ αποδίδεται περιφραστικά με το εναλλακτικό «ιθαγένεια της Ένωσης» και έκτοτε μεταφράζεται έτσι στις ελληνικές εκδόσεις των θεσμικών κειμένων.⁷ Στην εργασία αυτή υιοθετείται η λιγότερο αμφιλεγόμενη περιφραστική απόδοση «ιδιότητα του πολίτη» – ο όρος *ιθαγένεια* αποφεύγεται καθώς αναφέρεται περιοριστικά στον νομικό δεσμό κράτους-πολίτη.

Ξεκινώντας τη διασαφήνιση της έννοιας του πολίτη δεν είναι δύσκολο να διακρίνουμε το μονίμως εμφανιζόμενο δισδιάστατο που έχει σε όλες τις ιστορικές της εκφάνσεις:⁸ 1) ο πολίτης εμπεριέχει κατ' αρχάς την *ιδιότητα μέλους* (πολιτικονομικό καθεστώς) σε μια πολιτική κοινότητα και την απορρέουσα εξ αυτής *ισότητα όλων* όσων μετέχουν στην πολιτική κοινότητα, σε σχέση με τα δικαιώματα και τα καθήκοντα που υποδηλώνει το καθεστώς αυτό· 2) η έννοια του πολίτη δηλώνει επίσης την ενεργή εκδήλωση αυτής της ιδιότητας, δηλαδή τη *συμπεριφορά* προς την κοινότητα, η οποία χαρακτηρίζει τον καλό και υπεύθυνο πολίτη – δεν είναι τίποτε άλλο παρά το ιδανικό της πολιτικής αρετής, όπως αυτή υποστασιοποιείται από την ισχύουσα κοινωνική ηθική. Η ιδιότητα του πολίτη ως καθεστώς θεσμοθετείται από τον νόμο, ο οποίος παρέχει το κανονιστικό πλαίσιο και ορίζει τις διαδικασίες για το ποιος πληροί τις προϋποθέσεις να συμπεριληφθεί στο σώμα των πολιτών.

Ο Marshall ορίζει την ιδιότητα του πολίτη ως «μια κοινωνική θέση που απονέμεται σε όλους όσοι είναι πλήρη μέλη μιας κοινότητας» και χαρακτηρίζεται από την ισότητα των πολιτών ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις

5. Βλ. T.H. Marshall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 42-43. Βλ. επίσης Λ. Μπαλτσιώτης, «Ιθαγένεια και πολιτογράφηση στην Ελλάδα της μετανάστευσης: (αντι)φράσεις μιας αδιέξοδης πολιτικής», στο Μ. Παύλου - Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης - Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Κριτική, Αθήνα 2004, σ. 303-337. Βλ. τέλος Δ. Χριστόπουλος - Γ. Κουζέλης (επιμ.), *Ιδιότητα του πολίτη: πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές*, Πατάκης, Αθήνα 2012.

6. Βλ. Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Πολίτης και πόλις: έννοια και τυπολογία της «πολιτειότητας»*, Παπαζήσης, Αθήνα 2003, σ. 12-20. Βλ. επίσης του ίδιου, «Για μια τυπολογία της πολιτειότητας», στο Α. Καζαμίας - Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και πολίτης. Η παιδεία του πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του κόσμου*, Ατραπός, Αθήνα 2003, σ. 63-80.

7. Βλ. π.χ. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Έκθεση για την ιθαγένεια της Ένωσης*, Βρυξέλλες, 21/12/21993, COM (93) 702 τελικό.

8. Βλ. D. Gosewinkel, «Citizenship, historical development of», στο N.J. Smelser - P.B. Baltes (επιμ.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2001, σ. 1852.

τους έναντι της πολιτείας.⁹ Ο ορισμός αυτός είναι δυνητικά παθητικός, καθώς «κάποιος μπορεί να έχει την ιδιότητα του πολίτη και να μην κάνει τίποτε με αυτή, εκτός από την εκπλήρωση των ελάχιστων νομικών απαιτήσεων».¹⁰ Αυτό που λείπει δηλαδή εδώ είναι η έννοια της συμμετοχής στις πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες. Και στους δύο ορισμούς εμπεριέχεται μία έννοια ενσωμάτωσης ως προς εκείνους που εντάσσονται και μια έννοια αποκλεισμού ως προς εκείνους που μένουν απ' έξω. Η ενσωμάτωση ενός πολίτη στην πολιτική κοινότητα του παρέχει αυτομάτως μια πλεονεκτική θέση έναντι των υπολοίπων και ως εκ τούτου η ιδιότητα του πολίτη είναι προνομιακή, ενώ ως προς τη διάσταση του αποκλεισμού είναι καθεστώς ανισωτικό.

2. Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ

Εκείνο που ταξινομεί πάντα πρώτους τους Αθηναίους σε μια ιστορική αναδίφηση της έννοιας του πολίτη είναι το γεγονός ότι πρώτοι αυτοί στην ιστορία του κόσμου επινόησαν, βίωσαν και προβληματίστηκαν σχετικά με την έννοια και τους θεσμούς της δημοκρατίας. Η αθηναϊκή δημοκρατία έδωσε τη δυνατότητα σε όλους, ανεξαρτήτως τάξης και εισοδήματος, να επιδιώξουν τους δικούς τους στόχους, να οικοδομήσουν πολιτικά τους σκοπούς τους και να ξανασκεφτούν θεωρητικά τις ενέργειες τους, έτσι ώστε να θεωρούνται ως οι θεμελιωτές της πολιτικής σκέψης και φιλοσοφίας.¹¹ Οι Αθηναίοι είναι οι πρώτοι που συνδύασαν τις νομικές διατάξεις της ιδιότητας του πολίτη με μια πολιτική θεωρία περί αρετών και θεσμών. Η νομική πλευρά της ιδιότητας του πολίτη συνδεόταν πρακτικά με τη δημοκρατία, μέσω των πολιτικών αρετών του «ενεργού πολίτη», αυτού που «μετέχει της πόλεως». Αυτή ακριβώς η συναίρεση νομικού πλαισίου και πολιτικού ιδεώδους κατέστησε εκείνη την εκδοχή πολίτη ως πρότυπο.¹²

Κατ' αρχάς η αθηναϊκή ιδιότητα του πολίτη εμπεριείχε δύο θεμελιώδεις έννοιες χωρίς τις οποίες η δημοκρατικότητά της δεν θα ήταν νοητή: την *ισότητα* και την *ελευθερία*. Οι έννοιες αυτές συνυπήρχαν και αποτελούσαν προϋπόθεση η μία της άλλης.¹³ Το πολίτευμα πιθανολογείται ότι ονομαζόταν αρ-

9. T.H. Marshall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, ό.π., σ. 62.

10. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, ό.π., σ. 5.

11. Βλ. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, ό.π., σ. 15.

12. D. Gosewinkel, «Citizenship, historical development of», ό.π., σ. 1853.

13. J. Maskivker, «Participation and rights in Athenian Democracy: A Habermasian approach», *The European Legacy*, τόμ. 15, τχ. 7, 2010, σ. 863.

χικά όχι δημοκρατία, αλλά «ισονομία», ονομασία που υποδήλωνε τον νεωτερισμό του· επρόκειτο δηλαδή για πολίτευμα κύριο χαρακτηριστικό του οποίου ήταν η ισότητα (ισο-νομία) και όχι η εξουσία ή η αρχή (-κρατία, -αρχία).¹⁴ Η ισότητα των πολιτών μεταξύ τους οριζόταν ως τέτοια, τόσο ως προς την απόστασή τους από τον νόμο όσο και ως προς τον βαθμό συμμετοχής τους στους δημοκρατικούς θεσμούς και συγκεκριμένα στις διαδικασίες θέσπισης και λειτουργίας τους. Η αρχή της ισότητας ως προς τη συμμετοχή και την άσκηση καθηκόντων ήταν δυϊκή και υπαγόρευε την *ισότητα σε αριθμό* και την *ισότητα με βάση την αξία*.¹⁵ Για να κατοχυρωθεί η ισότητα σε αριθμό (ποσοτική), επινοήθηκε και θεσμοθετήθηκε από τον Κλεισθένη η γεωγραφική συμμετρία, δηλαδή ο χωρισμός της Αττικής σε 10 φυλές που συνιστούσαν ίσα σε μέγεθος εδαφικά, κοινοτικά και διοικητικά κέντρα. Η συμμετρία αυτή διακρινόταν επιπροσθέτως και από γεωγραφική ενότητα, καθώς κάθε φυλή ενσωμάτωνε τρεις δήμους: έναν από το άστυ, έναν από τα παράλια και έναν από το εσωτερικό. Οι φυλές μοιράζονταν τις πολιτικές αρμοδιότητες και τις ασκούσαν είτε εκ περιτροπής είτε με κατανομή.¹⁶ Η ισότητα ήταν επίσης απαλλαγμένη από κοινωνικούς και οικονομικούς προσδιορισμούς και διαφορές.¹⁷ Για να εξασφαλιστεί η ίση συμμετοχή, που μπορεί να κωλυόταν από τη βιοτική μέριμνα των φτωχότερων, ορίσθηκε αποζημίωση (μισθοφορία).¹⁸

Για να δημιουργηθεί ένα ήθος συμμετοχής και να διασφαλιστεί η αμεροληψία στην επιλογή των πολιτών που θα συμμετείχαν στα θεσμικά όργανα της δημοκρατίας θεοπίστηκε ο κλήρος, ένα μέτρο του Κλεισθένη με θρησκευτικές αναγωγές, που ήθελε τον Θεό να ορίζει ποιος ήταν κάθε φορά άξιος να συμμετέχει.¹⁹ Είχε ασφαλώς και προληπτική στόχευση καθώς απο-

14. Η λέξη «δημοκρατία» επινοήθηκε από τους αντιπάλους του πολιτεύματος, τους ολιγαρχικούς, για να του προσδώσει μειωτική σημασία. Συγκεκριμένα υποστήριζαν ότι δεν είναι ένα πολίτευμα ισότητας, αλλά μια νέα μορφή εξουσίας-κράτους, αυτού των πολλών, που δεν ήταν όμως το κράτος των αρίστων αλλά το κράτος του ανάγωγου όχλου. Βλ. και F. Wolff, *Ο Αριστοτέλης και η πολιτική*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1995, σ. 136.

15. Βλ. J. de Romilly, *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1992, σ. 87.

16. Στο ίδιο, σ. 33.

17. Βλ. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, ό.π., σ. 54.

18. Βλ. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, ό.π., σ. 9. Βλ. επίσης J. de Romilly, *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας*, ό.π., σ. 34. Τέλος, P. Vidal-Naquet, *Οι Έλληνες, οι ιστορικοί, η δημοκρατία. Η μεγάλη απόκλιση*, Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 270.

19. Βλ. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, ό.π., σ. 20.

σκοπούσε α) στη διαφύλαξη της πολιτικής υγείας της δημοκρατίας και β) στην ευρύτερη κατανομή της λαϊκής κυριαρχίας.²⁰

Η τυφλή όμως κατανομή της εξουσίας υπέκρυπτε κινδύνους για την πόλη-κράτος της Αθήνας, ιδίως στον οικονομικό τομέα και στον πόλεμο, όπου απαιτούνταν ειδικές δεξιότητες και γνώσεις. Ως εκ τούτου, η ισότητα έλαβε ποιοτική διάσταση και συνδέθηκε με ένα βαθύ αξιακό περιεχόμενο οι ρίζες του οποίου ανέτρεχαν στην αριστοκρατική παράδοση της Αθήνας των αρχαϊκών χρόνων. Έγινε συνώνυμο της *αρετής*, ταυτίστηκε με τις αριστοκρατικές αξίες της ευγένειας, του θάρρους, της τιμής και της δόξας, που εκφράστηκαν με καθαρά δημοκρατικούς όρους στον *Επιτάφιο* του Περικλή.²¹ Κάθε πολίτης αναδεικνυόταν στα καίρια πολιτικά αξιώματα όχι γιατί τον ανέδειξε ο κλήρος, αλλά γιατί τον έφερε εκεί η προσωπική αρετή (*ἀπό ἀρετῆς προτιμᾶται*)²² που εμπεριέχει την έννοια της ικανότητας και είναι ομόρριζη της λέξης «*ἀριστος*». Η δημοκρατία των κλασικών χρόνων δεν ισοπέδωνε την αξιοκρατία, αλλά προλάμβανε τις σύμφυτες αρνητικές εκδοχές και αδυναμίες της και συναιρούσε δημοκρατικές και αριστοκρατικές αξίες.²³ Αυτή η εκδοχή της δημοκρατίας δεν μπορεί να θεωρηθεί ταξικά μεροληπτική, καθώς ο Περικλής οπεύδει να διευκρινίσει ότι η προϋπόθεση της αρετής δεν εμποδίζει τον φτωχό να εκλεγεί και να συμβάλει στο κοινό συμφέρον, αρκεί να μπορεί να το κάνει (*ἔχων δέ τι ἀγαθόν δρῶσαι τὴν πόλιν*).²⁴

Η έννοια της ισότητας δεν θα είχε καμία αξία σε μια τέτοια δημοκρατία, αν δεν συνοδευόταν από ελευθερία, τόσο πολιτική όσο και ατομική. Αυτή είναι μια διχοτομία της ελευθερίας –την οποία όρισαν οι ίδιοι οι Αθηναίοι– με σημείο αναφοράς το πεδίο δράσης του ατόμου. Ο αθηναίος πολίτης ανέπτυσε ελεύθερα την προσωπικότητά του στην ιδιωτική του ζωή (*προσομιλεῖ ἀνεπαχθῶς*),²⁵ γεγονός το οποίο ενισχυόταν από την απουσία καταναγκαστικής, κρατικά επιβεβλημένης πθικότητας.²⁶ Χαρακτηριστικό της ατομι-

20. Με τον κλήρο θεωρείτο ότι αποτρέπονταν οι ραδιουργίες που μετέρχονται οι πολιτικοί προκειμένου να εκλεγούν, και περιοριζόταν η δημιουργία αλαζονικής και καθεστωτικής συμπεριφοράς από τη συνεχή επανεκλογή. Βλ. J. de Romilly, *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας*, ό.π., σ. 35.

21. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, ό.π., σ. 55-56.

22. Θουκυδίδης, *Περικλέους Επιτάφιος*, Κεφ. 37, στ. 6-7.

23. Βλ. Ι. Θ. Κακριδής, *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, Εστία, Αθήνα 1988, σ. 26-27.

24. Θουκυδίδης, *Περικλέους Επιτάφιος*, Κεφ. 37, στ. 7-8.

25. Στο ίδιο, στ. 11-12.

26. Βλ. J. Maskivker, «Participation and rights in Athenian Democracy...», ό.π., σ. 859.

κής ελευθερίας είναι ότι δεν ασκούσε ποτέ δίωξη η πολιτεία αλλά ο ίδιος ο πολίτης που είχε υποστεί επίθεση ή προσβλητική συμπεριφορά από κάποιον συμπολίτη του. Αυτή η ελευθεροφροσύνη συνέβαλε ώστε η δημόσια σφαίρα να μη θεωρείται ασυνέχεια της ιδιωτικής, να αποφευχθεί το πνεύμα του ατομικισμού και της επιδίωξης του ιδίου συμφέροντος και εν τέλει δημόσιος και ιδιωτικός τομέας να αλληλεπιδράσουν. Η δυναμική αυτή συμφιλίωση της ανθρώπινης ιδιαιτερότητας και της κοινοτικής ζωής έδωσε ως παράγωγα αφενός τη δημοκρατία και αφετέρου την ελευθερία.²⁷ Η απουσία όμως κανονιστικής παρέμβασης στην ιδιωτική ζωή μπορεί να συνεπαγόταν την ασυδοσία στη δημόσια, πράγμα που αποτρεπόταν από τον εσωτερικό σεβασμό που έτρεφε ο αθηναίος πολίτης στους νόμους (*διά δέος*),²⁸ διότι οι νόμοι τον προστάτευαν από την αδικία (*ἀπ' ἀφελία τῶν ἀδικουμένων*).²⁹

Η ελευθερία στους Αθηναίους οριζόταν αντιθετικά προς την κατάσταση του δούλου και περιγραφόταν με αριστοκρατικούς όρους: *σχόλη*, *απελευθέρωση από τον καταναγκασμό της εργασίας* και *αυτάρκεια*, καθώς οι αγροτικές και οι μισθωτές εργασίες θεωρείτο ότι εμπόδιζαν την ενασχόληση με τα πολιτικά πράγματα. Ωστόσο η αθηναϊκή δημοκρατία αντιστάθμιζε αυτή την αδυναμία με την καταβολή μισθών σε όσους αναλάμβαναν διοικητικά αξιώματα και συμμετείχαν στις συνεδριάσεις της εκκλησίας του δήμου. Έτσι ο πιο ταπεινός πολίτης αιρόταν από τη μειονεκτική του θέση, έπραττε κατ' επιθυμίαν, αλληλεπιδρούσε και συνέβαλε στο συλλογικό αγαθό.³⁰ Είχε μάλιστα και κίνητρο για ηθική δράση που απέρρεε από τα οφέλη της συμμετοχής, όπως οι πρώτοι αθηναίοι νεκροί του Πελοποννησιακού πολέμου.³¹

Οι πολιτικές ελευθερίες από την άλλη, που εξασφάλιζαν την ισότητα στη συμμετοχή, αναφέρονταν στο δικαίωμα ελευθερίας λόγου (*μετά παρρησίας*) στην εκκλησία του Δήμου και στην ισοχρονική εκφορά λόγου (*ισσηγορία*). Η διαβουλευτική αυτή σύλληψη της δημοκρατίας διασφάλιζε την ελευθερία συμμετοχής των πολιτών με την αποδοχή συγκεκριμένων κανονιστικών συλλογισμών που υπαγόρευαν ότι όλοι οι πολίτες έχουν ίση πολιτική αξία, και με την προστασία της προσωπικής ασφάλειας έναντι προσβλητικής μεταχεί-

27. Βλ. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, ό.π., σ. 17.

28. Θουκυδίδη, *Περικλέους Επιτάφιος*, Κεφ. 37, στ. 13.

29. Στο ίδιο, στ. 15. Βλ. Ι. Θ. Κακριδής, *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, ό.π., σ. 33.

30. Βλ. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, ό.π., σ. 24-25.

31. Βλ. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, ό.π., σ. 15.

ρισης από ισχυρούς πολίτες.³² Οι ελευθερίες της παρρησίας και της ισηγορίας θεωρούνταν ουσιώδεις προνόμια των πολιτών, γεγονός που φαίνεται από το ότι οι Αθηναίοι δεν προέτασαν την ιδιωτική σφαίρα έναντι της δημόσιας. Ήταν αδιανόητο να ζήσει κάποιος ως άνθρωπος έξω από την πολιτική κοινότητα, καθώς η συμμετοχή ήταν απαραίτητη για την επιβίωση. Η δε αυτοκυβέρνηση και διαβούλευση συνέβαλλαν στην εξασφάλιση αγαθών, αποτελούσαν έκφραση της αυτονομίας κάθε πολίτη και διασφάλιζαν την κοινωνική τάξη που με τη σειρά της προάσπιζε την ελευθερία των μελών της.³³ Η ελευθερία τελικά ήταν συλλογικό κτήμα του σώματος των πολιτών οι οποίοι θεωρείτο ότι, όταν συμμετέχουν ενεργά στη λήψη αποφάσεων, διασφαλίζουν την ελευθερία της πόλης αλλά και την ατομική τους ελευθερία.

Αυτό που καταχωρίζεται ως αρνητικό του αθηναϊκού μοντέλου πολίτη είναι η αποκλειστική σύλληψη του σώματος των πολιτών. Συγκεκριμένα η ιδιότητα του πολίτη απονεμόταν με νόμο του Περικλή (451-450 π.Χ.) μόνο στους άρρενες κατοίκους, άνω των 18 ετών, που προέρχονταν εξ αθηναίου πατρός και εξ αθηναίας μητρός, γεγονός το οποίο θεωρήθηκε ως η μόνη και έσχατη εισβολή της πολιτείας στον ιδιωτικό οίκο των Αθηναίων.³⁴ Η πολιτογράφηση γινόταν με βάση το δίκαιο του αίματος (*ius sanguinis*) και εξαιρούσε τους ξένους, τους μέτοικους, τους δούλους και τις γυναίκες. Ο Bengtson παρατηρεί ότι «όσο πιο ριζοσπαστική γινόταν η αθηναϊκή δημοκρατία, τόσο πιο ανεπαρκής εμφανιζόταν προς τα πλατιά στρώματα των κατοίκων που δεν είχαν γνήσια αττική καταγωγή».³⁵ Τέλος οι Αθηναίοι ήταν οι πρώτοι που υιοθέτησαν την παθητική μορφή πολίτη. Συγκεκριμένα οι γυναίκες θεωρούνταν πολίτιδες, αλλά δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Συμμετείχαν μόνο σε κοινωνικά γεγονότα, όπως λατρευτικές εκδηλώσεις, μυστικές τελετές, γιορτές και αξιώματα θρησκευτικής ιεραρχίας, γεγονός που υποδεικνύει τη μερική ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία των πολιτών.³⁶

32. Βλ. J. Maskivker, «Participation and rights in Athenian Democracy: A Habermasian approach», *ό.π.*, σ. 858.

33. Βλ. C. Farrar, *Οι αρχές της δημοκρατικής σκέψης στην κλασική Αθήνα*, *ό.π.*, σ. 29.

34. Βλ. P.B. Manville, *The origins of citizenship in ancient Athens*, *ό.π.*, σ. 23-24.

35. H. Bengtson, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Μέλισσα, Αθήνα, 1991, σ. 187.

36. Βλ. J. Maskivker, «Participation and rights in Athenian Democracy: A Habermasian approach», *ό.π.*, σ. 861.

3. Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Η Ρώμη στη μακρόχρονη πορεία της διήνυσε τρία πολιτειακά στάδια: το *δημοκρατικό*, το *αυτοκρατορικό* και το *απολυταρχικό* που αντιστοιχούν σε αντίστοιχα στάδια της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη: το *ομοσπονδιακό*, το *αυτοκρατορικό* και το *απολυταρχικό*.³⁷ Οι Ρωμαίοι ωστόσο αποκαλούσαν το πολίτευμά τους *res publica* (πολιτεία) ακόμη και μετά την εποχή του Οκταβιανού Αύγουστου, όταν οι αυτοκράτορες είχαν ήδη αναλάβει όλες τις εξουσίες της Συγκλήτου· αυτό οφείλεται στο ότι το πολίτευμά τους δεν προσδιοριζόταν με πολιτειακούς όρους, αλλά ως μια κοινότητα πολιτών που συνδέονταν μεταξύ τους με βάση τη *δικαιοσύνη*, την *ελευθερία* και το *κοινό συμφέρον*.³⁸

Η ιδιότητα του ρωμαίου πολίτη είναι νομική, πιο σύνθετη από την αθηναϊκή και συνιστά εργαλείο επέκτασης της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Οι Ρωμαίοι συγκεκριμένα οδηγήθηκαν στο αυτοκρατορικό μεγαλείο με την εκχώρηση του δικαιώματος του ρωμαίου πολίτη σε άτομα εκτός της εδαφικής επικράτειας της πόλης της Ρώμης, και αυτό γιατί διέκριναν το όφελος από μια ομοσπονδιακή συνεργασία με τις πόλεις-κράτη του Λατίου αρχικά και έπειτα όλης της ιταλικής χερσονήσου.³⁹ Μέσα από μια σειρά διμερών συμφωνιών με τις λατινικές πόλεις (4ος αιώνας) η Ρώμη ενίσχυε την ηγεμονική της θέση εκχωρώντας ως ανταλλάγματα την πολιτογράφηση στη ρωμαϊκή πολιτεία και τη διατήρηση των τοπικών δημοτικών θεσμών. Σε όσες πόλεις δεν εκχωρείτο το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη επιφυλασσόταν ένα καθεστώς μερικής πολιτογράφησης που περιλάμβανε πλήρη κοινωνικά δικαιώματα. Όλες οι λατινικές πόλεις διατηρούσαν την τοπική τους αυτονομία, ενώ οι πολίτες αυτών των πόλεων με τη διαμονή τους στη Ρώμη, αποκτούσαν πλήρη ιδιότητα πολίτη, παραμένοντας ταυτόχρονα πολίτες του τόπου τους.⁴⁰ Είναι η πρώτη ιστορικά εμφάνιση του φαινομένου της *διπλής ιδιότητας του πολίτη*, που διατηρήθηκε ως τέτοιο σε όλη την ιστορική διαδρομή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας

37. Ο McDonald ονομάζει το πρώτο στάδιο της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη ομοσπονδιακό, λόγω της πολιτικής και στρατιωτικής συνεργασίας που ανέπτυξε η Ρώμη με τις πόλεις-κράτη της πεδιάδας του Λατίου, προκειμένου να επιβάλει την ηγεμονία της. Βλ. Α.Η. McDonald, «The Roman citizenship», *Australian Historical Studies*, τόμ. 2, τχ. 8, 1943, σ. 253.

38. Βλ. E.D. Digeser, «Citizenship and the roman *res publica*: Cicero and christian corollary», *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, τόμ. 6, τχ. 1, 2003, σ. 5.

39. Βλ. Α.Η. McDonald, «The Roman citizenship», *ό.π.*, σ. 240-241.

40. Στο ίδιο, σ. 241-242.

και αποτέλεσε το μυστικό της πολιτικής επιτυχίας και της σταθερότητάς της. Τον 1ο αιώνα π.Χ. μέσα από αιματηρές διεκδικήσεις των Ιταλικών πόλεων το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη αποδόθηκε σε όλη σχεδόν την Ιταλία. Η διεκδικησή του από τους Ιταλούς υπαγορευόταν από το γεγονός ότι συνιστούσε προνομιακό πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς. Αργότερα το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη χορηγήθηκε με διάταγμα του Καρακάλλα (212 μ.Χ.) σε όλους τους κατοίκους της Αυτοκρατορίας, η οποία δέσμευσε τους πολίτες σε ένα σύστημα υπακοής στον ρωμαϊκό νόμο και τους θεούς.⁴¹ Έκτοτε όμως η ποιότητα της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη ως προνομίου διαβρώθηκε.⁴²

Σύστοιχη με την έννοια του πολίτη ήταν και η έννοια της *δικαιοσύνης*. Η ιδιότητα μέλους συνδέοταν άρρηκτα με την πολιτεία, η οποία έπρεπε να παρέχει στον πολίτη προστασία από κάθε αυθαίρετη μεταχείριση εντός και εκτός Ρώμης.⁴³ Αν η πολιτεία δεν μπορούσε να επιβάλλει δικαιοσύνη, δεν θα μπορούσε να εμπνεύσει και σεβασμό σε εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς. Άρνηση απονομής δικαιοσύνης και ορθής μεταχείρισης σε ρωμαίους πολίτες εντός και εκτός συνόρων ήταν άρνηση της κυριαρχίας της Ρώμης. Η απονομή δικαιοσύνης ήταν αυτή που διασφάλιζε την ελευθερία των ρωμαίων πολιτών. Ελευθερία και δικαιοσύνη σφυρηλατήθηκαν μαζί, καθώς αποτελούσαν τον πυρήνα της έννοιας του πολίτη. Η ελευθερία και η ιδιότητα του πολίτη χορηγούνταν μάλιστα ως αμοιβές και προνόμια σε εκείνους που είχαν συμβάλει στη διαφύλαξη και σταθερότητα του πολιτειακού καθεστώτος και στην ακεραιότητα της Ρώμης.

Από το τελευταίο προκύπτει ότι η έννοια του πολίτη στη Ρώμη δεν ήταν τόσο αποκλειστική ως προς την πολιτογράφηση όσο η αθηναϊκή εκδοχή. Ενώ δεν ενσωμάτωνε τις γυναίκες και τους δούλους, ωστόσο επέτρεπε στους τελευταίους να την αποκτήσουν, αρκεί να είχαν τις κατάλληλες ιδιότητες και να είχαν συνεισφέρει στο δημόσιο καλό (π.χ. αποτροπή συνωμοσίας εις βάρος της πολιτείας). Αν μάλιστα ένας ρωμαίος πολίτης απελευθέρωνε τον δούλο του και ακολουθούσε τις σωστές νομικές διαδικασίες, τότε αυτόματως ο απελεύθερος γινόταν ρωμαίος πολίτης.⁴⁴

41. Βλ. E.D. Digeser, «Citizenship and the roman res publica: Cicero and christian corollary», *ό.π.*, σ. 16.

42. D. Gosewinkel, «Citizenship, historical development of», *ό.π.*, σ. 1853.

43. Βλ. E.D. Digeser, «Citizenship and the roman res publica: Cicero and christian corollary», *ό.π.*, σ. 6-7.

44. Βλ. M. Kleijwegt, «Creating new citizens: freed slaves, the state and citizenship in early Rome and under Augustus», *European Review of History, Revue Européenne d'Histoire*, τόμ. 16, τχ. 3, 2009, σ. 319.

Από την άλλη πλευρά, ήταν αποκλειστική ως προς το ποιος μετείχε στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων κυρίως στα χρόνια της αυτοκρατορίας και της απολυταρχίας. Ο Alföldy αναφέρει ότι «το ηγετικό στρώμα αποτελείτο από τους κατόχους των σημαντικότερων συγκλητικών αξιωμάτων, καθώς και από την ομάδα των υψηλά ιστάμενων ιππέων, και στα τέλη της εποχής του Αυγούστου αριθμούσε μόλις γύρω στα 160 άτομα, ενώ στα μέσα του 2ου αιώνα μ. Χ. τα διπλάσια».⁴⁵ Επρόκειτο για μια ολιγαρχικά κυβερνώμενη κοινωνία, στην οποία η χορήγηση της ιδιότητας του πολίτη ερχόταν ως επιβράβευση σε εκείνους που είχαν συμβάλει σε αυτή τη σταθερότητα, ενώ ο υπόλοιπος πληθυσμός στις επαρχίες περιοριζόταν σε ορισμένα κοινωνικά πλεονεκτήματα.

4. Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

Εν αρχή ην η Γαλλική Επανάσταση. Στα κοσμογονικά εκείνα χρόνια (1789-1793) εξελίχθηκε η ιδεολογία του νεωτερικού πολίτη και πρωτοκαθιερώθηκε ο θεσμός του. Κυριάρχησε δε για δύο αιώνες και αποτέλεσε το κεντρικό χαρακτηριστικό της νεωτερικής κοινωνικοπολιτικής δομής.⁴⁶ Η έννοια του πολίτη έγινε ταυτόσημη με το έθνος-κράτος, δημιούργημα και αυτό των Ιακωβίνων. Ο κατεξοχήν θεωρητικός εμπνευστής της αναδυόμενης ιδιότητας του πολίτη ήταν ο Ρουσσώ. Το *Κοινωνικό Συμβόλαιό* του αποτέλεσε το ευαγγέλιο της Γαλλικής Επανάστασης, ενώ η πιο θεμελιώδης συμβολή του στην καθιέρωση της σύγχρονης δημοκρατίας ήταν η απόδοση της κυριαρχίας στον λαό.⁴⁷ Η *γενική βούληση*, την οποία εκφράζει ο κυρίαρχος λαός, και οι αποφάσεις της, που ισχύουν ως νόμοι, καταγράφηκαν στο άρθρο 6 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (26 Αυγούστου 1789): «ο νόμος είναι η έκφραση της γενικής βούλησης».

Η γενική βούληση είχε ως προϋποθέσεις και θεμελιακές αξίες της την *ελευθερία*, την *ισότητα* και την *ανεκτικότητα*, και η Διακήρυξη, πιστή στις ρουσσωικές αξίες, ξεκινούσε με τη φράση: «Οι άνθρωποι γεννιούνται και παραμένουν ελεύθεροι και ίσοι στα δικαιώματα». Από αυτή τη φράση διαφαίνεται και η απήχηση της αγγλοσαξονικής παράδοσης των νομικών και

45. G. Alföldy, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 255.

46. D. Heater, *What is citizenship?*, Polity Press, Cambridge 1999, σ. 4.

47. Ζ. Ζ. Ρουσσώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, 2η έκδοση, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 11.

συνταγματικών διασφαλίσεων των ατομικών ελευθεριών.⁴⁸ Στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* ο Ρουσσώ απέδωσε μέσω της γενικής βούλησης συμμετοχική διάσταση στην έννοια του πολίτη, ο οποίος έχει ενεργό ρόλο στην κυρίαρχη εξουσία σε αντιδιαστολή με τον υπήκοο που απλώς υπακούει στους νόμους του κράτους.⁴⁹

Από τη Γαλλική Επανάσταση θα προκύψουν τέσσερις διαστάσεις της ιδιότητας του πολίτη που ανταποκρίνονται στις τέσσερις διαστάσεις της επανάστασης:⁵⁰ 1) *επανάσταση των αστών* (bourgeois), 2) *δημοκρατική*, 3) *εθνική* και 4) *γραφειοκρατική επανάσταση*. Η Γαλλική, ως επανάσταση των αστών, παρείχε το νομικό και κοινωνικό πλαίσιο για την καθιέρωση μιας νέας αστικής κοινωνίας η οποία διεκδικούσε την ισότητα ενώπιον του νόμου (ισοπολιτεία) και τη νομική κατοχύρωση εκτεταμένων ατομικών δικαιωμάτων (ανάμεσα στα οποία και η ατομική ιδιοκτησία), γεγονός που απηχούσε την επιρροή της φιλελεύθερης παράδοσης.⁵¹ Ως δημοκρατική επανάσταση κατοχύρωνε την κατοχή και την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων, καθώς και τη συμμετοχή στην άσκηση της εξουσίας, γεγονός που απηχούσε τη ρουσσική ρεπουμπλικανική παράδοση. Ως εθνική επανάσταση δημιούργησε το έθνος-κράτος, που συνένιπτε με μια συγκεκριμένη γεωγραφική επικράτεια, και επινόπησε τον εθνικό πολίτη που ανήκε με άλλους ομοίους του σε ένα ομοιογενές εθνικό σώμα πολιτών. Ως γραφειοκρατική επανάσταση υπέβαλε σε άμεσο έλεγχο τον πολίτη, τον κατέστησε υπόχρεο φόρων και υπηρεσιών για τη διατήρηση του κράτους, το οποίο με τη σειρά του τού διασφάλιζε την ίδια του την ύπαρξη και την απόλαυση των προνομίων του.

Παρότι η Διακήρυξη αναφερόταν στα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη, απέκλεισε τις γυναίκες από τη συμμετοχή στο σώμα των πολιτών, καθιστώντας τις παθητικούς πολίτες (citoyens passifs).⁵² Η έννοια του πολίτη από εκεί και ύστερα προσδιοριζόταν και νομιμοποιούνταν με βάση κατηγο-

48. Βλ. James Madison University, *The question of citizenship in the French Revolution*, 2002. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://jmu.edu/writeon/docs/2002/hancock.pdf>, προσπελάστηκε στις 9/12/2010.

49. Ζ. Ζ. Ρουσσώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ό.π., σ. 289.

50. W.R. Brubaker, «The French Revolution and the Invention of Citizenship», *French Politics and Society*, τόμ. 7, τχ. 3, 1989, σ. 34-35.

51. Στο ίδιο, σ. 35. Την προσίληψη στο ιδανικό της ελευθερίας, στην οικονομική της διάσταση, τη διέδιδαν οι αγγλομανείς με πρώτο τον Βολταίρο. Βλ. σχετικά P. Vidal-Naquet, *Οι Έλληνες, οι ιστορικοί, η δημοκρατία. Η μεγάλη απόκλιση*, ό.π., σ. 270.

52. Βλ. James Madison University, *The question of citizenship in the French Revolution*, ό.π.

ρίες κοινωνικής και οντολογικής υπαγωγής, όπως το φύλο ή η καταγωγή,⁵³ και αποκτούσε ένα αρσενικό πρόσημο μαζί με μια αποκλειστική-ενταξιακή χροιά που ενσωμάτωνε τους «όμοιους» και απέκλειε τον ενοχλητικό και επικίνδυνο «άλλο». Αποκτούσε δηλαδή μια *διακριτική* διάσταση που περιλάμβανε κανόνες και αρχές για το ποιοι εντάσσονται και ποιοι αποκλείονται.⁵⁴

Η ιδιότητα του πολίτη της νεωτερικότητας θεωρείται επίσης προϊόν της βιομηχανικής επανάστασης που δημιούργησε νέες ταξικές και οικονομικές ανισότητες. Αυτές με τη σειρά τους κατέστησαν τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα ελλιπή για μια ουσιαστική ιδιότητα του πολίτη. Στις καπιταλιστικές κοινωνίες του 19ου αιώνα τα πολιτικά δικαιώματα θεωρούνταν δευτερεύον προϊόν των ατομικών (δικαιώματα περιουσίας, ιδιοκτησίας κ.λπ.), καθώς μπορούσαν να τα απολαμβάνουν μόνο εκείνοι που είχαν να παρουσιάσουν οικονομικά επιτεύγματα. Η ιδιότητα του πολίτη στον 20ό αιώνα δεν μπορούσε να βοηθεί χωρίς αυτά, οπότε τα πολιτικά δικαιώματα κατοχυρώθηκαν πλήρως και για όλους.⁵⁵ Ατομικά και πολιτικά δικαιώματα όμως ήταν ίσα μόνο κατ' αρχήν, λόγω της έλλειψης οικονομικών ευκαιριών και των ταξικών προκαταλήψεων. Τα εμπόδια αυτά για μια πλήρη ιδιότητα του πολίτη μειώθηκαν με την έννοια «της ίσης κοινωνικής αξίας», ενώ τα συνδικάτα με κατοχυρωμένο πλέον το δικαίωμα ψήφου ως μέσο άσκησης πολιτικής πίεσης⁵⁶ και με τη μέθοδο της συλλογικής διαπραγμάτευσης αποσπούσαν κοινωνικά δικαιώματα μέσα από τη δημιουργία μιας δευτεροβάθμιας βιομηχανικής ιδιότητας του πολίτη.⁵⁷ Τα κοινωνικά δικαιώματα, που αφορούσαν τη διασφάλιση ενός μέσου επιπέδου οικονομικής ευημερίας, ασφάλειας και πλήρους συμμετοχής στην κοινωνική κληρονομιά, είναι εκείνα που ήρθαν να καλύψουν το κενό, μειώνοντας την ανισότητα και επιτυγχάνοντας μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή.⁵⁸ Στη διασφάλισή τους συνετέλεσε και ο φόβος της κομμουνιστικής επέκτασης, καθώς τα κράτη του Συμφώνου της Βαρσοβίας

53. U. Beck, *Democracy without enemies*, Polity Press, Cambridge 1998, σ. 73.

54. R. Bellamy - D. Castiglione - J. Shaw, «Introduction: From national to transnational citizenship», στο των ιδίων (επιμ.), *Making European citizens. Civic inclusion in a transnational context*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2006, σ. 5.

55. T.H. Marshall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, ό.π., σ. 53.

56. M. Cohen - M. Hanagan, «Politics, industrialization and citizenship: Unemployment policy in England, France and the United States, 1890-1950», στο C. Tilly (επιμ.), *Citizenship, Identity and Social History*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σ. 91-92.

57. D. Heater, *What is citizenship?*, ό.π., σ. 14-15.

58. H. Marshall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, ό.π., σ. 43, 80-81.

είχαν προχωρήσει προ πολλού στην κατοχύρωσή τους, παρέχοντας ένα κοινωνικό μοντέλο γοητευτικό για τις πιεζόμενες δυτικές εργατικές τάξεις. Μέσα από την κατοχύρωσή τους αναδύθηκε το κράτος πρόνοιας και εμφανίστηκε ένας καπιταλισμός με κοινωνικό πρόσωπο, που «αντιπροσωπεύει την πεφωτισμένη αναγνώριση ότι μόνο όταν οι άνθρωποι έχουν ένα αξιοπρεπές μέρος να μείνουν και μια ασφαλή εργασία μπορούν να λειτουργήσουν ως πολίτες που ασπάζονται τη δημοκρατία και την κάνουν πραγματικότητα».⁵⁹

Σε αντίθεση με τον Marshall, που θεωρούσε τα κοινωνικά δικαιώματα προϊόν ηθικής συναίνεσης και αντιστάθμιση των περιορισμών και των ανισοτήτων που επέβαλαν οι αγορές, οι Cohen και Hanagan υποστηρίζουν ότι αυτά αναδύθηκαν μέσα από πολιτικές διαιρέσεις, κοινωνική κινητοποίηση και κάρρευση των υπάρχουσών πολιτικών διευθετήσεων, ενώ ταυτόχρονα αναζωογόνησαν τις αγορές.⁶⁰ Η ωρίμανση της ιδιότητας του πολίτη στη διαδρομή της πρώτης νεωτερικότητας, «εδράζεται στην αντίθεση ανάμεσα στην ταξική δομή των καπιταλιστικών κοινωνιών και στις αξιώσεις για πολιτική συμμετοχή και ισουμία».⁶¹ Και αυτά όμως, όπως και τα ατομικά και τα πολιτικά δικαιώματα, εμπεριείχαν έμφυλες ανισότητες, καθώς η επέκταση της κοινωνικής ασφάλισης ευνόησε περισσότερο τους άνδρες παρά τις γυναίκες.⁶²

5. ΜΟΝΤΕΛΑ ΚΑΙ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗΣ ΙΔΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Οι λειτουργικοί ορισμοί που δόθηκαν στην έννοια του πολίτη από τους πολιτικούς φιλοσόφους και πολιτικούς επιστήμονες είναι αντίστοιχοι με τα μοντέλα του πολίτη όπως ταξινομούνται σε μελέτες ακαδημαϊκών και ερευνητών.⁶³

59. U. Beck, *Democracy without enemies*, ό.π., σ. 58.

60. M. Cohen - M. Hanagan, «Politics, industrialization and citizenship: Unemployment policy in England, France and the United States, 1890-1950», ό.π., σ. 93.

61. M.W. Steinberg, «“The great end of all government...”: Working people’s construction of citizenship claims in early nineteenth-century England and the matter of class», στο C. Tilly, (επιμ.), *Citizenship, Identity and Social History*, ό.π., σ. 19-20.

62. M. Cohen - M. Hanagan, «Politics, industrialization and citizenship: Unemployment policy in England, France and the United States, 1890-1950», ό.π., σ. 92.

63. Βλ. G. Delanty, «Models of citizenship: Defining European identity and citizenship», *Citizenship Studies*, τόμ. 1, τχ. 3, 1997, σ. 289-291. Βλ. επίσης, M. Weerd - M. Gemmeke - J. A. E. Rigte - C. Rij, *Indicators for monitoring active citizenship education. Research report for the European Commission, Directorate General/EAC*, Regioplan, Άμστερνταμ 2005, σ. 12-13.

Η ταξινόμηση προτάσσει το *φιλελεύθερο* (*liberal*) μοντέλο (ή μοντέλο δικαιωμάτων), που δίνει έμφαση στα ατομικά δικαιώματα και τις εκφάνσεις της ελευθερίας ως νομικές εκχωρήσεις του κράτους στον πολίτη, με σκοπό να τον προστατεύσει από τις αυθαιρεσίες της κρατικής εξουσίας. Το φιλελεύθερο μοντέλο είναι μινιμαλιστικό, ισχνό και παθητικό, γιατί δίνει έμφαση στο ατομικό και νομικό καθεστώς των δικαιωμάτων και περιορίζει ουσιαστικά τη συμμετοχή του πολίτη μόνο στο δικαίωμα ψήφου για αντιπροσώπους.⁶⁴ Το *κοινοτιστικό* (*communitarian*) μοντέλο δίνει έμφαση στα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των πολιτών έναντι του κράτους (π.χ. καταβολή φόρων, στρατιωτική θητεία και εκπαίδευση). Η ουσία του συνοψίζεται στη μνημειώδη φράση του Τζων Κέννεντυ: «*μη ρωτάς τι μπορεί να κάνει η πατρίδα σου για σένα, αλλά να ρωτάς τι μπορείς να κάνεις εσύ για την πατρίδα σου*». Είναι συμμετοχικό μοντέλο, αλλά δίνει έμφαση στην προώθηση του κοινού συμφέροντος που τίθεται πάνω από το ατομικό.

Το *ρεπουμπλικανικό* (*republican*)⁶⁵ μοντέλο από τη δική του πλευρά αναφέρεται στην ενεργή διάσταση του πολίτη και υπαγορεύει την ανάμειξη των πολιτών στα δημόσια ζητήματα προς αμοιβαίο όφελος ατόμου και κοινότητας. Θεωρεί κράτος και πολίτες ως μια οργανική κοινωνία που να μην έχει θεσπίσει κανόνες και αρχές ως όρους συμβίωσης, αυτοί όμως δεν συνιστούν από μόνοι τους μια κοινότητα –γι' αυτό υπαγορεύει τη σύμπτυξη μιας ενεργής κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τα θεμελιώδη στοιχεία κοινωνικής φιλίας και αρμονίας.⁶⁶ Πρόκειται για ένα μαζικιστικό, πυκνό ως προς τις προβλέψεις του και ενεργητικό μοντέλο, που συνεπάγεται την αυτοσυνειδησία του πολίτη ως μέλους μιας κοινότητας με την οποία μοιράζεται κοινές αξίες και κοινή δημοκρατική κουλτούρα.⁶⁷

Οι τρεις τώρα διαστάσεις του θεσμού του πολίτη, προσδιορισμένες με βάση το περιεχόμενο της έννοιας, είναι η *τυπική* (formal), η *ουσιαστική* (substantive) και η *συναισθηματική* (affective)⁶⁸ και περιλαμβάνουν δικαιώματα, καθήκοντα,

64. Βλ. Κ. Evans, «Competence and citizenship: Towards a complementary model for times of critical social change», *Journal of Education and Work*, τόμ. 8, τχ. 2, 1995, σ.16.

65. Η γενεαλογία της ρεπουμπλικανικής παράδοσης ανατρέχει στον Αριστοτέλη και τον Κικέρωνα, για να καταλήξει στον Ρουσόω, τον Καντ και άλλους πολιτικούς φιλοσόφους. Είναι το μοντέλο πολίτη που υπαγορεύουν οι περισσότεροι πολιτικοί διανοητές.

66. D. Heater, *What is citizenship?*, ό.π., σ. 55.

67. Βλ. Κ. Evans, «Competence and citizenship: Towards a complementary model for times of critical social change», ό.π., σ.16.

68. S. Besson - A.Utzinger, «Toward European citizenship», *Journal of Social Philosophy*, τόμ. 39, τχ. 2, 2008, σ. 187-188.

συμμετοχή και ταυτότητα.⁶⁹ Πιο συγκεκριμένα, η τυπική αναφέρεται στο νομικό καθεστώς που απονέμει στον πολίτη την ιδιότητα μέλους και τα συνακόλουθα δικαιώματα και υποχρεώσεις και έχει διττό σκοπό: να εντάσσει στην κοινότητα τα άτομα που πληρούν τις προϋποθέσεις και να αποκλείει εκείνα που δεν φέρουν τα επιθυμητά χαρακτηριστικά. Η ουσιαστική διάσταση αντιστοιχεί στα πολιτικά δικαιώματα και στα δικαιώματα ενεργής συμμετοχής του πολίτη. Η συναισθηματική διάσταση τέλος αναφέρεται στην κοινωνικοψυχολογική έννοια της αναγνώρισης του ατόμου από το κράτος ως μέλους της εθνικής κοινότητας και στην αίσθηση του ανήκειν που απορρέει απ' αυτή την αναγνώριση. Είναι αλληλένδετη με την ταυτότητα καθώς είτε η ένταξη είτε ο αποκλεισμός από μια εθνική κοινότητα κατασκευάζει ή συντηρεί ταυτότητες.

Η πολιτογράφηση μέχρι και σήμερα γίνεται με βάση την εθνικότητα εκ γεννήσεως. Οι αρχές που καθορίζουν αν ένα άτομο μπορεί να είναι μέλος ενός έθνους-κράτους εκ γεννήσεως είναι το δίκαιο του αίματος (*ius sanguinis*) και το δίκαιο του εδάφους (*ius solis*). Το δίκαιο του αίματος απονέμει την εθνικότητα στη βάση κληρονομημένων χαρακτηριστικών, όπως είναι η κουλτούρα, η γλώσσα, η θρησκεία, τα κοινά έθιμα και οι παραδόσεις.⁷⁰ Την αρχή αυτή ακολούθησαν κυρίως η Γερμανία, οι χώρες των Βαλκανίων, της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης. Το δίκαιο του εδάφους υπαγορεύει την απονομή εθνικότητας βάσει του τόπου γέννησης και υπήρξε το μοντέλο πολιτογράφησης για τα αγγλόφωνα κράτη (ΗΠΑ, Αυστραλία, Καναδάς, Νέα Ζηλανδία) αλλά και τη μετεπαναστατική Γαλλία.

6. Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΙΟΥ ΠΟΛΙΤΗ. ΤΟ ΝΟΜΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ

Η ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη απέκτησε νομική βάση με τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση που υπογράφηκε στις 7 Φεβρουαρίου 1992 στο Μάαστριχτ από τους εκπροσώπους των 12 τότε κρατών-μελών.⁷¹ Συγκεκριμένα το άρθρο 8 ορίζει τη θέσπιση της ιδιότητας του πολίτη της Ε.Ε., η οποία απονέμεται σε κάθε υπήκοο ενός κράτους-μέλους της Ένωσης, ενώ στα άρθρα 8Α-Δ ορίζεται μια σειρά ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων που παρέχουν:

69. Βλ. G. Delanty, «Models of citizenship: Defining European identity and citizenship», *ό.π.*, σ. 294.

70. S. Besson - A. Utzinger, «Toward European citizenship», *ό.π.*, σ. 189.

71. Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, 92/C 191/01, 29 Ιουλίου 1992.

1. τη δυνατότητα ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής σε όλα τα κράτη-μέλη
2. τη δυνατότητα εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές του κράτους-μέλους κατοικίας του πολίτη
3. τη δυνατότητα προξενικής και διπλωματικής προστασίας από άλλο κράτος-μέλος, όταν ο πολίτης βρίσκεται στο έδαφος μιας τρίτης χώρας, στην οποία η χώρα προέλευσής του δεν διαθέτει προξενικές αρχές, και
4. τη δυνατότητα αναφοράς στον Ευρωπαϊό Διαμεσολαβητή που θεομοθετείται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 138 Ε.

Η ιδιότητα του πολίτη διαστρωματώνεται σε δύο επίπεδα, ένα εθνικό και ένα υπερεθνικό,⁷² και θεωρείται ότι προσδίδει μια νέα πολιτική διάσταση στη μέχρι τότε κυρίαρχα οικονομική φύση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.⁷³ Τα δε άρθρα της Συνθήκης του 1992 αντανακλούν μια ευρύτερη φιλοδοξία να καταστούν οι σχέσεις της Ε.Ε. και των ευρωπαίων πολιτών λιγότερο διαμεσολαβημένες από τα κράτη και περισσότερο ουσιαστικές. Οι υποστηρικτές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης πίστευαν ότι τέτοιες άμεσες σχέσεις θα ενίσχυαν την πολιτική νομιμοποίηση, την αποδοτικότητα και την αποτελεσματικότητα της Ένωσης.⁷⁴ Σκεπτικιστές διανοούμενοι από την άλλη πλευρά άσκησαν κριτική στη Συνθήκη του Μάαστριχτ ότι αναφέρεται μόνο στην τυπική διάσταση της ιδιότητας μέλους και δεν αναγνωρίζει τα άτομα ως πολίτες αλλά μόνο ως εργαζομένους ή παροχείς υπηρεσιών που δεν πρέπει να χάνουν τα δικαιώματά τους, όταν μετακινούνται.⁷⁵

Στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (2 Οκτωβρίου 1997) προστέθηκε στο άρθρο 8, παράγραφος 1 της Συνθήκης του 1992 η φράση «*Η ιθαγένεια της Ένωσης συμπληρώνει και δεν αντικαθιστά την εθνική ιθαγένεια*». Το σημαντικό συνίσταται στο ότι α) η ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη έχει μια *παράγωγη* φύση, αφού προέρχεται αυτομάτως από την εθνικότητα ενός κράτους-μέλους και β) μια *συμπληρωματική* φύση, αφού δεν αντικαθιστά την ιδιότητα του εθνικού πολίτη. Φαίνεται επίσης *αποσπασματική*, καθώς τα δι-

72. D. Heater, *What is citizenship?*, ό.π., σ. 116.

73. Βλ. European Commission, *EU Citizenship report 2010. Dismantling the obstacles to EU citizens' rights*, Brussels, 27.10.2010, COM (2010) 603 final.

74. J. Painter, «European citizenship and the regions», *European Urban and Regional Studies*, τόμ. 15, τχ. 5, 2008, σ. 6.

75. E. Meehan, *Citizenship and the European Union. Discussion Paper C63*, Zentrum für Europäische Integrationsforschung, Universität Bonn, 2000. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.zei.de/download/zei_dp/dp_c63_meehan.pdf, προσελάσθηκε στις 15/12/2010.

καιώματα που παρέχει δεν αντιστοιχούν αριθμητικά στα δικαιώματα του εθνικού πολίτη, είναι εξαιρετικά ισχνή ως προς τα πολιτικά δικαιώματα, ενώ απουσιάζουν οι αναφορές στις υποχρεώσεις.⁷⁶

Η Συνθήκη του Άμστερνταμ δεν διεύρυνε τα υπερεθνικά πολιτικά δικαιώματα με την προσθήκη του δικαιώματος συμμετοχής στις βουλευτικές εκλογές του κράτους-μέλους διαμονής, αλλά εστίασε στα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Διαβεβαιώνει μάλιστα ότι κάθε κράτος-μέλος που θα παραβιάζει συστηματικά αυτά τα δικαιώματα θα υπόκειται σε ποινές, μέχρι και τη στέρηση του δικαιώματος ψήφου στο Συμβούλιο. Μία νέα παράγραφος που προστέθη στο άρθρο 1 της Συνθήκης του Μάαστριχτ επιβεβαιώνει «την προσήλωση στα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα, όπως ορίζονται από τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη (Τορίνο, 18 Οκτωβρίου 1961) και τον Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων του 1989». Παρέχει επίσης μια σημαντική νομική και πολιτική προστασία εκχωρώντας στους πολίτες το δικαίωμα να παραπέμπουν τους κοινωνικούς θεσμούς στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για κάθε πράξη που θεωρούν ότι παραβιάζει τα δικαιώματά τους. Τέλος συμπληρώνει ότι κανένα κράτος δεν εντάσσεται στην Ε.Ε. εάν δεν σέβεται αυτά τα θεμελιώδη δικαιώματα.⁷⁷

Η παραπάνω δέσμευση επαναλήφθηκε πανηγυρικά στις 7 Δεκεμβρίου 2000 με την ανακοίνωση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁷⁸ Ο Χάρτης αυτός συνοψίζει σε επτά τίτλους και 54 άρθρα τις θεμελιώδεις αξίες της Ε.Ε., τα ατομικά, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα του ευρωπαίου πολίτη. Πολλοί έσπευσαν να τον θεωρήσουν αντίβαρο στη φιλοσοφία της ελεύθερης αγοράς, ενώ καλλιεργήθηκαν οι ελπίδες ότι μια πιο ευρεία αντίληψη των δικαιωμάτων θα συνέβαλλε σε μια ανανέωση της πολιτικής της Ένωσης.⁷⁹

Τέλος, η Συνθήκη της Λισσαβώνας (που υπογράφηκε στις 13 Δεκεμβρί-

76. Βλ. S. Besson - A. Utzinger, «Toward European citizenship», *ό.π.*, σ. 192-193.

77. Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Συνθήκη του Άμστερνταμ που τροποποιεί τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, τις Συνθήκες περί Ιδρύσεως των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και ορισμένες συναφείς πράξεις*, 97/C 340/01, 10 Νοεμβρίου, 1997. Βλ. επίσης European Commission, *Treaty of Amsterdam: what has changed in Europe*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg 1999.

78. Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2000C 364/01, 19.12. 2000.

79. D. Castiglione, «We the citizens? Representation and participation in EU constitutional politics», στο R. Bellamy - D. Castiglione - J. Shaw (επιμ.), *Making European citizens. Civic exclusion in a transnational context*, *ό.π.*, σ. 79.

ου του 2007) εισήγαγε ένα νέο δικαίωμα, την πρωτοβουλία των πολιτών: τη δυνατότητα ενός εκατομμυρίου πολιτών να καλέσουν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της, να υποβάλει κατάλληλες προτάσεις επί θεμάτων στα οποία οι εν λόγω πολίτες θεωρούν ότι απαιτείται νομική πράξη της Ένωσης για την εφαρμογή των Συνθηκών (Άρθρο 8 Β 4).⁸⁰ Το αξιοσημείωτο είναι ότι το άρθρο απευθύνεται στους πολίτες της Ένωσης και όχι στους πολίτες των κρατών-μελών, ενώ τα μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ορίζονται ως «αντιπρόσωποι των πολιτών της Ένωσης» και όχι απλά ως «αντιπρόσωποι των λαών των κρατών-μελών», γεγονός που δείχνει ότι η Ένωση μέσα από την ενίσχυση του θεσμού του ευρωπαϊκού πολίτη αποβλέπει στην προώθηση της πολιτικής της ολοκλήρωσης.

7. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΕΝΕΡΓΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, παρά τα επιτεύγματα και τη συνεχή διεύρυνσή της, αντιμετωπίζει το παράδοξο της αποστασιοποίησης των πολιτών της έναντι των ευρωπαϊκών θεσμών και της απροθυμίας τους να συμμετάσχουν στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής στις ευρωεκλογές. Οι λόγοι που αποδίδονται για να εξηγήσουν αυτό το παράδοξο έχουν να κάνουν με τη γνωστική, συναισθηματική και την πρακτική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη. Πρώτα απ' όλα, παρά την προσπάθεια προώθησης και οικοδόμησης ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας,⁸¹ οι πολίτες των κρατών-μελών προσδεμένοι ακόμα στις εθνικές τους ταυτότητες δεν έχουν αναπτύξει επαρκώς την αίσθηση του ανήκειν σε ένα υπερεθνικό σύνολο με κοινές αξίες και κουλτούρα (συναισθηματική διάσταση).⁸² Επιπλέον αναγνωρίζεται από τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε. ότι οι πολίτες της Ένωσης ούτε γνωρίζουν επαρκώς τα δικαιώματά τους (γνωστική διάσταση) ούτε τα α-

80. Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, *Συνθήκη της Λισσαβόνας για την τροποποίηση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας*, 2007/C 306/01, 17.12.2007.

81. Η προσπάθεια ενθάρρυνσης των ευρωπαίων πολιτών για την υιοθέτηση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας έγινε αρχικά μέσα από την υιοθέτηση μιας σειράς συμβόλων, όπως η έκδοση του ευρωπαϊκού διαβατηρίου, ο σχεδιασμός ευρωπαϊκής σημαίας και η επιλογή της 9ης ωδής του Μπέτοβεν ως του ευρωπαϊκού ύμνου.

82. R. Bellamy - D. Castiglione - J. Shaw, «Introduction: From national to transnational citizenship», *ό.π.*, σ. 15.

σκούν αποτελεσματικά (πρακτική διάσταση).⁸³ Η έλλειψη πληροφόρησης και συμμετοχής, και η ισχνή ευρωπαϊκή ταυτότητα αποδίδονται αφενός στην απουσία ενός κοινού ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου για πληροφόρηση και επικοινωνία⁸⁴ και αφετέρου στην ανυπαρξία ενός ευρωπαϊκού δημόσιου διαλόγου που θα έδινε μια πιο πλατιά λαϊκή διάσταση στην ευρωπαϊκή ενοποίηση.⁸⁵ Οι Osler και Starkey παρατηρούν ότι οι πολιτικές εξελίξεις στην Ε.Ε. έτρεχαν πάντα πριν από την ενημέρωση και τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, γι' αυτό και οι κυβερνήσεις συναντούσαν πάντα εκ των υστέρων δυσκολίες στην εφαρμογή ευρωπαϊκών πολιτικών και προγραμμάτων.⁸⁶

Αντισταθμιστικά η Ευρωπαϊκή Επιτροπή μεριμνά άγρυπνα για την εμπέδωση της ιδιότητας του πολίτη, ενώ συνιστά τον βασικό φορέα χάραξης πολιτικής στο ζήτημα. Έχοντας κατανοήσει ότι ένα ισχνό, μιμησιαστικό και τυπικό μοντέλο πολίτη, όπως θεσμοθετείται από τις ως τώρα συνθήκες της Ε.Ε., δεν μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην ενεργοποίηση των πολιτών, προωθεί ένα μοντέλο που δίνει έμφαση στην ενεργό συμμετοχή. Αυτού του είδους η εκδοχή ονομάζεται *ενεργός ιδιότητα του πολίτη* (active citizenship).

Η πρακτική διάσταση της συμμετοχής καταγράφηκε στην Ανακοίνωση της Επιτροπής, όπου τέθηκαν οι στρατηγικοί στόχοι της Ε.Ε. για την περίοδο 2000-2005.⁸⁷ Ο πρώτος σε σειρά στρατηγικός στόχος αναφέρεται στην προαγωγή νέων μορφών ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, με επιμέρους στόχους και βασικούς άξονες τη μεγαλύτερη συμμετοχή του πολίτη στον τρόπο λειτουργίας της Ένωσης και τη μεγαλύτερη διαφάνεια στη λειτουργία των θεσμικών οργάνων. Ο πρώτος επιμέρους στόχος υπαινίσσεται τη θεσμοθέτηση συμμετοχής των ευρωπαίων πολιτών στο αποφασιστικό επίπεδο, ενώ ο δεύτε-

83. European Commission, *Learning for Active Citizenship: A significant challenge in building a Europe of knowledge*, Foreword by Edith Cresson, 2005. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://ec.europa.eu/education/archive/citizen/citiz_en.html, προσελάσθηκε στις 06/12/2010.

84. S. Kaitatzi-Whitlock, «The missing European public sphere and the absence of imagined European citizenship», *European Societies*, τόμ. 9, τχ. 5, 2007, σ. 686-687.

85. Κ. Θεολόγου, *Πολίτης και κοινωνία στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Προσέγγιση στα υπερρεθνικά χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής πολιτεότητας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005, σ. 95.

86. A. Osler - H. Starkey, «Rights, identities and inclusion: European action programmes as political education [1]», *Oxford Review of Education*, τόμ. 25, τχ. 1 και 2, 1999, σ. 199.

87. European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *Strategic Objectives 2000-2005. Shaping the New Europe*, Brussels, 21.03.2000, COM (2000) 154 final.

ρος αποσκοπεί στη μεγαλύτερη δυνατή πληροφόρησή τους.

Το 2004, η Επιτροπή έθεσε ως βασική προτεραιότητα την εξασφάλιση πλήρους περιεχομένου στην έννοια του ευρωπαϊού πολίτη.⁸⁸ Έμφαση δίνεται εδώ στην προώθηση του διαπολιτισμικού διαλόγου και της αλληλογνωριμίας των πολιτών των κρατών-μελών, καθώς και στη συμμετοχή των νέων. Η προτεραιότητα στη συναισθηματική και την πρακτική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη είναι εμφανής. Ένα χρόνο μετά (2005), η Επιτροπή πρότεινε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο να λάβουν απόφαση για την καθιέρωση προγράμματος με τίτλο «Οι Πολίτες για την Ευρώπη», προκειμένου να προωθηθεί η ενεργός ιδιότητα του πολίτη.⁸⁹ Ειδικότερα επιδιώκεται η σφυρηλάτηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας και της αίσθησης του ανήκειν μέσα από την αναγνώριση ενός κοινού αξιακού υποβάθρου και την αλληλεπίδραση των πολιτών, ενώ η ενίσχυση της αμοιβαίας κατανόησης θεωρείται ότι θα επιτευχθεί μέσα από τον διαπολιτισμικό διάλογο.⁹⁰ Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της Ε.Ε. ανταποκρίθηκαν έναν χρόνο αργότερα με την έκδοση απόφασης που καθιέρωνε το πρόγραμμα για την περίοδο 2007-2013.⁹¹ Το πρόγραμμα και οι δράσεις αυτές ορίστηκε ότι θα παρακολουθούνταν και θα αξιολογούνταν μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες και με βάσει μετρήσιμους δείκτες, ενώ η Επιτροπή ήταν υποχρεωμένη να συτάσσει περιοδικές αναφορές.

Η ανάπτυξη αυτών των δεικτών ανατέθηκε από την Επιτροπή σε ένα δί-

88. Βλ. European Commission, Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, *Building our common Future. Policy challenges and Budgetary means of the Enlarged Union 2007-2013*, Brussels, 26.02.2004, COM (2004) 101 final/2. Την εποχή εκείνη, στην πέμπτη κατά σειρά διεύρυνση της Ένωσης, θα εισέρχονταν οκτώ χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, με σχετικά νεοπαγή δημοκρατικά καθεστώτα χωρίς κουλτούρα δημοκρατίας και συμμετοχής των πολιτών στα κοινά.

89. Commission of the European Communities, *Proposal for a Decision of the European Parliament and of the Council, establishing for the period 2007-2013 the programme "Citizens for Europe" to promote active European citizenship, presented by the Commission*, Brussels, 6.4.2005, COM (2005) 116 final.

90. Η Επιτροπή, στο πλαίσιο του προγράμματος, προτείνει τρεις κύριες δράσεις που περιλαμβάνουν αδελφοποιήσεις πόλεων, δομική υποστήριξη σε οργανισμούς έρευνας της ευρωπαϊκής δημόσιας πολιτικής (think-tanks), δομική υποστήριξη σε οργανώσεις και σωματεία της κοινωνίας των πολιτών και διοργάνωση εκδηλώσεων ευρείας προβολής.

91. European Parliament and Council of the European Union, *Decision No 1904/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 establishing for the period 2007 to 2013 the programme Europe for citizens to promote active European citizenship*, Official Journal of the European Union, L 378/32, 27.12.2006.

κτιο ειδικών ερευνητών από όλη την Ευρώπη,⁹² ενώ ήδη από τον Σεπτέμβριο του 2005, το Κέντρο Έρευνας για τη Διά Βίου Μάθηση (Centre for Research on Lifelong Learning, CRELL) είχε αρχίσει ένα ερευνητικό έργο με σκοπό να στηριχθεί η ανάπτυξη δεικτών. Η συνεργασία όλων των παραπάνω με τον συντονισμό του CRELL έδωσε την πρώτη μεγάλη εκροή που ήταν η ανάπτυξη μιας μέτρησης γνωστής ως Active Citizenship Composite Indicator (ACCI).⁹³ Εν τώ μεταξύ, κάθε κέντρο έρευνας αποπειράθηκε να δώσει έναν λειτουργικό ορισμό της έννοιας του ενεργού πολίτη, προκειμένου να προσδιορισθούν αυτοί οι δείκτες. Ο ορισμός του CRELL περιέχει τις εξής βασικές συνιστώσες: α) τη συμμετοχή στην κοινωνία των πολιτών, την κοινότητα και την πολιτική ζωή και β) αμοιβαίο σεβασμό, ανεκτικότητα και μη βία.⁹⁴ Η έννοια της συμμετοχής σε αυτόν τον ορισμό είναι πολυδιάστατη και πολυεπίπεδη· πολυδιάστατη διότι εκτός από τις πολιτικές περιλαμβάνει πολιτισμικές και περιβαλλοντικές δραστηριότητες, και πολυεπίπεδη διότι πρέπει να λαμβάνει χώρα σε τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Ο ορισμός αυτός, που συναντάται περίπου ίδιος στις έρευνες και των άλλων ερευνητικών κέντρων,⁹⁵ ανατροφοδοτείται συνεχώς από μετρήσεις σχετικές με την έννοια του ενεργού πολίτη.

Το μοντέλο του ενεργού πολίτη προωθείται επίσης με προγράμματα και δράσεις που στοχεύουν στην ενεργοποίηση ενός σημαντικού ευρωπαϊκού κοινωνικού κεφαλαίου, αυτού της νεολαίας. Η πολιτική συνεργασία στον τομέα της νεολαίας άρχισε να αναπτύσσεται με τη δημοσίευση από την Επιτροπή (Νοέμβριος 2001) της Λευκής Βίβλου με τίτλο «Μία νέα πνοή για την

92. B. Hoskins, *Active citizenship for democracy. Report from the first network meeting 30-31 January 2006*, European Commission Joint Research Center, Ispra 2006, σ. 1.

93. Ο δείκτης αυτός περιλαμβάνει τέσσερις διακριτές περιοχές συμμετοχής: 1) αντιπροσωπευτική δημοκρατία, 2) διαμαρτυρία και κοινωνική αλλαγή, 3) κοινοτική συμμετοχή και 4) δημοκρατικές αξίες. Βλ. B. Hoskins - M. Mascherini, *Measuring Active Citizenship through the Development of a Composite Indicator*, *Social Indicators Research*, αρ. 3, 2009, σ. 469-470.

94. Βλ. B. Hoskins - J. Jesinghaus - M. Mascherini - G. Munda - M. Nardo - M. Saisana - D. Van Nijlen - D. Vidoni - E. Villalba, *Measuring Active Citizenship in Europe*, European Commission Institute for the Protection and Security of the Citizen, Ispra 2006, σ. 9-11.

95. Βλ. M. Weerd - M. Gemmeke - J.A.E. Rigter - C. Rij, *Indicators for monitoring active citizenship education, Research report for the European Commission, Directorate General/EAC*, ό.π., σ. 16-17. Βλ. επίσης, GHK, *Study on active citizenship education. Final report submitted by GHK*, European Commission, Directorate General for Education and Culture, 2007, σ. 55-60.

Ευρωπαϊκή νεολαία».⁹⁶ Οι τέσσερις θεματικές προτεραιότητες που προτείνονται εκεί είναι η συμμετοχή, η πληροφόρηση (ως προϋπόθεση της συμμετοχής), ο εθελοντισμός και η καλύτερη γνώση της νεολαίας.

Τέλος η Ε.Ε. πυκνώνει τα προγράμματα και τις δράσεις ενίσχυσης της ενεργού συμμετοχής. Το 2011 ορίστηκε με απόφαση του Συμβουλίου της Ε.Ε. ως το Ευρωπαϊκό Έτος των εθελοντικών δράσεων που προωθούν την ενεργό ιδιότητα του πολίτη (Άρθρο 1).⁹⁷ Το πρόγραμμα αυτό είχε ως στόχο την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και της αλληλεγγύης μέσα από την ισορροποίηση της αίσθησης του ανήκειν.

8. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η πρώτη ιστορική εμφάνιση της ιδιότητας του πολίτη παρουσιάζεται στην Αθήνα, η οποία καθιέρωσε τους δύο βασικούς άξονες-αρχές του θεσμού: την ισότητα και την ελευθερία. Η ισότητα στο πλαίσιο της δημοκρατικής Αθήνας λαμβάνει την έννοια της ίσης συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και στην άσκηση καθηκόντων, ενώ διαθέτει ως διατρέχουσα αξία την αρετή, η οποία προσθέτει μία ποιοτική διάσταση στην ισότητα. Όλοι συμμετέχουν στη διακυβέρνηση, αλλά στις καίριες θέσεις επιλέγονται οι άξιοι.

Το ρωμαϊκό μοντέλο φαίνεται να κληροδοτεί τρεις παρακαταθήκες πολιτικής: α) τη χρήση της πολιτογράφησης ως εργαλείου παγίωσης της πολιτικής ενότητας και κυριαρχίας του ρωμαϊκού *imperium*· β) την καθιέρωση του φαινομένου της διπλής πολιτειότητας, προκειμένου να μη θίγεται το θεμελιωμένο *status quo* των περιοχών επικυριαρχίας της Ρώμης· και γ) τον τυπικό-νομικό προσδιορισμό της ιδιότητας του πολίτη. Και οι δύο αυτές μορφές πολίτη (αθηναϊκή, ρωμαϊκή) ενείχαν το στοιχείο του αποκλεισμού στο ποιος πολιτογραφείται. Η νεωτερικότητα τέλος προσέφερε την τριμερή διάκριση των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών. Παρέ-

96. Commission of the European Communities, *European Commission White Paper: A New Impetus for European Youth*, Brussels, 21.11.2001, COM (2001) 681 final. Βλ. και Commission of the European Communities, *Communication from the Commission to the Council, Follow-up to the White Paper on a New Impetus for European Youth: evaluation of activities conducted in the framework of European cooperation in the youth field*, Brussels, 22.10.2004, COM (2004) 694 final.

97. Council of the European Union, *Council decision on the European Year of Voluntary Activities. Promoting Active Citizenship (2011)*, 15658/09, EDUC 178, Brussels, 24.11.2009.

μεινε και αυτή αποκλειστική, καθώς πολιτογραφούσε όποιον θεωρούσε εθνικό πολίτη με βάση τη γέννηση.

Η σύγχρονη ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη, όπως κατοχυρώνεται στις συνθήκες, παρουσιάζει ένα τυπικό, μινιμαλιστικό χαρακτήρα που δίνει έμφαση κυρίως στη διασφάλιση των οικονομικών και εργασιακών ελευθεριών των πολιτών. Η τυπική-νομική αυτή οριοθέτηση της ιδιότητας του πολίτη δεν συμβάλλει στην ενεργοποίηση των πολιτών και δεν προβλέπει τα καθήκοντά τους που θα μπορούσαν ίσως να ενισχύσουν μία αίσθηση του ανήκειν στη νέα υπερεθνική οντότητα. Η παράγωγη και συμπληρωματική φύση της επίσης την καθιστούν εξαρτημένη από την εθνική υπηκοότητα, γεγονός που δημιουργεί ανισότητες τόσο μεταξύ των ευρωπαίων πολιτών ως προς τα δικαιώματα πολιτικής συμμετοχής τους όσο και ως προς τους μετανάστες τρίτων χωρών που έχουν ενσωματωθεί οικονομικά στις χώρες διαμονής τους. Οι ευρωπαίοι πολίτες αποκλείονται ως προς τη συμμετοχή τους στις εθνικές εκλογές των χωρών διαμονής τους, ενώ οι μετανάστες από τρίτες χώρες, αν εξαιρέσουμε κάποια ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, αποκλείονται από το σύνολο των πολιτικών δραστηριοτήτων της χώρας διαμονής. Κατά συνέπεια η έννοια του πολίτη καθίσταται αποκλειστική, καθώς ορίζεται με βάση τη γέννηση.

Τέλος η οικονομική της οριοθέτηση, ενώ αντιμετωπίζει μία πτυχή της έννοιας της ισότητας, δεν διασφαλίζει μορφές αλληλεγγύης και συμμετοχής στα ευρωπαϊκά κέντρα λήψης αποφάσεων. Συνολικά απονέμεται σε πολίτες που δεν γνωρίζουν τα έστω ισχνά δικαιώματά τους και ως εκ τούτου δεν είναι σε θέση να τα ασκήσουν, ενώ παράλληλα δεν έχουν αναπτύξει επαρκώς ευρωπαϊκή ταυτότητα και συνείδηση.

Από την άλλη πλευρά η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει αναλάβει να συμπληρώσει το κενό της τυπικής οριοθέτησης της ιδιότητας του ευρωπαίου πολίτη προωθώντας μία πιο ενεργό εκδοχή της. Ως εκ τούτου έχει υιοθετήσει έναν ορισμό που καθιστά την έννοια του πολίτη πολυδιάστατη και πολυεπίπεδη, ενώ μέσα από προγράμματα και δράσεις έχει δώσει έμφαση στην ενίσχυση της αλληλογνωριμίας των λαών, του διαπολιτισμικού διαλόγου και της αμοιβαίας κατανόησης, προκειμένου να προάγει την αίσθηση του ανήκειν και την καλλιέργεια ευρωπαϊκής ταυτότητας. Η Επιτροπή έχει επιστρατεύσει επίσης την εκπαίδευση που καλείται να συμβάλει στην καλλιέργεια ικανοτήτων. Οι ικανότητες θεωρείται ότι θα καταστήσουν τους ευρωπαίους πολίτες ικανούς να συμμετέχουν στην οικονομική, κοινοτική και κοινωνική ζωή της Κοινότητας. Ανάμεσα σε αυτές περιλαμβάνονται και οι λεγόμενες «ικανότητες του

πολίτη».⁹⁸ Το μοντέλο του ενεργού πολίτη και η απασχόληση θεωρούνται συμπληρωματικά, ενώ οι πολίτες καλούνται πλέον να ανανεώνουν στο πλαίσιο της διά βίου μάθησης γνώσεις και ικανότητες, ώστε να καθίστανται απασχολήσιμοι και να διεκδικούν μέσα από τη συμμετοχή τους τη μάθηση, την εργασία και τη διαμόρφωση του κοινωνικού και οικονομικού τους περιβάλλοντος.

98. Βλ. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, *Βασικές ικανότητες για έναν κόσμο που αλλάζει*, Βρυξέλλες, 25.11.2009, COM (2009) 640 τελικό.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ΛΙΝΑ ΒΕΝΤΟΥΡΑ (επιμ.), *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, Νήσος, Αθήνα 2011, 378 σελ.

Ο συλλογικός αυτός τόμος περιέχει επτά κείμενα που έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά από την αγγλική και τη γαλλική γλώσσα μαζί με τον πρόλογο και ένα εισαγωγικό κείμενο της επιμελήτριας το οποίο αποτελεί αυτοτελώς μια πρωτότυπη μελέτη. Τα κείμενα, ευρέως γνωστά και πολυαναφερόμενα στον χώρο των μεταναστευτικών σπουδών, είναι γραμμένα στην πρόοδο 13 ετών, από το 1993 ως το 2006, και εγγράφονται σε ένα πολυσχιδές συνεχές πρόσληψης του μεταναστευτικού, το οποίο από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 προσδιορίζεται μέσω δύο θεμελιωδών χαρακτηριστικών. Πρώτον τοποθετείται κριτικά απέναντι στις κυρίαρχες προσλαμβάνουσες των διαφόρων αναγνώσεων της πολυπολιτισμικότητας και του καθαγιασμού του «δικαιώματος στη διαφορά», την ίδια στιγμή που κρατά τις δεδομένες αποστάσεις του από τον εθνικό λόγο της ομογενοποίησης και ισοπέδωσης της μεταναστευτικής ταυτότητας. Δεύτερο χαρακτηριστικό ότι ο λόγος αυτός βάλλει με ολοκληρωμένο τρόπο ενάντια στην ουσιοκρατική προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου θέτοντας το περιεχόμενο όλων των βασικών εννοιών σε μια διαρκή αναμέτρηση με την ιστορική συνθήκη της συγκρότησής τους καθώς και με τα κοινωνικά τους συμφραζόμενα. Ουσιαστικά νιώθει κανείς ότι όλες οι έννοιες που χρησιμοποιούνται από τους συγγραφείς συνεχώς δοκιμάζονται: δομούνται και αποδομούνται, επανασυγκροτούνται και συγκρούονται αφήνοντας στον αναγνώστη μια γεύση σύνθετου κριτικού λόγου, χωρίς ωστόσο να βυθίζουν τα μείζονα ερωτήματα σε μια μεταμοντέρνα αβεβαιότητα. Η λεπτή αυτή ισορροπία είναι, κατά την άποψη του γράφοντος, σημαντικό κεκτημένο.

Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά αναστοχαστικού λόγου διαπνέουν όλα τα κείμενα του τόμου, από τα πρώτα τρία που επιχειρούν να παράσχουν μια εποπτεία της σύγχρονης ερευνητικής αναζήτησης, ως τα πέντε υπόλοιπα, τα οποία εστιάζουν στην αμερικάνικη, βρετανική και γαλλική μελέτη περίπτωσης –αυτά εξάλλου είναι και τα πιο ευρέως μελετημένα στη σύγχρονη βιβλιογρα-

φία των μεταναστευτικών σπουδών. Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε ενδεχομένως να εντοπίσει κανείς μια άνιση γεωγραφική κατανομή των περιεχομένων του τόμου καθώς είναι σοβαρά αισθητή η απουσία ενός κειμένου που μελετά το γερμανικό παράδειγμα ενσωμάτωσης-αποκλεισμού-αφομοίωσης ή ενός για κράτη της Βόρειας Ευρώπης (π.χ. το Βέλγιο ή την Ολλανδία) που έχουν αποτελέσει αντικείμενα ενδεδειγμένης διερεύνησης στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία και μάλιστα σε συναφή κριτική προβληματική. Πάρα ταύτα, η επιλογή των κειμένων αποτελεί δίχως άλλο μια εξαιρετικά κατατοπιστική εισαγωγή του ελληνόφωνου κοινού στα μεγάλα ερωτήματα που απασχολούν αυτό το κριτικό ρεύμα των μεταναστευτικών σπουδών, η κατεξοχήν εκπρόσωπος του οποίου είναι (και) για την ελληνική βιβλιογραφία η ίδια η επιμελήτρια.

Εν συνεχεία αναδεικνύονται τα κρίσιμα ερωτήματα, όπως προκύπτουν από κάθε συμβολή. Η Λίνα Βεντούρα στο εισαγωγικό της κείμενο με τίτλο «Γηγενείς/μετανάστες: ορθότητα και μετατόπιση των συνόρων» τοποθετείται εναντίον του κυρίαρχου στον δημόσιο λόγο διπόλου «ηγενείς/μετανάστες» και μας εισάγει στον προβληματισμό του διυποκειμενικού χαρακτήρα της διαδικασίας της ενσωμάτωσης αλλά και των ταξικών εμποδίων σε αυτή.

Η δεύτερη μελέτη, των R. Alba και B. Nee, «Θεωρία της αφομοίωσης, παλιά και νέα», το παλαιότερο κείμενο του τόμου (1993), συμβάλλει σε μια σφαιρική οριοθέτηση μιας «διαδικασίας αλληλοδιείσδυσης και συγχώνευσης στην οποία πρόσωπα και ομάδες αποκτούν τις αναμνήσεις, τα συναισθήματα και τις στάσεις άλλων προσώπων και ομάδων και, καθώς μοιράζονται τη δική τους εμπειρία και ιστορία, ενσωματώνονται μαζί τους σε μια κοινή πολιτισμική σκηνή». Διερευνώνται οι έννοιες του επιπολιτισμού (acculturation), της «ευθύγραμμης» και της «τεθλασμένης» διαγενεακής αφομοίωσης. Χαρακτηριστικά: «αυτό που ο γιος επιθυμεί να ξεχάσει, ο εγγονός επιθυμεί να το θυμάται». Θα προσθέταμε πως αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να ισχύει και το αντίθετο. Δηλαδή «αυτό που ο γιος επιθυμεί να ξεχάσει, ο εγγονός το έχει ήδη ξεχάσει», δείχνοντας πως όλες οι «μεταβλητές αφομοίωσης» παράγουν άλλα κοινωνικά πλίκια που αντιστοιχούν σε διαφορετικά ταξικά, δημογραφικά και εθνοτικά κλάσματα υποκείμενα στην ιστορική συνθήκη.

Στη συνέχεια ο R. Brubaker συζητά για την «Επιστροφή της αφομοίωσης» στη Δυτική Ευρώπη, ύστερα από ένα χρονικό διάστημα όπου οι πολυπολιτισμικών αποχρώσεων αφηγήσεις κρατούσαν δεσπόζουσα θέση τόσο στη βιβλιογραφία όσο και (λιγότερο βέβαια) στις αγγλοσαξονικές δημόσιες πολιτικές. Αυτό που εκτιμώ ως μείζονα συμβολή του εν λόγω άρθρου είναι η προσπάθεια που ο συγγραφέας συνοψίζει στην ακόλουθη διατύπωση: «Το

ευρύτερο ζήτημα είναι ότι μπορεί κανείς να μελετήσει την αφομοίωση στους ποικίλους τομείς και τις κατευθύνσεις της χωρίς να είναι “αφομοιωτιστής”. Ότι μπορεί να είναι αγνωστικιστής όσον αφορά την έκβαση της και αμφιθυμνος ή και σκεπτικιστής όσον αφορά το κατά πόσο είναι επιθυμητή». Εκτιμώ πράγματι ότι σε αυτή τη φράση συμπυκνώνεται γενικά η θεωρητική συμβολή και η πρακτική αξία χρήσης του παρουσιαζόμενου βιβλίου, ανεξάρτητα από τις όποιες διαφοροποιήσεις μπορούν να εκφραστούν με προσεγγίσεις των επιμέρους συμβολών στον τόμο.

Το ακόλουθο κείμενο των Α. Portes και Μ. Zhou με τίτλο «Η νέα δεύτερη γενιά: η τμηματοποιημένη αφομοίωση και οι παραλλαγές της» την ίδια στιγμή που τεκμηριώνει γιατί δεν είναι δυνατό να βρεθεί διαχρονική συνταγή για τη δεύτερη μεταναστευτική γενιά, μεταφέρει την αμερικάνικη εμπειρία των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα από την οποία η συγκριτικά νεόκοπη ευρωπαϊκή εμπειρία έχει να μάθει. Έχει να μάθει από τα παραδείγματα προς αποστροφή, όπως αυτό της «καθολικής αφομοίωσης» και την «τρωτότητα» της θέσης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής που αποτρέπει τη διαγενεακή κινητικότητα. Έχει να μάθει μέσω τριών μελετών περίπτωσης (των Μεξικάνων-Μεξικανοαμερικάνων, των Σιχ στην Καλιφόρνια και των νέων της Καραϊβικής στη Φλόριντα) ότι για τους μετανάστες «το να παραμείνουν βολεμένοι στην ασφάλεια της ομοεθνοτικής κοινότητάς τους μπορεί να μην αποτελεί σύμπτωμα φυγής από την πραγματικότητα αλλά την καλύτερη στρατηγική για την κεφαλαιοποίηση υλικών και πθικών πόρων που ειδάλως δεν είναι διαθέσιμοι». Με δυο λόγια, αν το δει κανείς ανάποδα, αυτό σημαίνει ότι η μόνη ασφαλής συνταγή εξόδου από την κοινότητα αποτελεί η μη αθέτηση της κρατικής υπόσχεσης περί ταξικής κινητικότητας. Και τούτο ισχύει από τη μια άκρη του Ειρηνικού ως την άλλη άκρη της Μεσογείου.

Η συμβολή της C. Alexander τιτλοφορείται «Η ασιατική συμμορία ως φαντασιακή επινόηση: εθνότητα, ανδρισμός και νεολαία μετά “τις ταραχές”» και μεταφέρει τη βρετανική εμπειρία των φυλετικών ταραχών μετά τη δεκαετία του 1980. Αυτό που θεωρώ ότι καθιστά ενδιαφέρουσα την εν λόγω συμβολή για εμάς σήμερα είναι κυρίως το ότι αποδομεί τον μηχανιστικό στερεοτυπικό τρόπο πρόσληψης των ταραχών αυτών, μια «θεώρηση φυλετικής οικονομίας και τελεολογίας» στο πλαίσιο της οποίας «οι “ταραχές” θεωρούνται η φυσική, αναπόφευκτη αντίδραση στις φυλετικές διακρίσεις και τη μειονεκτική θέση λόγω φυλετικής προέλευσης». Στην αντίληψη αυτή συνέκλιναν και μη συντηρητικές γραφίδες της βρετανικής δημοσιογραφίας του *Observer* ή του *Guardian* αναπαράγοντας κλισέ για το «γκέτο», τις «άβατες περιοχές»

με εικόνες κοινωνικής δυσλειτουργίας λόγω της εθνοτικής καταγωγής πλαισιωμένης από την ανδρική βία της συμμορίας. Ωστόσο ανατρέχοντας σε προηγούμενες μελέτες η συγγραφέας επισημαίνει πως αυτή η πρόσληψη συνοδευόμενη συνήθως από τη φιλελεύθερη εξύμνηση της πολυπολιτισμικής θεώρησης της Βρετανίας ως «κοινότητας κοινοτήτων» «τροφοδοτεί εύκολα τον λόγο που αρθρώνει η Νέα Δεξιά σχετικά με την ανεξέλεγκτη πολιτισμική διαφορά και την πολιτισμική αντιπαράθεση».

Ακολουθεί η ήδη μεταφρασμένη στα ελληνικά μελέτη της C. Delphy «Φύλο και φυλή στη μετα-αποικιακή Γαλλία: η μαντίλα και η απόρριψη του Ισλάμ». Τως το γεγονός ότι το εν λόγω άρθρο έχει ήδη παρουσιαστεί σε ελληνόφωνο κοινό από το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* το 2004 (τχ. 84) να καθιστά πολυτέλεια τη συμπερίληψή του στον τόμο αυτόν μιας και αντιλαμβάνομαι ότι η χρησιμότητα του βιβλίου είναι η εξοικείωση του ελληνόφωνου κοινού με ξενόγλωσσα κείμενα από τα σύγχρονα κριτικά θεωρητικά ρεύματα για τη μετανάστευση, τα οποία δεν είχαν μεταφραστεί στα ελληνικά. Η ταξική σχετικοποίηση του οικουμενικού, είτε αυτό φορά τον μανδύα της εξισωτικής πολιτειακής παράδοσης είτε τον μανδύα της μονοθεϊστικής θρησκευτικής παράδοσης είναι ένα αναπόδραστο δεδομένο με το οποίο η Γαλλική Δημοκρατία ήρθε αντιμέτωπη με επιτυχίες και αποτυχίες. Τα διδάγματα νομίζω ότι μπορεί να είναι πολύ κρίσιμα για την ελληνική περίπτωση όχι πολύ μακρινής συγγένειας με το γαλλικό πολιτειακό υπόδειγμα. Το σχήμα «Γάλλοι εύποροι-Μουσουλμάνοι (Γάλλοι) φτωχοί» δείχνει τα όρια των αντοχών της εκάστοτε «οικουμενικότητας» ένθεν και ένθεν και ανατρέπει βεβαιότητες στις οποίες οι κάθε λογής πιστοί μένουν διαψευσμένα αλλά εμμονικά προσπλωμένοι.

Το επόμενο κείμενο του R. Castel, «Οι δυσμενείς διακρίσεις. Το έλλειμμα της ιδιότητας του πολίτη στους νέους των προαστίων», αποτελεί μια ανάλυση και ερμηνεία των γεγονότων του φθινοπώρου 2005 στα παρισινά προάστια. Το «προάστιο» εκτίθεται ως μια διαδικασία κατασκευής ενός χώρου εκτόπισης, αποκλεισμού αλλά και προσδοκίας, ο τόπος του «μέσα και του έξω» από την κοινωνία. Νομίζω ότι η αμφισημία που αναλύεται εδώ είναι καθοριστική για την κατανόηση των προβλημάτων ενσωμάτωσης της δεύτερης γενιάς που αντιμετωπίζει κάθε κράτος. Το σχήμα «αποκλεισμένος και συνάμα μη αποκλεισμένος» είναι κλειδί για την αποκρυπτογράφηση της σύνθετης πραγματικότητας που βιώνεται από τη γενιά αυτή: κλειδί το οποίο μπορεί να βοηθήσει και όσους εύκολα προστρέχουν σε κατάχρηση των όρων «γκέτο» για περιοχές που κάθε άλλο σαν no man's land μπορούν να περιγραφούν. Αντιθέτως τα «προάστια» δεν είναι οι τόποι του αποκλεισμού, όπως μια ερμηνεία του συρμού μο-

ρεί εύκολα να συνάγει. Είναι το κοινωνικό σύνορο του αποκλεισμού και της ενσωμάτωσης. Εκεί δηλαδή που η απειλή του μεν εκφυλίζει την προσδοκία της δε. Εκεί που η βλέψη της ανόδου καθιστά πιο ανυπόφορη τη μεταίωση.

Το τελευταίο κείμενο του βιβλίου ανήκει στον E. Balibar «Uprising in the banlieues-Εξέγερση στα προάστια»). Ο Balibar δεν γράφει όπως οι άλλοι συγγραφείς καθότι «μη ειδικός» στα της μετανάστευσης με τη στενή έννοια για τον λόγο αυτόν το κείμενο διαφέρει τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενό του. Ο συγγραφέας ενδεικτικά μιλά για τη βία, για αστυνομικές δυνάμεις που αντιπαρά τίθενται ως «αντίπαλη συμμορία» δημιουργώντας συνειρμούς ανησυχητικούς με την ελληνική εμπειρία καταστολής, για την έλλειψη αναστοχασμού στο γαλλικό παρελθόν (σε αντίθεση με το γερμανικό) κ.λπ. Η «απρόσιτη ρεπουμπλικανική ιδιότητα του πολίτη» είναι μια πρόκληση πολιτικής στοχασμού αλλά και πολιτικής στρατηγικής.

Εν κατακλείδι το βιβλίο παρέχει μια ασφαλέστατη αποσκευή για όσους ερευνητές θέλουν να εντρυφήσουν στις σύγχρονες αναζητήσεις για τη μετανάστευση στην Ευρώπη. Ειδικότερα για τη χώρα μας εξοικειώνει το ελληνόφωνο κοινό με τις πιο επεξεργασμένες κριτικές φωνές της διεθνούς βιβλιογραφίας με τρόπο βατό ακόμη και για τους μη βαθιά μυημένους. Η τεκμηρίωσή του είναι εξαιρετική. Το ίδιο η μετάφραση και γλωσσική επιμέλεια των κειμένων. Σκέφτομαι πόσο χρήσιμο θα μπορούσε να είναι για τους ανθρώπους που καλούνται επιτέλους να χαράξουν μια ανθρώπινη και ρεαλιστική μεταναστευτική πολιτική για την Ελλάδα του 21ου αιώνα. Μια πολιτική απαλλαγμένη από ιδεοληψίες, κοινότοπες διαπιστώσεις και συναισθηματικά κατευθυνόμενες επιλογές, στην αποδόμηση των οποίων η σύγχρονη βιβλιογραφία των μεταναστευτικών σπουδών έχει με πειστικό τρόπο συμβάλει, όπως αποδεικνύει επιμελούμενη τον εν λόγω τόμο η Λίνα Βεντούρα, η κορυφαία ελληνίδα ιστορικός της μετανάστευσης.

Η διαχείριση του μεταναστευτικού είναι όντως μια δύσκολη υπόθεση, μακριά από εύκολα «ναί» και «όχι» ή μαυρόασπρες προσεγγίσεις ευχολογίων, όπως οι περισσότερες που δεσπόζουν σε όλα τα φάσματα του κυρίαρχου λόγου στην Ελλάδα. Με την έννοια αυτή ο τόμος δεν είναι απλώς ένα ασφαλής οδηγός ερευνητικών αναζητήσεων αλλά κυρίως ένας τεκμηριωμένος χάρτης στρατηγικής δρόμων ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού με βάση τη διεθνή εμπειρία. Έχει σημασία να ξέρουμε πού πατάμε στο μεταναστευτικό. Ο τόμος αυτός συμβάλλει καθοριστικά σε αυτήν την πορεία. Αρκεί να τη διαλέξουμε.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board P. Vallianos, N. Koutsiaras, N. Marantzidis, Gr. Molivas, G. Moscho-
nas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, S. Seferiades, D.A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination N. Koutsiaras - Gr. Molivas

Scientific Board M. Agelidis, N. Alivizatos, Th. Veremis, Y. Voulgaris, A. Heraclides, D.
Gravaris, N. Demertzis, G. Dertilis, N. Diamandouros, P. Kazakos, El. Katsoulis, P.
Kitromilides, Th. Couloumbis, N. Koutsiaras, D. Kyratas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L.
Louvi, C. Lyrantzis, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Meta-
xas, Gr. Molivas, N. Mouzelis, El. Nicolacopoulos, M. Pantelidou, G. Papadimitriou †,
E. Papataxiarchis, A. Rigos, C. Rozakis, P. Sourlas, C. Spanou, M. Spourdalakis, K.
Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, K. Ifantis, A. Fatouros †, A. Fragoudaki, D. Cha-
ralambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 42-44 Eolou Str., 105 60 Athens,
Greece, Tel +30-1-3689540, e-mail: info@hpsa.gr, www.hpsa.gr. Secretariat: G. Roggas.

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 10 Euro. Subscrip-
tions: Individuals 20, Foreign 40, Institutions 100, Students 15. Subscriptions should
be sent to HPSA Secretariat.

The *Greek Political Science Review* is member of
the Eurozine network (<http://www.eurozine.com>).

eurozine

FROM THE POINT OF VIEW OF GENDER:
ASPECTS OF THE EXISTING CRISIS

Maro Pantelidou Maloutas

In the introductory paper of this special issue, the guest editor attempts to clarify the simi-
larities that unite the two concepts, gender and crisis, insisting on their usual, common
sense perception that prevents theoretical investigation. While the gender dichotomy
makes the repercussions of the present economic crisis worse for women, the conceptual
clarification of both notions presents itself as absolutely necessary in view of the possibility
that a way out of the present situation –which undermines democracy and the universality

of citizenship- can be elaborated. Indeed, if both gender and the actual crisis obstruct the functioning of democracy, at the same time both can be seen as potential loci for discord and disruption of the existing order.

“THIS IS A NEW WAY TO MAKE MY VOICE HEARD”:
THE GENDER DIMENSIONS OF COLLECTIVE AND PRIVATE ACTION
IN ATHENS DURING THE CRISIS

Manina Kakepaki

This article documents the way the residents of Athens mobilized and expressed their social reaction in light of the economic crisis, with the aspect of gender as the focal point of analysis. By using empirical data from a 2012 wider Athens area survey conducted by the National Centre of Social Research through face-to-face interviews we explore the varying forms of political attitudes and practices of urban residents in the context of the crisis. Our analysis showed gender not to be a statistically significant indicator, since in both private and collective forms of action, women and men adopted similar practices, with the exception of formal political participation where men scored higher. In addition we explored the motives behind the actions adopted, and the meanings attributed to them by women and men.

GENDER EQUALITY POLICY
IN THE TURMOIL OF THE ECONOMIC CRISIS

Maria Stratigaki

The article explores the tendency for downgrading gender equality policy in Greece, which occurred under the pretext of the economic crisis. The aim is to highlight why this public policy is politically fragile and difficult to be implemented by the public administration. Analysis is focused on three elements of the policy process (after 1995), which are particularly crucial for gender equality policy. (a) the independent position of gender equality policy in the government policy agenda, (b) the role of major policy actors in law and institutional change, (c) the role of public administration in the implementation of gender equality policy. Furthermore, the contribution of the women's movement, as well as the role of the EU are reviewed, underlining the fact that the EU has actively supported gender equality measures, either by funding positive actions in the labour market or by urging for the implementation of gender mainstreaming in all public policies.

CRISES AND CRITICAL MOMENTS OF THE FEMINIST MOVEMENT

Demetra Samiou

This article discusses the multiple meanings of the term “crisis”, especially as far as its relation with feminism is concerned, the latter perceived as a critical stance facing gender power relations materialized in a social movement. Special attention is drawn to the factors that are responsible for the recent crisis within the second wave feminist movement as well as to the various theoretical reactions that these factors have generated and which did not prevent its present decline.

GENDER, SUBJECTIVITY, LIFE AT THE LIMIT. SEARCHING FOR FEMINISM IN THE TIME OF CRISIS

Ioanna Athanassatou

The article analyses the concept of gender from the perspective of the biopolitical dimension of the existing crisis, using the approaches defined by G. Agamben for the *state of exception*, J. Butler on *precarious life* and A. Athanassiou, on *life at the limit*.

Given the evolving research on the deterioration of women’s position as a result of the crisis -arising from changes in the labour market, the shrinking of the welfare state and the intensity of a commodification of the representation of women in the modern system of technologies of image- the article stipulates that we can detect new hypotheses and approaches concerning the content of gender inequality as well as of the feminist discourse/es which are opposed to it.

FROM FATHER TO CITIZEN. FROM THE TELEOLOGICAL TO THE HISTORICAL APPROACH OF THE TRANSITION AS SEEN IN MARSILIUS’ OF PADUA *DEFENSOR PACIS*

Anastasios Pechlivanidis

This article addresses the question of the strategic use of Aristotle’s political thought from Marsilius of Padua. In particular, we examine the convergences and divergences of the Marsilian genealogy of political communities from the corresponding Aristotelian methodology. We also try to associate the departure of Marsilius from Aristotle with some of the innovations he introduces to the political thought of his time, especially regarding the question of the creation of political society, governance and policies communities. Thus we make a comparative analysis of other important Aristotelian political thinkers of the late Middle Ages.

CITIZENSHIP: FROM GREEK ANTIQUITY TO ITS CURRENT EUROPEAN VERSION. HISTORICAL EVOLUTION, TEMPORAL AND SPATIAL MANIFESTATIONS AND ACCOMPANYING VALUES

Dimitris N. Kalogiannis

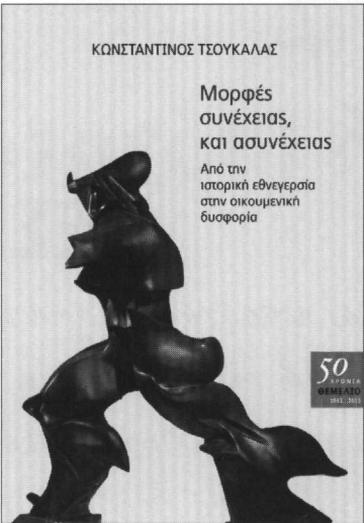
The underlying assumption of this study is that the concept of European citizenship is not a product of parthenogenesis but it carries the heritage of older citizenship models. Therefore, the aim is twofold: first, this paper attempts to present those elements that constitute the historical background of the contemporary concept of citizen. Second, it has also the intention of researching on what kind of citizen is being promoted by supra-national and intergovernmental institutions of the EU. The data so far shows that inter-governmental bodies establish a formal and derivative citizenship while the European Commission promotes reactively the version of active citizenship.

Κυκλοφορούν

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

**Μορφές
συνέχειας,
και ασυνέχειας**

Από την
ιστορική εθνεγερσία
στην οικογενειακή
δυσφορία

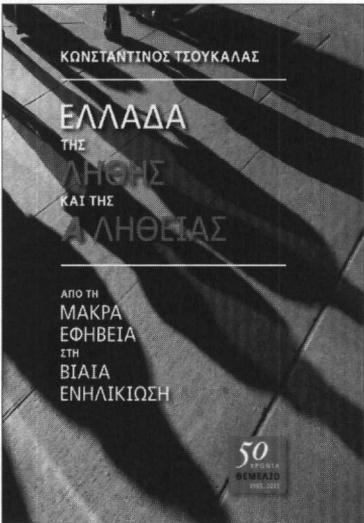

50
ΕΤΟΝΙΑ
ΘΕΜΕΛΙΟ
1913-2013

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

**ΕΛΛΑΔΑ
ΤΗΣ
ΛΗΘΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ
ΑΛΗΘΕΙΑΣ**

ΑΠΟ ΤΗ
ΜΑΚΡΑ
ΕΦΗΒΕΙΑ
ΣΤΗ
ΒΙΑΤΑ
ΕΝΗΛΙΚΙΩΣΗ

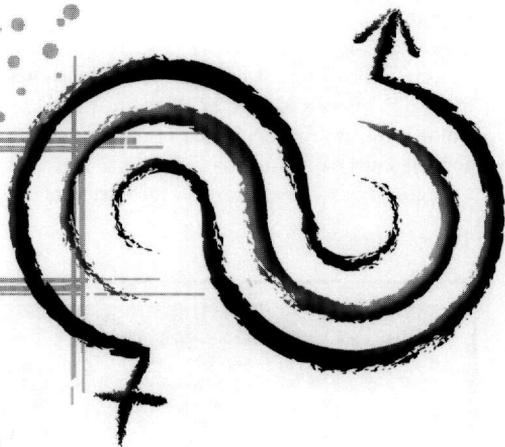
50
ΕΤΟΝΙΑ
ΘΕΜΕΛΙΟ
1913-2013

σε όλα τα βιβλιοπωλεία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

Δομή Ισότητας ΕΣΕΕ

*Πράξη: «Ενίσχυση και υποστήριξη γυναικών
για τη συμμετοχή τους
στην εμπορική επιχειρηματικότητα
και τον εμπορικό συνδικαλισμό»*

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

2007-2013

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Με την συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΟΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΠΟΥ ΥΛΟΠΟΙΕΙ Η ΔΟΜΗ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

Τηλεφωνική Γραμμή Υποστήριξης

Η τηλεφωνική γραμμή απευθύνεται σε:

- Γυναίκες που δραστηριοποιούνται επιχειρηματικά στο χώρο του εμπορίου.
- Συνδέσμους γυναικών εμπόρων επιχειρηματιών.
- Μέλη ομοσπονδιών και εμπορικών συλλόγων πανελλαδικά.
- Φυσικά πρόσωπα και φορείς που ενδιαφέρονται να ενημερωθούν για ζητήματα εμπορικής επιχειρηματικότητας και ίσης εκπροσώπησης στα (συνδικαλιστικά) κέντρα λήψης αποφάσεων.

Οι πληροφορίες αφορούν σε:

- Φοροτεχνικά/Λογιστικά θέματα.
- Θέματα Εμπορικού δικαίου.
- Ασφαλιστικά και Εργασιακά θέματα.
- Συνδικαλιστικά θέματα.
- Θέματα επιχειρηματικότητας.
- Άλλα θέματα σχετικά με την ισότιμη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στα συνδικαλιστικά κέντρα λήψης αποφάσεων (εναρμόνιση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, καλές πρακτικές κ.λπ.).

Η πληροφόρηση παρέχεται ανάλογα με τον τύπο του αιτήματος:

- Κατά την διάρκεια της πρώτης τηλεφωνικής επικοινωνίας.

- Εντός 2-3 ημερών, κατόπιν διερεύνησης του αιτήματος με την ομάδα εμπειρογνομόνων της Δομής.

Έρευνα για ανεύρεση επιστημονικού υλικού

όπως μελέτες, εκδόσεις και άρθρα σχετικά με θέματα εμπορικής επιχειρηματικότητας και ισότιμης συμμετοχής στα κέντρα λήψης αποφάσεων με σκοπό την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού.

Δράσεις Δημοσιότητας & Παραγωγής Έντυπου Υλικού

με σκοπό την προβολή και την διάχυση του έργου της Δομής Ισότητας.

*Για περισσότερες πληροφορίες
μπορείτε να απευθύνεστε*

Διεύθυνση: Μητροπόλεως 42
Αθήνα, Τ.Κ. 105 63

Τηλ.: 210 32 59 186 και 210 32 59 181
καθημερινά 9.00 π.μ. - 4.00 μ.μ.

Fax: 210 32 59 229

Ιστοσελίδα: www.isotita.esee.gr

E-mail: isotita@esee.gr

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευθεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται στις διεθνώς καθιερωμένες επιστημονικές απαιτήσεις. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά (info@hpsa.gr) και σε τρία αντίτυπα στην ταχυδρομική διεύθυνση του περιοδικού (Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αιόλου 42-44 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*). Τα κείμενα είναι δακτυλογραφημένα σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 8.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία δεν καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται ως υποσημειώσεις στο κάτω μέρος της σελίδας. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται ως εξής: συγγραφέας, *τίτλος*, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος, σελίδες. (Παράδειγμα: J. Edwards, *Navigating the Post-Cold War World. President Clinton's Foreign Policy Rhetoric*, Lexington Books, Plymouth 2008, σ. 5.) Για συλλογικό τόμο: συγγραφέας, τίτλος άρθρου, επιμελητές (ή επιμελήτρις) τίτλου, *τίτλος*, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος, σελίδες. (Παράδειγμα: L. Dorsey, «The Rhetorical Presidency and the Myth of the American Dream», στο J.A. Aune - M. Medhurst (επιμ.), *The Prospect of Presidential Rhetoric*, Texas University Press, Austin 2008, σ. 132.) Η παράθεση πολλαπλών τόμων σε μια παραπομπή χωρίζονται με άνω τελεία. Για επανάληψη βιβλίου στην επόμενη ακριβώς παραπομπή γράφεται για παράδειγμα: «Στο ίδιο, σ. 203». Για επανάληψη παραπομπής βιβλίου οπουδήποτε εκτός της παραπάνω περίπτωσης: συγγραφέας, τίτλος, ό.π., σελίδες. (Παράδειγμα: Eichengreen, *The European Economy*, ό.π., σ. 50. Όταν πρόκειται για παραπάνω από δύο συγγραφείς ή επιμελητές R. Wodak κ.ά. [αντί για R. Wodak - R. De Cillia - M. Reisigl - K. Liebhart], *The Discursive Construction of National Identity*, ό.π., σ. 7-48). Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τόμου, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. (Παράδειγμα: P. McCartney, «American Nationalism and US Foreign Policy from September 11 to the Iraq War», *Political Science Quarterly*, τόμ. 119, τχ. 3, φθινόπωρο 2004, σ. 400-401.)

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται εντός κειμένου.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιεί, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Γραμματεία Σύνταξης φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα Επιθεώρηση απαιτεί άδεια της Γραμματείας Σύνταξης.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ:
ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ
FROM THE POINT OF VIEW OF GENDER:
ASPECTS OF THE EXISTING CRISIS

• **Μ. Παντελίδου Μαλούτα**

Από τη σκοπιά του φύλου: όψεις της κρίσης

• **Μ. Κακεπάκη**

«Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου»: έμφυλες διαστάσεις της συλλογικής και ατομικής δράσης στην Αθήνα της κρίσης

• **Μ. Στρατηγάκη**

Η πολιτική ισότητα των φύλων στη δίνη της οικονομικής κρίσης

• **Δ. Σαμίου**

Κρίσεις και κρίσιμες στιγμές του φεμινιστικού γίγνεσθαι

• **Ι. Αθανασάτου**

Φύλο, υποκειμενικότητα, ζωή στο όριο: αναζητώντας τον φεμινισμό την εποχή της κρίσης

• **Ε. Varikas**

Today, more than ever: A comment on the so called “secondary” issues facing the Left in a period of crisis

Α. Πεχλιβανίδης

Από τον πατέρα στον πολίτη. Από την τελολογική στην ιστορική προσέγγιση της μετάβασης στο Defensor Pacis του Μαρσίλιου της Πάδουας

Δ. Ν. Καλογιάννης

Η ιδιότητα του πολίτη από την Αρχαιότητα έως τη σύγχρονη ευρωπαϊκή εκδοχή της: ιστορική εξέλιξη, χωροχρονικές εκφάνσεις και συνοδευτικές αξίες

έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
a publication of the Hellenic Political Science Association

ISSN 1105-8366